

VR̥ṢASĀRASAM̐GRAHA
A Critical Edition in Progress

Version of July 19, 2022

Csaba KISS

Contents

प्रथमो ऽध्यायः	4
द्वितीयो ऽध्यायः	17
तृतीयो ऽध्यायः	22
चतुर्थो ऽध्यायः	28
पञ्चमो ऽध्यायः	43
षष्ठो ऽध्यायः	47
सप्तमो ऽध्यायः	51
अष्टमो ऽध्यायः	56
नवमो ऽध्यायः	63
दशमो ऽध्यायः	70
एकादशमो ऽध्यायः	76
द्वादशमो ऽध्यायः	85

वृषसारसंग्रहः

[प्रथमो ऽध्यायः]

अनादिमध्यान्तमनन्तपारं
सुसूक्ष्ममव्यक्तजगत्सुसारम् ।
हरीन्द्रब्रह्मादिभिरासमग्रं
प्रणम्य वक्ष्ये वृषसारसंग्रहम् ॥ १:१॥

[जनमेजयवैशम्पायनसंवादः]

शतसाहस्रिकं ग्रन्थं सहस्राध्यायमुत्तमम् ।
पर्व चास्य शतं पूर्णं श्रुत्वा भारतसंहिताम् ॥ १:२॥
अतृप्तः पुनः पप्रच्छ वैशम्पायनमेव हि ।
जनमेजय यत्पूर्वं तच्छृणु त्वमतन्द्रितः ॥ १:३॥
जनमेजय उवाच ।

1a cf. Śivadharmottara 10.6: आदिमध्यान्तनिर्मुक्तः स्वभावविमलः प्रभुः । सर्वज्ञः परिपूर्णश्च शिवो ज्ञेयः शिवागमे ॥ Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 193v–195v, C₄₅ ff. 201v–203v, C₀₂ ff. 267r–270r, K₈₂ ff. 1v–3v, K₁₀ exp. 44 (then exp. 43 lower and then upper leaves; 1.62cd–2.22 are missing), K₀₇ ff. 209v–211v, K₀₃ ff. 227v–229v; M ff. 1r–3v; C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂; lemmata in parentheses indicate a longer chunk of text for which there may be additional variants given in the apparatus 2c cf. MBh 1.2.70ab: एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना

1a °न्तमनन्त°] C₉₄C₄₅^{pc}C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; °न्तमन्त° C₄₅^{ac} • °पारं] C^ΣK₀₇ME ; °पारगं K₈₂K₁₀K₀₃ 1b सुसूक्ष्म°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; शुसूक्ष्म° C₀₂ • °जगत्सुसारम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ME ; °जगत्सुसारं C₀₂, °जगत्सुसारं K₁₀, °जगत्सुसारम् K₀₃ 1c °भिरासमग्रं] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇K₀₃E ; °भिर्यत्समग्रं M (unmetr.) 1d वृष°] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; °वृषो C₉₄^{ac} 2b सहस्राध्यायमु°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃M ; सहस्राध्यायमु° C₀₂, सहस्राध्यायरु° E 2c पर्व चास्य] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇M^{pc} ; पर्वचास्य C₄₅, पर्वमस्य C₀₂K₀₃M^{ac}E • शतं पूर्णं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; त C₀₂ 2d श्रुत्वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; श्रद्धा C₄₅ • भारतसंहिताम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇M ; भारतसंहिता C₀₂, भारतसंहितं K₀₃, नारादसंहिताम् E 3a अतृप्तः पुनः पप्रच्छ] em. ; अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₉₄, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₀₂, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ K₀₃, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ M, अतृप्ता पुनः पप्रच्छ E 3b वैशम्पायन°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; वैशम्पायन° C₀₂ 3c जनमेजय यत्पूर्वं] em. ; जनमेजयेन यत्पूर्वं C₉₄C₄₅K₀₇K₀₃E, जनमेजये यत्पूर्वं C₉₄^{ac}, जन्मेजयेन यत्पूर्वं C₀₂, जनमेजयेन यत्पूर्वं K₈₂, जनमेजयेन यत्पूर्वं K₁₀, जन्मेजयेन यत्पूर्वं M 3d तच्छृणु त्वम°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ME ; तच्छृणु त्वम° C₀₂, _____ K₁₀, तच्छृणु स्वम° K₀₃ • °तन्द्रितः] C₀₂K₈₂ ; °तन्द्रितम् C₉₄C₄₅K₀₇K₀₃ME, _____ K₁₀ 4 जनमेजय] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; जन्मेजय C₀₂

भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 अस्ति धर्मं परं गुह्यं संसारार्णवतारणम् ॥ १:४ ॥
 द्वैपायनमुखोद्गीर्णं धर्मं वा यद्विजोत्तम ।
 कथयस्व हि मे तृप्तिं कुरु यत्नात्तपोधन ॥ १:५ ॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 शृणु राजन्नवहितो धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
 व्यासानुग्रहसम्प्राप्तं गुह्यधर्मं शृणोतु मे ॥ १:६ ॥
 अनर्थयज्ञकर्तारं तपोव्रतपरायणम् ।
 शीलशौचसमाचारं सर्वभूतदयापरम् ॥ १:७ ॥
 जिज्ञासनार्थं प्रश्नैकं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 द्विजरूपधरो भूत्वा पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ १:८ ॥

[ब्रह्मविद्या]

[विगतराग उवाच ।]

ब्रह्मविद्या कथं ज्ञेया रूपवर्णविवर्जिता ।
 स्वरव्यञ्जननिर्मुक्तमक्षरं किमु तत्परम् ॥ १:९ ॥

4ab = MBh 13.112.9ab

4a भगवन्सं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; भचावं सं C₀₂ , भगव सं K₀₃ , भगवं सं M • °धर्मज्ञ] C₉₄K₁₀K₀₇ME ; °ज्ञ K₈₂ , °धर्मज्ञः K₀₃ 4b °विशारद] C₉₄K₁₀K₀₇K₀₃ ; °विसारदः C₄₅C₀₂K₈₂E , °विशारदम् M 4c अस्ति धर्मं] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; अस्ति धर्मः C₄₅ , अस्ति धर्म C₀₂M , अधर्म K₀₃ • परं गुह्यं] C₉₄K₁₀K₀₃ME ; परो गुह्य C₄₅ , परं गुह्य C₀₂K₈₂ , परगुह्यं K₀₇ 5a द्वैपायनं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; द्वैपायनं C₀₂ • °मुखोद्गीर्णं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °मुखोद्गीर्णं C₀₂ , °मुद्गीर्णं K₀₃ , मुखं गीर्णं M^{ac} , मुखार्ण गीर्णं M^{pc} , मुखोद्गीर्णं E 5b धर्मं वा यद्वि°] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; धर्मं यत्तद्वि° C₄₅ , धर्मवत्य द्वि° C₀₂ , धर्मं वा यद्वि° K₀₃ , धर्मवाक्यं द्वि° M • °त्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃E ; °त्तमः C₀₂ , °त्तमः M 5c हि मे तृप्तिं] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; हि मे तृप्ति K₀₃ , प्रसादेन M 5d यत्नात्तपोधन] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; यत्नात्त°*न C₉₄ , यत्ना तपोधनः C₀₂ , यत्ना तपोधन K₀₃ , यत्नन्तपोधन M 6 वैशम्पायन उवाच] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃M^{pc}E ; omitted in M^{ac} 6a राजन्नं] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; राजन्नं K₀₃ , राजनं M 6b °ख्यानमनुत्तमम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ME ; °ख्यानमुत्तमम् C₄₅ , °ख्यानमुत्तमम् C₀₂ , °धर्मव्याख्यानमुत्तमं K₀₃ (unmetr.) 6c °प्राप्तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; °प्राप्त C₀₂ 6d °धर्मं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; °र्म C₀₂ • °शृणोतु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; °शृणोत C₀₂ • °मे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; मै C₄₅ 7a °कर्तारं] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; °कर्तन्तं K₁₀ 7b °व्रतं] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃E ; °व्रतं M • °यणम्] C₉₄C₄₅K₁₀ME ; °यन C₀₂ , °यणः K₈₂ , °यनं K₀₇ , °यणं K₀₃ 7d °परम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ME ; °न्वितम् C₀₂K₀₃ , °परं K₁₀ 8a °र्थं प्रश्नैकं] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °र्थं प्रश्नैकं C₉₄K₀₃ , °र्थप्रश्नैकम् C₀₂E , °र्थप्रश्नैकं M 8b प्रभं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₃ME ; प्रभुं C₀₂ , प्राभं K₀₇ 8c °धरो] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇K₀₃ME ; °*रो C₉₄ , °धरा K₁₀ 8d °न्वितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °न्वितं C₀₂K₀₃M 9a ज्ञेया] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇M ; ज्ञेयं C₄₅C₀₂ , ज्ञेय K₀₃ , भूयो E 9b °वर्णं] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃M ; °वर्णां E • °वर्जिता] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₃ME ; °वर्जितं C₀₂ , °वर्जिताः K₀₇ 9c °व्यञ्जनं] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃M ; °व्यञ्जनं E 9cd °मुक्तमक्षं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °मुक्तं अक्षं C₄₅ , °मुक्तं अक्षं K₀₃ , °मुक्तं अक्षं M 9d किमु तत्परम्] C₉₄K₈₂K₀₇E ; किमतः परम् C₄₅C₀₂ , किमतत्परं K₁₀K₀₃M

अनर्थयज्ञ उवाच ।

अनुच्चार्यमसन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम् ।

निर्मलं सर्वगं सूक्ष्ममक्षरं किमु तत्परम् ॥ १:१०॥

[कालपाशः]

विगतराग उवाच ।

देही देहे क्षयं याते भूजलाग्निशिवादिभिः ।

यमदूतैः कथं नीतो निरालम्बो निरञ्जनः ॥ १:११॥

कालपाशैः कथं बद्धो निर्देहश्च कथं व्रजेत् ।

स्वर्गं वा स कथं याति निर्देहो बहुधर्मकृत् ।

एतन्मे संशयं ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १:१२॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

अतिसंशयकष्टं ते पृष्ठो ऽहं द्विजसत्तम ।

दुर्विज्ञेयं मनुष्यैस्तु देवदानवपन्नगैः ॥ १:१३॥

कर्महेतुः शरीरस्य उत्पत्तिर्निधनं च यत् ।

सुकृतं दुष्कृतं चैव पाशद्वयमुदाहृतम् ॥ १:१४॥

11b cf. Kūmapurāṇa 2.23.74: अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियते ऽग्निविषादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कार्यं चैवोदकादिकम् ॥

10a °च्चार्य°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ME ; °चार्य° C₀₂K₀₇K₀₃ 10ab °सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇K₀₃ME ; °विच्छिन्नसन्दिग्धमनाकुलम् C₀₂, °सन्दिग्धमनच्छिन्नमनाकुलम् K₁₀ 10d किमु तत्परम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; किमतः परम् C₄₅M, किमतत्परं C₀₂K₀₃ 11 °राग उवाच] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ME ; °रागोवाच K₀₃ 11a देहे क्ष°] C₉₄C₀₂K₀₇ ; देहात्क्ष° C₄₅, देहक्ष° K₈₂K₁₀K₀₃ME • याते] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ME ; यान्ते K₀₃ 11b °ग्निशिवादिभिः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; °ग्निशिवादिभि C₀₂, °ग्नि शि°दिभि K₀₃ 11c °दूतैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; °दूते C₀₂K₀₃ • नीतो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ ; नीत्वा C₀₂, नीतः M, नीता E 11d निरञ्जनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; निरञ्जन C₀₂ 12a °पाशैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; °पाशे C₀₂, °पाशै K₀₃ • बद्धो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇M E ; बद्धो C₄₅, बद्ध K₀₃ 12b निर्देहश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇M^{pc}E ; निर्देहः स C₀₂, निर्देहस्य K₀₃, निर्देहन्म M^{ac} • व्रजेत्] C^ΣK₈₂K₀₇K₀₃ME ; भवेत् K₁₀ 12c स्वर्गं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; स्वर्ग C₀₂K₀₃M • स] C^ΣK₈₂K₀₇K₀₃E ; सं K₁₀M • याति] K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃M ; यान्ति C^ΣE 12e संशयं] C^ΣK₀₇ME ; संशये K₈₂, संशयो K₁₀K₀₃ 12f °तुमिच्छामि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; °तुमि C₄₅ 13 अनर्थयज्ञ उवाच] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; omitted in K₈₂^{ac} 13a अतिसंशयकष्टं ते] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇M^{pc} ; अतिसंशयकष्टन्ते C₉₄, अतिसंशयकष्टम्मे C₀₂M^{ac}E, अतिसंशयकष्टो मो K₀₃ 13b द्विजसत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; च द्विजोत्तमः C₀₂, द्विजसत्तमः K₀₃ 13c °ज्ञेयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; °ज्ञेय C₀₂K₁₀K₀₃ME • मनुष्यैस्तु] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ME ; मनुष्यैश्च C₄₅, मनुष्यैस्तु C₀₂, मनुष्यैस्तु K₀₃ 14a कर्म°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃M ; अनर्थयज्ञ उवाच॥ कर्म° C₀₂E • °हेतुः] C₄₅ ; °हेतु C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ME, °हेतु C₀₂, °हेतु K₀₃ • शरीरस्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; शरीरस्य C₀₂ 14b उत्पत्तिर्नि°] M ; उत्पत्तिनि° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E, उत्पत्तिनि° C₀₂K₀₃ • च यत्] C^ΣK₈₂K₀₇ME ; च यः K₁₀, यत् K₀₃ 14c सुकृतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; सुकृतकृत् C₀₂, सुकृत K₀₃ • चैव] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ME ; वापि K₀₃ 14d °हृतम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; °हृतः C₀₂

तेनैव सह संयाति नरकं स्वर्गमेव वा ।
 सुखदुःखं शरीरेण भोक्तव्यं कर्मसम्भवम् ॥ १:१५ ॥
 हेतुनानेन विप्रेन्द्र देहः सम्भवते नृणाम् ।
 यं कालपाशमित्याहुः शृणु वक्ष्यामि सुव्रत ॥ १:१६ ॥
 न त्वया विदितं किञ्चिज्जिज्ञास्यसि कथं द्विज ।
 कालपाशं च विप्रेन्द्र सकलं वेत्तुमर्हसि ॥ १:१७ ॥
 कलाकलितकालं च कालतत्त्वकलां शृणु ।
 त्रुटिद्वयं निमेषस्तु निमेषद्विगुणा कला ॥ १:१८ ॥
 कलाद्विगुणिता काष्ठा काष्ठा वै त्रिंशतिः कला ।
 त्रिंशत्कला मुहूर्तश्च मानुषेन द्विजोत्तम ॥ १:१९ ॥
 मुहूर्तत्रिंशकेनैव अहोरात्रं विदुर्बुधाः ।
 अहोरात्रं पुनस्त्रिंशन्मासमाहुर्मनीषिणः ॥ १:२० ॥
 समा द्वादश मासाश्च कालतत्त्वविदो जनाः ।
 शतं वर्षसहस्राणि त्रीणि मानुषसंख्यया ॥ १:२१ ॥
 षष्टिं चैव सहस्राणि कालः कलियुगः स्मृतः ।

15a तेनैव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; तेनेव C₀₂K₀₃ • संयाति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; सा यान्ति C₀₂K₀₃ , सा याति M 15b वा] C²K₁₀K₀₇ME ; च K₈₂K₀₃ 15c सुखं] C²K₈₂K₁₀K₀₇E ; सुखं M • °दुःखं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇M ; °दुःख C₀₂K₁₀E 15d °सम्भवम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇M ; °सम्भवः C₀₂E 16a °न्द्र] C²K₈₂K₀₇ME ; °न्द्रः K₁₀ 16b देहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; देहे C₀₂ , देह K₁₀M • नृणाम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ME ; नृणा C₄₅C₀₂ 16c यं कालपाशमित्याहुः] em. ; यं कालपाशमित्याहुः C₉₄C₄₅K₈₂ , कालपासेति सत्त्वाह C₀₂ , यं कालपाशमित्याहुः K₁₀K₀₇E , कालपाषेति ऽपस्त्वेह M 16d °व्रत] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ME ; °व्रतः C₄₅C₀₂ 17a विदितं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; विदित C₀₂ 17ab किञ्चिज्जि°] C₄₅M ; किञ्चिद्वि° C^{pc}K₈₂K₁₀K₀₇E , किद्वि° C^{ac}₉₄ , किञ्चि जि° C₀₂ 17b कथं द्विज] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; ***** ऽम त्वया विदितं किञ्चिद्विज्ञास्यसि (cancelled) कथं द्विज C₀₂ 17c कालपाशं च] C²K₈₂K₁₀K₀₇E ; कालपाषेति M 17d वेत्तुमर्हसि] C²K₈₂K₁₀ ; वेत्तुमर्हसि K₀₇ , वेत्तुमर्हसि ME 18a कला°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; काला° C₀₂K₈₂ • °कालं च] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; °कालश्च ME 18b °कलां] C₉₄C₀₂K₁₀E ; °कला C₄₅K₀₇ , °विधिं K₈₂ , °कलाः M 18c त्रुटिद्वयं] C₉₄C₀₂K₀₇E ; त्रुटिद्वय C₄₅K₁₀ , त्रुटिद्वय K₈₂M • °मेषस्तु] C₄₅C₀₂K₁₀K₀₇ME ; °मेवस्तु C₉₄ , °मेषद्वि° K₈₂ 18d निमेषद्वि°] C²K₈₂K₁₀K₀₇E ; निमेषाद्वि° M 19a °गुणिता] C²K₈₂K₁₀K₀₇E ; °गुणितं M 19b काष्ठा वै त्रिंशतिः] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; वै त्रिंशता C₄₅ , काष्ठा वै त्रिंशति C₀₂ , काष्ठान्वै त्रिंशति M 19c मुहूर्तश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇M ; मुहूर्त C₄₅ , मुहूर्तश्च E 19d मानुषेन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; मानुषश्च C₀₂ • °त्तम] C²K₈₂K₀₇E ; °त्तमः K₁₀M , °त्तमः K^{ac}₀₇ 20a मुहूर्त°] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; मुहूर्ता M , मुहूर्त E 20c °रात्रं] C²K₈₂K₁₀K₀₇E ; °रात्र M 20d °नीषिणः] C²K₈₂K₁₀K₀₇E ; °नीषिण M 21a समा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; मास C₀₂ • °मासाश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °मासश्च C₀₂E , मासाहुः M 21b काल°] C²K₈₂K₁₀ME ; कला° K₀₇ 21c शतं] C²K₈₂K₁₀K₀₇M ; शत° E 21b मानुष°] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ME ; मानुष्य° C₄₅C₀₂ (unmetr.) 22 (षष्टिं ... संज्ञितः)] C²K₈₂K₀₇ME ; omitted in (eyeskip to from 21d to 24d)K₁₀ 22a षष्टिं चैव] C²K₀₇M ; षष्टिं वर्ष° K₈₂ , omitted in K₁₀ , षष्टिश्चैव E 22b °युगः] C²K₈₂K₀₇ ; omitted in K₁₀ , °युग ME

द्विगुणः कलिसंख्यातो द्वापरो युग संज्ञितः ॥ १:२२ ॥
 त्रेता तु त्रिगुणा ज्ञेया चतुः कृतयुगः स्मृतः ।
 एषा चतुर्युगासंख्या कृत्वा वै ह्येकसप्ततिः ॥ १:२३ ॥
 मन्वन्तरस्य चैकस्य ज्ञानमुक्तं समासतः ।
 कल्पो मन्वन्तराणां तु चतुर्दश तु संख्यया ॥ १:२४ ॥
 दश कल्पसहस्राणि ब्रह्माहः परिकल्पितम् ।
 रात्रिरेतावती प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १:२५ ॥
 रात्र्यागमे प्रलीयन्ते जगत्सर्वं चराचरम् ।
 अहागमे तथैवेह उत्पद्यन्ते चराचरम् ॥ १:२६ ॥
 परार्धपरकल्पानि अतीतानि द्विजोत्तम ।
 अनागतं तथैवाहुर्भृगुरादिमहर्षयः ॥ १:२७ ॥
 यथार्कग्रहतारेन्दु भ्रमतो दृश्यते त्विह ।
 कालचक्रं भ्रमतैव विश्रमं न च विद्महे ॥ १:२८ ॥
 कालः सृजति भूतानि कालः संहरते पुनः ।

29ab ≈ Umāmaheśvarasaṁvāda 12.34cd: कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः

22c द्विगुणः कलिसंख्यातो] C^२K_{८२}K_{०७} ; omitted in K_{१०}, कलिसंख्यास्तु द्विगुणो M, द्विगुणा
 कलिसंख्यातो E 22d द्वापरो युग संज्ञितः] C^२K_{८२}K_{०७} ; omitted in K_{१०}, द्वापरः युगः संज्ञिकम्
 M, द्वापरे युग संज्ञितः E 23 (त्रेता ... एकसप्ततिः)] C^२K_{८२}K_{०७}ME ; omitted in (eyeskip
 to from 21d to 24d)K_{१०} 23a त्रेता] C_{९४}C_{४५}K_{८२}E ; त्रेता C_{०२}M, omitted in K_{१०}, त्रेता K_{०७} •
 त्रिगुणा] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ; तृगुणो M • ज्ञेया] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ; ज्ञेयः M 23b °युगः] C^२K_{८२}
 K_{०७}M ; omitted in K_{१०}, °युग E 23d ह्ये°] C^२K_{८२}K_{१०}ME ; हे° K_{०७} • °सप्ततिः] C^२K_{८२}K_{१०}
 K_{०७}E ; °सप्तति M 24 (मन्वन्तरस्य ... संख्यया)] C^२K_{८२}K_{०७}ME ; omitted in (eyeskip to from
 21d to 24d)K_{१०} 24a चैकस्य] C^२K_{८२}K_{०७}M^{pc}E ; omitted in K_{८२}K_{१०}M^{ac} 24b °क्तं] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७}
 E ; °क्त M 24c कल्पो] C_{४५} ; कल्प C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_{०७}ME, omitted in K_{१०} • मन्वन्त°] C^२K_{८२}
 K_{१०}K_{०७}E ; न्वन्त° M^{ac}, मन्वन्त° M^{pc} 24d °दश] C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_{०७}ME ; °दश C_{४५}, omitted
 in K_{१०} • संख्यया] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ; शंख्यया M 25b °आहः] C_{४५}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_{०७}ME ; °आह
 C_{९४} • परिकल्पितम्] C_{९४}K_{०७} ; करिकल्पितम् C_{४५}, परिकल्पितः C_{०२}K_{१०}ME, परिकीर्तिताः K_{८२}
 25d °दर्शिभिः] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ; °दर्शिभि M 26a प्रलीयन्ते] C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_{०७}ME ; प्रलीयते C_{४५}
 26b सर्वं च°] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ; सर्वश्च° M 26c अहागमे] C^२K_{८२}K_{०७} ; अहाग_ K_{१०}, अहरागमे
 M (unmetr.), अहागमे E 26d °पद्यन्ते] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ; °पद्यन्ति M 27a °र्ध°] C^२K_{८२}K_{०७}M
 E ; °र्ध K_{१०} 27cd °वाहुर्भृ°] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{०७}E ; °वाहु भृ° C_{०२}K_{१०}M 27d महर्षयः] C^२K_{८२}K_{१०}E
 ; महयः K_{८२}, महर्षयः K_{०७}, महर्षिभिः M 28a °आर्क°] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७}M^{pc}E ; °आर्को M^{ac}
 • °तारेन्दु] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ; °तारेन्दु M 28b दृश्यते त्विह] C_{९४}K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ; दृश्यन्दिह C_{४५},
 दृश्यते त्विहः C_{०२}, दृश्यते त्विहः M 28c °त्वेव] C_{९४}K_{८२}K_{०७}E ; °त्वेव C_{४५}K_{१०}M, °त्वेह C_{०२}
 28d °श्रमं] C^२K_{८२}K_{०७}E ; °श्रमो K_{८२}, °श्रामन् K_{१०}, °श्रामो M • विद्महे] C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ;
 विग्रहे C_{४५}, विद्यते M 29b कालः] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७}M ; काल E

कालस्य वशगाः सर्वे न कालवशकृत्कचित् ॥ १:२९॥
 चतुर्दशपरार्धानि देवराजा द्विजोत्तम ।
 कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १:३०॥
 एष कालो महायोगी ब्रह्मा विष्णुः परः शिवः ।
 अनादिनिधनो धाता स महात्मा नमस्कुरु ॥ १:३१॥
 [परार्धादि]

विगतराग उवाच ।
 श्रुतं वै कालचक्रं तु मुखपद्मविनिःसृतम् ।
 परार्धं च परं चैव श्रोतुं वः प्रतिदीपितम् ॥ १:३२॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 एकं दशं शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।
 प्रयुतं नियुतं कोटिमर्बुदं वृन्दमेव च ॥ १:३३॥
 खर्वं चैव निखर्वं च शङ्कुः पद्मं तथैव च ।
 समुद्रो मध्यमन्तं च परार्धं च परं तथा ॥ १:३४॥
 सर्वे दशगुणा ज्ञेयाः परार्धं यावदेव हि ।
 परार्धद्विगुणेनैव परसंख्या विधीयते ॥ १:३५॥

29 ≈ Kūrmapurāṇa 1.11.32: कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । सर्वे कालस्य वशगा न कालः कस्यचिद् वशे ॥ 30d = MBh 12.220.41d = Garuḍapurāṇa 1.108.7 34ab = Brahmanḍa-purāṇa 3.2.101

29c कालस्य] C^२K₈₂K₁₀K₀₇M^{pc}E ; कालःस्य M^{ac} • वशगाः] C^२K₈₂K₁₀K₀₇M ; वशगा E 29d कालवशकृ°] C^२K₈₂K₁₀K₀₇E ; कालो वशकृ° M 30b देवराजा] C^२K₈₂K₁₀K₀₇ ; देवराज ME • °त्तम] C^२K₈₂K₁₀K₀₇E ; °त्तमः M 31a कालो] C₉₄C₄₅K₈₂ ; काल C₀₂K₁₀K₀₇ME 31b ब्रह्मा विष्णुः परः] C₄₅ ; ब्रह्मविष्णुपरः C₉₄K₀₇M, ब्रह्मा विष्णु परः C₀₂K₈₂K₁₀ , ब्रह्मविष्णुपर E (unmetr.) 32a श्रुतं वै] C^२K₈₂K₁₀K₀₇E ; श्रुतो वः M • °चक्रं तु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °चक्रस्य C₀₂ , °चक्रतु M 32b विनिःसृतम्] corr. ; विनिःसृतम् C^२K₈₂K₁₀K₀₇ME (unmetr.) 32c परार्धं च] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; परार्धं च C₉₄ , परार्धश्च M^{ac} , परार्धश्चे M^{pc} • परं चैव] C^२K₈₂K₁₀K₀₇E ; परार्धैव M 32d वः] C^२K₈₂K₁₀K₀₇M^{ac} ; नः M^{pc} , यः E • °दीपितम्] C^२K₈₂K₁₀K₀₇E ; °दीयतां M 33 अनर्थयज्ञ उवाच] C^२K₈₂K₁₀K₀₇ME ; omitted in K^{ac} 33b सहस्र°] C^२K₈₂K₁₀K₀₇E ; साहस्र° M • °युतं] C^२K₈₂K₁₀K₀₇ME ; °तन् K₁₀ 33cd कोटिम°] C^२K₈₂K₁₀ME ; कोटिर° K₀₇ 33d °र्बुदं] C^२K₈₂K₁₀ME ; °र्बुदं K₀₇ 34a निखर्वं च] C^२K₈₂K₀₇E ; निखर्वं तु K₁₀ , निखर्वश्च M 34b शङ्कुः] corr. ; शङ्कु C^२K₈₂K₁₀K₀₇M, शङ्ख E • पद्मं] C^२K₈₂K₁₀K₀₇E ; पद्म M 34cd (समुद्रो ... तथा)] C^२K₈₂K₁₀K₀₇M ; omitted in E 34e समुद्रो] C^२K₈₂K₁₀K₀₇E ; समुद्र° M • मध्यमन्तं च] C^२K₈₂M ; मध्यमान्तं च K^{pc} , मध्यमन्तश्च K₁₀ , मध्यमन्तश्च K₀₇ , omitted in E 34d परार्धं च परं तथा] C^२K₈₂K₁₀K₀₇E ; परार्धपरद्वेगुणाम् M 35 (सर्वे ... विधीयते)] C^२K₈₂K₁₀K₀₇M ; omitted in E 35b परार्धं] K₀₇ ; परार्ध C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀M, परार्ध C₉₄ , omitted in E 35c परार्ध°] C^२K₈₂K₁₀ME ; परार्ध K₀₇ 35d °संख्या] C^२K₈₂K₁₀K₀₇E ; °संख्या M

परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ।
पुराणवेदपठिता मयाख्याता द्विजोत्तम ॥ १:३६ ॥
[ब्रह्माण्डम्]

विगतराग उवाच ।
ब्रह्माण्डं कति विज्ञेयं प्रमाणं प्रापितं क्वचित् ।
कति चाङ्गुलिमूर्धेषु सूर्यस्तपति वै महीम् ॥ १:३७ ॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
ब्रह्माण्डानां प्रसंख्यातुं मया शक्यं कथं द्विज ।
देवास्ते ऽपि न जानन्ति मानुषाणां च का कथा ॥ १:३८ ॥
पर्यायेण तु वक्ष्यामि यथाशक्यं द्विजोत्तम ।
ब्रह्मणा यत्पुराख्यातो मातरिश्वा यथा तथा ॥ १:३९ ॥
शिवाण्डाभ्यन्तरेणैव सर्वेषामिव भूभृताम् ।
दशनाम दिशाष्टानां ब्रह्माण्डे कीर्तितं शृणु ॥ १:४० ॥
[भूभृतां नामानि]

[पूर्वतः]

सहासहः सहः सद्यो विसहः संहतो ऽसहा ।
प्रसहो ऽप्रसहः सानुः पूर्वतो दश नायकाः ॥ १:४१ ॥

39cd cf. Brahmanāṇḍapurāṇa 3.4.58cd: ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिश्चने

36ab परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः] $C^{\Sigma}K_{10}K_{07}^{pc}$; परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मति $K_{82}K_{07}^{ac}$, परात्परतरन्नास्ति इति मे निश्चिता मति M , वृन्दञ्चैव महावृन्द द्विपरानन्तमेव च । परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ॥ E 36e °वेद°] $C_{94}E$; °वेदे $C_{45}C_{02}K_{10}K_{07}$ (unmetr.) , °वेदा K_{82} , °वेदैः M 36f °आख्याता] $C_{94}C_{45}K_{82}$; °आख्यातं $C_{02}K_{10}K_{07}ME$ • °त्तम] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °तम M 37a ब्रह्माण्डं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}ME$; ब्रह्माण्ड C_{02} 37b प्रमाणं प्रापितं क्वचित्] conj. ; प्रमाणञ्चापितं क्वचित् $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, प्रमाञ्चापितत् क्वचित् K_{07} , प्रमाणञ्चापितां कति M 37d सूर्यस्त°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}E$; सूर्यो M^{ac} , सूर्यो M^{pc} • महीम्] $C_{45}C_{02}K_{82}M$; महीम् C_{94} , मही $K_{10}K_{07}E$ 38a ब्रह्मा°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ब्रह्मा° M • प्रसंख्यातुं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}M$; प्रसंसा तु K_{10} , च संख्यातुं E 38b शक्यं क°] $K_{82}K_{10}E$; शक्या क° $C^{\Sigma}K_{07}$, सक्याङ्क° M 38c देवास्ते] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}E$; देवतापि M 38d मानुषाणां च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}E$; मानुषानञ्च M^{ac} , मानुषानाञ्च M^{pc} 39c पुराख्यातो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}$; पुराख्यातं M , ममाख्यातो E 40a शिवाण्डा°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}E$; शिवाण्ड° M^{ac} , शिवाण्डे° M^{pc} 40b सर्वेषामिव भूभृताम्] conj. ; सर्वेषामिव भूरिताः $C_{94}C_{45}K_{07}$, सर्वेषामेव भूरिताः C_{02} , सर्वेषामिव भूरिता K_{82} , सर्वेषामेव भूरिणाम् K_{10} , सर्वेषा इव भाविता M , सर्वेषामेव भूर् इमां E 40c दिशा°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}ME$; शिवा° K_{10} 40d ब्रह्माण्डे] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ब्रह्माण्डा M • कीर्तितं शृणु] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; य च कीर्तितम् C_{45} , कीर्तिता शृणु M 41a सहासहः] K_{07} ; साहासह $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$ • सहः सद्यो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; सहः सज्ञा C_{45} , सहो सद्यः M , सहः सज्ञो E 41b विसहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; विसह $C_{02}M$ • सहा] M ; सभा $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$, सभाः C_{45} , सता E 41c प्रसहो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}M$; प्रसहेः E • प्रसहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}M$; प्रसहः C_{02} , सप्रहः E • सानुः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; सानु $K_{07}ME$ 41d पूर्वतो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}M$; पूर्वतो E

[आग्नेये]

प्रभासो भासनो भानुः प्रद्योतो द्युतिमो द्युतिः ।
दीप्ततेजाश्च तेजाश्च तेजा तेजवहो दश ॥ १:४२ ॥
आग्नेये त्वेतदाख्यातं याम्ये शृण्वथ भो द्विज ।

[याम्ये]

यमो ऽथ यमुना यामः संयमो यमुनो ऽयमः ॥ १:४३ ॥
संयनो यमनोयानो यनियुग्मा यनोयनः ।

[नैर्ऋते]

नगजो नगना नन्दो नगरो नग नन्दनः ॥ १:४४ ॥
नगर्भो गहनो गुह्यो गूढजो दश तत्परः ।

[वारुणे]

वारुणेन प्रवक्ष्यामि शृणु विप्र निबोध मे ॥ १:४५ ॥
बभ्रः सेतुर्भवोद्भद्रः प्रभवोद्भवभाजनः ।
भरणो भुवनो भर्ता दशैते वरुणालयाः ॥ १:४६ ॥

[वायव्ये]

नृगर्भो ऽसुरगर्भश्च देवगर्भो महीधरः ।

42a भासनो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}M$; भास_ C_{02} , भासतो E • भानुः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; भानु C_{45}
M 42b द्युतिमो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}M$; द्युतिनो $K_{07}E$ 42c दीप्ततेजाश्च तेजाश्च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}$; दीप्ततेजाश्च
तेजश्च C_{45} , दीप्ततेजस् तेजश्च M (unmetr.) , दीप्ततेजश्च तेजाश्च E 42d तेजा तेजवहो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$
 $K_{07}E$; तेजतेजयह M 43a आग्नेये] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; आग्नेय K_{07} , आग्नेर्ये M • त्वेतदा°] $C^{\Sigma}K_{82}$
 $K_{10}K_{07}E$; त्वेचमा M 43b शृण्वथ] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}E$; शृण्वथ M • द्विज] $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}ME$; द्विजः
 K_{10} 43d संयमो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}E$; संयम M • यमुनो] $C_{94}C_{45}K_{10}$; यमनो $C_{02}K_{07}$, यमुना K_{82} ,
यमतो M , यमुना° E • यमः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}E$; यन M 44a संयनो यमनोयानो] K_{82} ; संयमो
यमनोयानो $C_{94}C_{02}E$, संयमो यमुनोयानो $C_{45}K_{10}$, संयमा यमनो यामो K_{07} , यमियुग्मा यनो यानः
M 44b यनियुग्मा यनो यनः] K_{10} ; यनियुग्मा नयो यनः $C_{94}C_{02}K_{82}$, यनियुग्मा नयो नयः C_{45} ,
यनियुग्मा नयो यमः K_{07} , दशमा याम्यमाश्रुता M , यनियुग्मा नयोनय E 44c नगना नन्दो] C_{94}
 $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}M$; नगजा नन्दो C_{45} , नगनागेन्द्र M , नगनो नदो E 44d नगरो नगनन्दनः] K_{10}
 M^{ac} ; नगरोगननन्दनः $C_{94}K_{07}$, नगरोनगननन्दनः C_{45} , नगरो_नन्दनः C_{02} , नगरोगननन्दनः
 K_{82} , नगरो नननन्दनः M^{pc} , नगरोन्नगननन्दनः E 45a नगर्भो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}E$; नृगर्भो K_{10} , नगर्भ
M • गहनो गुह्यो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}$; गुहनो गुह्य M , गहनो गुह्ये E 45b गूढजो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}E$;
गुडजो M • तत्परः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}E$; तत्परम् M 45c वारुणेन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}M$; वारुणे च E
45d शृणु] $K_{10}M$; शृङ्गे $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$, शृङ्गे C_{02} , मृद्धे E 46a बभ्रः सेतुर्भ°] corr. ; बभ्रं सेतुर्भ°
 $C_{94}C_{45}$, बभ्रं सेतु भ° C_{02} , बभ्रः सेतु भ° K_{82} , बभ्रं सेतुर्भ° K_{10} , बभ्रं सेतुर्भ° K_{07} , बभ्रु सेतु
भ° M , बभ्रुन्सेतुर्भ° E 46b प्रभवोद्भव°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}E$; प्रभवोद्भव° M • °भाजनः] $C^{\Sigma}K_{82}$
 $K_{10}K_{07}M$; °भाजन E 46c भरणो] $C_{45}K_{07}$; भरण $C_{94}K_{82}$, भरणां $C_{02}E$, भरणा K_{10} , भरणः
M 46d दशैते] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; दशैते K_{07} , दशैता M • °आलयाः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}$; °आलया
ME 47a नृगर्भो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}E$; नृगर्भा M • °गर्भश्च] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$; °गर्भाश्च $C_{02}K_{82}ME$
47b देवगर्भो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}E$; देवगर्भ M

वृषभो वृषगर्भश्च वृषाङ्गो वृषभध्वजः ॥ १:४७ ॥

ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग् वृषजो वृषनन्दनः ।

नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज ॥ १:४८ ॥

[उत्तरे]

सुलभः सुमनः सौम्यः सुप्रजः सुतनुः शिवः ।

सत सत्य लयः शम्भुर्दशनायकमुत्तरे ॥ १:४९ ॥

[ईशाने]

इन्दु बिन्दु भुवो वज्र वरदो वर वर्षणः ।

इलनो वलिनो ब्रह्मा दशेशानेषु नायकाः ॥ १:५० ॥

[मध्यमे]

अपरो विमलो मोहो निर्मलो मन मोहनः ।

अक्षयश्चाव्ययो विष्णुर्वरदो मध्यमे दश ॥ १:५१ ॥

सर्वेषां दशमीशानां परिवारशतं शतं ।

शतानां पृथगेकैकं सहस्रैः परिवारितम् ॥ १:५२ ॥

सहस्रेषु च एकैकमयुतैः परिवारितम् ।

47c °गर्भश्च] C^२K₁₀K₀₇E ; °गर्भाश्च K₈₂ , °गर्भोश्च M 47d वृषाङ्गो] C^२K₈₂K₁₀K₀₇E ; वृषाङ्गो M • वृषभ°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; वृषभ° C₀₂ 48a ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग्] C^२K₈₂K₁₀K₀₇ ; वृषजो वृषनन्दनश्च M, ज्ञानवाञ्छ तथा सत्य° E 48b वृषजो वृषनन्दनः] C^२K₁₀K₀₇E ; वृषनन्दनः K₈₂ , दशनायक वायवे M 48cd नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज] C₉₄C₄₅K₈₂E ; नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज C₀₂K₁₀ , नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज K₀₇ , कीर्तितो यं मया द्विप्र यथा तथ्येन सुव्रतः M 49a सुलभः] C^२K₈₂K₁₀K₀₇M ; सुलभः E • सुमनः] C^२K₈₂K₁₀E ; सुमनाः K₀₇ , सुमनो M • सौम्यः] C^२K₈₂K₁₀K₀₇E ; सौम्य M 49c सत सत्य] C^२K₀₇ ; सत्यसत्य K₈₂ , सुत सत्य K₁₀ , सुतः सत्य M, सत सत्या° E • लयः] C^२K₈₂K₁₀ME ; लयं K₀₇ 49cd शम्भुर्द°] C₉₄C₄₅K₁₀E ; शम्भु द° C₀₂K₈₂K₀₇ , शम्भुर्द° M 49d °नायकमु°] C^२K₈₂K₁₀K₀₇M ; °नायक उ° E 50a वज्र] C^२K₈₂K₁₀K₀₇E ; व्रजः M 50b °वर्षणः] C^२K₈₂K₁₀M ; °वर्षणम् K₀₇ , °दर्य्य च E 50c इलनो वलिनो ब्रह्मा] C^२K₈₂K₁₀K₀₇E ; इलिनो वलिनो ब्रह्मः M 50d दशे°] C₉₄K₈₂K₀₇E ; दशै° C₄₅C₀₂K₁₀ , दिशै° M • नायकाः] C^२K₈₂K₁₀K₀₇E ; नायका M 51a अपरो विमलो मोहो] C^२K₈₂K₁₀K₀₇E ; अपरः विमला मोहा M 51b निर्मलो म°] em. ; निमलो म° C₉₄ , निर्मलोन्म° C₄₅K₀₇ , निर्मलोन्म° C₀₂E , निमलोन्म° K₈₂K₁₀ , निर्मलोन्म° M 51c अक्षयश्चाव्ययो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; अक्षयश्चाव्ययो C₀₂ , अक्षयश्चाव्ययं M, अक्षयश्चाव्ययो E 51cd विष्णुर्व°] C₉₄C₄₅K₀₇E ; विष्णु व° C₀₂K₈₂M , विष्णुर्व° K₁₀ 51d मध्यमे दश] C₉₄C₄₅K₀₇ ; मध्यमो दश C₀₂K₈₂ , वरवर्षणः K₁₀ , मध्यमो दशः M, मध्यमे दशः E 52a सर्वेषां] C^२K₈₂K₁₀ME ; सर्वेषा K₀₇ • दशमीशानां] C^२K₈₂K₁₀K₀₇M ; दशरीशानां E 52b परिवार°] C₉₄C₀₂K₁₀K₀₇ME ; परि° C₄₅ , परिवारं K₈₂ 52d सहस्रैः] C^२K₈₂K₁₀K₀₇E ; सहस्रै M • °वारितम्] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; °वारिता C₀₂^{ac} , °वारितः M, °वारिताः E 53ab एकैकम्°] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; एकैकं म° C₀₂K₈₂M 53b परिवारितम्] C^२K₈₂K₁₀K₀₇ ; परिवारितः M, परिवारितमाः E

अयुतं प्रयुतैर्वृन्दैः प्रयुतं नियुतैर्वृतः ॥ १:५३ ॥
 एकैकस्य परीवारो नियुतः पृथगेव च ।
 कोटिभिर्दशकोट्येन एकैकः परिवारितः ॥ १:५४ ॥
 दशकोटिषु एकैकं वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम् ।
 वृन्दवर्गेषु एकैकं खर्वभिः परिवारितम् ॥ १:५५ ॥
 खर्ववर्गेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् ।
 दशखर्वेषु एकैकं शङ्कुभिः परिवारितम् ॥ १:५६ ॥
 शङ्कुभिः पृथगेकैकं पद्मेन परिवारितम् ।
 पद्मवर्गेषु एकैकं समुद्रैः परिवारितम् ॥ १:५७ ॥
 समुद्रेषु तथैकैकं मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम् ।
 मध्यसंख्येषु एकैकमनन्तैः परिवारितम् ॥ १:५८ ॥
 अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितम् ।
 परार्धेषु च एकैकं परेण परिवारितम् ।

53c अयुतं] E ; अयुतैः $C^{25}K_{82}K_{07}M$, अयुतै K_{10} • प्रयुतैर्वृन्दैः] $C^{25}K_{82}K_{10}E$; प्रयुतै वृन्दैः K_{07} , प्रयुतैर्भृत्य M 53d प्रयुतं नियुतैर्वृतम्] em. ; प्रयुतैर्नियुतैर्वृतः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$, प्रयुतेर्नियुतैर्वृतः C_{02} , प्रयुतै नियुतै वृतः K_{10} , प्रयुतः नियुतैः वृतः M , प्रयुतं नियुतैर्वृतः E 54a परीवारो] $C^{25}K_{82}K_{10}K_{07}$; परिवार M (unmetr.), परिवारो E (unmetr.) 54b नियुतः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}ME$; नियुत C_{02} • च] $C^{25}K_{82}K_{10}K_{07}ME$; चः K_{07}^{ac} 54c कोटिभिर्दशकोट्येन] $C_{94}C_{02}E$; कोटिभि दशकोट्येन C_{45} , कोटिभिर्दशकोट्येन $K_{82}K_{07}$, कोटिभिर्दशकोट्येनः K_{10} , कोटिभिः परिवाराणि कोटिभि दशकोटिकम् M 54d एकैकः परिवारितः] $C_{45}K_{82}E$; एकैकः परिवारितः] C_{94} , एकैकपरिवारितः $C_{02}K_{10}K_{07}$, एकैकपरिवाराणां M 55a दशकोटिषु एकैकं] $C_{45}C_{02}K_{10}E$; दशकोटीषु एकैकं $C_{94}K_{82}K_{07}$, दशकोट्येषु एकैकं M 55b वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम्] $C^{25}K_{10}$; वृन्दवृन्दवृत्तैर्वृतं K_{82} , वृन्दवृन्दभृतै वृतं K_{07} , वृन्दवृन्देषु एकैकं M , वृन्दवृन्द वृत्तैर्वृतः E 55c वृन्दवर्गेषु] $C^{25}K_{82}K_{10}K_{07}E$; वृन्दवर्गभिः तै वृतम् M 55d खर्वभिः परिवारितम्] $C^{25}K_{82}K_{10}$; खर्वभिः परिवारितम् K_{07} , खर्वाभिः परिवाराणि M , खर्वभिः परिवारितः E 56a खर्ववर्गेषु एकैकं] $C^{25}K_{82}K_{10}K_{07}E$; खर्ववर्गेव एकैकम् M 56b दशखर्वगणैर्वृतम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; दशखर्वगणै वृतम् C_{45} , दशखर्वगणे वृत्तं K_{07} , दशखर्वेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् M , दशखर्वगणैर्वृतः E 56c °खर्वेषु] $C^{25}K_{82}K_{10}ME$; °गर्वेषु K_{07} 56d शङ्कुभिः परिवारितम्] $C^{25}K_{82}K_{10}K_{07}M$; शङ्कुभिः परिवारितः E 57a पृथगेकैकं] em. ; पृथगेनैव $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}ME$, पृथगेनैव C_{45} 57b °वारितम्] $K_{82}^{pc}M$; °वारितः $C^{25}K_{10}K_{07}E$, °तं K_{82}^{ac} 57d समुद्रैः] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}ME$; समुद्रैः C_{94} , दमुद्रैः] C_{45} • °वारितम्] $C^{25}K_{82}K_{10}K_{07}M$; °वारितः E 58a तथै°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}ME$; तथै° C_{02} 58b मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम्] $C^{25}K_{82}M$; मध्यसंख्यैस्तु तै वृतम् K_{10} , मध्यसंख्यैस्तु तेर्वृतं K_{07} , मध्ये शङ्क्यायुतैर्वृतः E 58c मध्यसंख्येषु] $C^{25}K_{82}K_{10}K_{07}$; मध्यसांखो च M , मध्ये शंखेषु E 58cd एकैकमनन्तैः] $C^{25}K_{82}K_{10}E$; एकैकं मनतैः K_{07} , एकैकं अनन्तै M 58d °वारितम्] $C^{25}K_{82}K_{10}K_{07}M$; °वारितः E 59a परार्धपरिवारितम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; परार्ध__रितम् C_{02} , परार्धै परिवारितम् । अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितं M , परार्धैः परिवारितः E 59d °वारितम्] $C^{25}K_{82}K_{07}M$; °वारिवारितं K_{10} , °वारितः E

एष वै कथितो विप्र शक्यं सांख्यमुदीरितम् ॥ १:५९ ॥

[प्रमाणम्]

प्रमाणं शृणु मे विप्र संक्षेपाद्ब्रुवतो मम ।

चन्द्रोदये पूर्णमास्यां वपुरण्डस्य तादृशम् ॥ १:६० ॥

कोटिकोटिसहस्रं तु योजनानां समन्ततः ।

अण्डानां च परीमाणं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ॥ १:६१ ॥

सप्तकोटिसहस्राणि सप्तकोटिशतानि च ।

विंशकोटिषु गुल्मेषु ऊर्ध्वतस्तपते रविः ॥ १:६२ ॥

प्रमाणं नाम संख्या च कीर्तितानि समासतः ।

ब्रह्माण्डं चाप्रमेयाणां लक्षणं परिकीर्तितम् ॥ १:६३ ॥

[व्यासाः]

पुराणाशीसहस्राणि शतानि द्विजसत्तम ।

ब्रह्मणा कथितं पूर्णं मातरिश्वा यथातथम् ॥ १:६४ ॥

वायुना पाद संक्षिप्य प्राप्तं चोशनसं पुरा ।

तेनापि पाद संक्षिप्य प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः ॥ १:६५ ॥

बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सूर्यं त्रिंशत्सहस्रिकम् ।

पञ्चविंशत्सहस्राणि मृत्युं प्राह दिवाकरः ॥ १:६६ ॥

60c Folio 213v in P₅₇ ends with संक्षेपा and the next folio, containing verses 1.60d–2.21ab, is missing. 62cd The folio in K₁₀ ends with ऊर्ध्वं, and the folios that may have contained verses 1.62d–2.22 are missing.

59e कथितो] C²K₈₂K₀₇M ; कथितो K₁₀, कथिता E 59f शक्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; शक्य C₀₂
 • सांख्यमु०] C₉₄C₀₂K₁₀M ; सांख्यमु० C₄₅, स्यख्यमु० K₈₂, संख्यमु K₀₇, संख्यामु० E 60a प्रमाणं]
 C₀₂K₈₂K₀₇ME ; प्रमाणं C₉₄C₄₅, प्रमाण K₁₀ 60b संक्षेपाद्ब्रुवतो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; संक्षेपाद्ब्रुवतो C₄₅
 , संख्येपाद्ब्रुवतो K₀₇, संक्षेप ब्रुवतो M 61a कोटिकोटि०] C²K₈₂K₁₀K₀₇E ; कोटीकोटि० M 61a च
 परीमाणं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; च परिमाणं C₄₅ (unmetr.), परिमाणञ्च M 61b ब्रह्मणा] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₀₇ME ; ___ C₀₂ • °कीर्तितम्] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; °कीर्तिताः C₀₂, °कीर्तितः K₈₂M
 62c विंशकोटिषु गुल्मेषु] C²K₈₂K₀₇E ; विंशकोटि विना गुल्मे M 62d ऊर्ध्वतस्त०] C²K₈₂K₀₇E
 ; ऊर्ध्वतो त० M • रविः] C²K₈₂K₀₇M ; रवि E 63a प्रमाणं] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇ME ; प्रमाणं C₄₅
 63c ब्रह्माण्डं चा०] K₈₂ ; ब्रह्माण्डञ्च C₉₄C₄₅K₀₇M, ब्रह्माण्डाञ्चा० C₀₂, ब्रह्माण्डाञ्चा E • °मेयाणां]
 C₉₄K₈₂ME ; °मेयाणा C₄₅C₀₂K₀₇ 63d °कीर्तितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °कीर्तिताः C₀₂, °कीर्तितः
 M 64b °सत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ME ; ___ मः C₀₂ 64c पूर्णं] C₉₄C₀₂K₈₂E ; पूर्वं C₄₅, पूर्ण K₀₇
 , पूर्वं M 64d मातरिश्वा] C²K₈₂K₀₇E ; मातरिश्च M • °तथम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °तथा C₀₂
 M 65a संक्षिप्य] C²K₈₂K₀₇E ; संक्षिप्यः M 65b प्राप्तं चोशनसं] C₄₅K₈₂K₀₇ ; प्राप्तं चौसनसं C₉₄
 , प्राप्त*औसनसं C₀₂, प्राप्ताञ्चोशनसम M (unmetr.), प्राप्ताञ्चोशनसं E 65c संक्षिप्य] C²K₈₂K₀₇E
 ; संक्षिप्यः M 65d प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः] C²K₈₂K₀₇E ; प्राप्तञ्च बृहस्पति M 66b सूर्यं] C₀₂E ;
 सूर्यस् C₉₄K₈₂K₀₇, सूर्य C₄₅M • त्रिंशत्स०] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; त्रिंशस० C₀₂M 66c °विंशत्सहस्राणि]
 corr. ; °विंशहस्राणि C₉₄, °विंशसहस्राणि C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇M, °विंशत्सहस्राणि E 66d मृत्युं प्राह]
 C²K₈₂K₀₇E ; मृत्यु प्राहः M

एकविंशत्सहस्राणि मृत्युनेन्द्राय कीर्तितम् ।
 इन्द्रेणाह वसिष्ठाय विंशत्सहस्रिकम् ॥ १:६७ ॥
 अष्टादशसहस्राणि तेन सारस्वताय तु ।
 सारस्वतस्त्रिधामाय सहस्रदश सप्त च ॥ १:६८ ॥
 षोडशानां सहस्राणि भरद्वाजाय वै ततः ।
 दश पञ्चसहस्राणि त्रिवृषाय अभाषत ॥ १:६९ ॥
 चतुर्दशसहस्राणि अन्तरीक्षाय वै ततः ।
 त्रय्यारुणिं सहस्राणि त्रयोदश अभाषत ॥ १:७० ॥
 त्रय्यारुणिस्तु विप्रेन्द्रो धनंजयमभाषत ।
 द्वादशानि सहस्राणि संक्षिप्य पुनरब्रवीत् ॥ १:७१ ॥
 कृतंजयाय सम्प्राप्तो धनंजयमहामुनिः ।
 कृतंजयाद्विजश्रेष्ठ ऋणंजयमहात्मने ॥ १:७२ ॥
 ऋणञ्जयात्पुनः प्राप्तो गौतमाय महर्षिणे ।
 गौतमाच्च भरद्वाजस्तस्माद्व्यद्वताय तु ॥ १:७३ ॥
 राजश्रवास्ततः प्राप्तः सोमशुष्माय वै ततः ।
 सोमशुष्मात्ततः प्राप्तस्तृणबिन्दुस्तु भो द्विज ॥ १:७४ ॥
 तृणबिन्दुस्तु वृक्षाय वृक्षः शक्तिमभाषत ।

67a °विंशत्°] E ; °विंश° C²K₈₂K₀₇M 67b कीर्तितम्] E ; कीर्तितः C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇^{pc}M, कीर्तिताः C₀₂, कीर्तित K₀₇^{ac} 67c वसिष्ठाय] C₉₄C₀₂K₈₂ME ; विशिष्ठाय C₄₅, वहिष्ठाय K₀₇ 67d विंशत्सहस्रं] corr. ; विंशत्सहस्रं C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E, विशत्सहस्रं C₄₅, त्रिंशत्सहस्रं M 68a अष्टादशसहस्राणि] C²K₈₂E ; आष्टादशसहस्राणि K₀₇, वसिष्ठेदशसहस्रं M 68c सारस्वतस्त्रि°] em. ; सारस्वता त्रि° C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E, सारस्वतास्त्रि° C₄₅, सारस्वत तृ° M • °धामाय] C²K₈₂K₀₇ME ; omitted in K₈₂ 68d सहस्रदश] C²K₈₂K₀₇E ; सहस्रादश M 69b भर°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; भार° C₀₂, सन° M 69d अभाषत] C₉₄C₄₅K₈₂ ; अभाषतः C₀₂, अभाषतः K₀₇E, मभासतः M 70b अन्तरी°] C²K₈₂K₀₇E ; अन्तरि° M 70c त्रय्यारुणिं] corr. ; त्रय्यारुणि C₉₄C₄₅K₈₂M, त्रय्यारुणि C₀₂E, त्रय्यारुणिनि K₀₇ 70d अभाषत] C₉₄C₀₂K₀₇ ; अभाषतः C₄₅, स्वभावतः K₈₂, मभासतः M, ह्यभाषत E 71a त्रय्यारुणि°] corr. ; त्रय्यारुणि° C²K₀₇, त्रय्यारुणि° K₈₂E, त्रय्यारुणि° M • विप्रेन्द्रो] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; विप्रेन्द्र C₀₂M 71b धनंजय°] C²K₈₂K₀₇ME ; धन° K₈₂^{ac} • °भाषत] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇ ; °भाषतः C₄₅ME 72b °मुनिः] C²K₈₂K₀₇E ; °मुनि M 72c कृतंजयाद्वि°] C₉₄K₈₂E ; कृतंजया द्वि° C₄₅C₀₂K₀₇, धनञ्जय द्वि° M • °श्रेष्ठ] C²K₈₂K₀₇M ; °श्रेष्ठो E 72d ऋणंजय°] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇ME ; ऋणंजाय° C₄₅ • °महात्मने] C²K₈₂K₀₇E ; °मभासतः M 73a प्राप्तो] C²K₈₂K₀₇ ; प्राप्तः M, प्राप्तो E 73b महर्षिणे] C²K₈₂K₀₇E ; महर्षिणः M 73c गौतमाच्च] C²K₈₂E ; गौतमाश्च K₀₇, गौतमेन M 73cd भरद्वाजस्तस्माद्व्यद्वताय] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇ ; भरद्वाजस्तस्माद्व्यद्वताय C₄₅, भरद्वाज तस्मा ह्यद्वताय M, भरद्वाजस्तस्माद्व्यद्वताय E 74a राजश्रवास्त°] em. ; राजश्रव त° C²K₈₂E, राजश्रव त° K₀₇, राजश्रव त° M 74c °शुष्मात्त°] C²K₀₇ME ; °शुष्मा त° K₈₂ 74cd प्राप्तस्तृ°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ME ; प्राप्त तृ° C₀₂ 74d भो] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇ME ; omitted in C₄₅ 75b वृक्षः] C²K₈₂K₀₇E ; वृक्ष M • °भाषत] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; °भाषतः C₀₂ME

शक्तिः पराशरं प्राह जातूकर्णाय वै ततः ॥ १:७५ ॥
 द्वैपायनं तु प्रोवाच जातूकर्णो महर्षिणम् ।
 रोमहर्षाय सम्प्राप्तो द्वैपायनमहामुनिः ॥ १:७६ ॥
 रोमहर्षाय प्रोवाच पुत्रायामितबुद्धये ।
 दशद्वे च सहस्राणि पुराणं सम्प्रकाशितम् ।
 मानुषाणां हितार्थाय किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १:७७ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे ब्रह्माण्डसंख्या नामाध्यायः प्रथमः ॥

75c शक्तिः पराशरं] C^ΣK₈₂K₀₇E ; शपरासर M^{ac}, शक्ति परासर M^{pc} 75d जातू°] corr. ; जतु° C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E, तु° C₄₅, जंतु° M 76a द्वैपायनं तु] em. ; द्वैपायनस्तु C^ΣK₈₂K₀₇M, द्वैपायनाय E 76b जातूकर्णो महर्षिणम्] em. ; जतुकर्णो महर्षिणम् C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇, जतुकर्णा महर्षिणः C₀₂, जकर्णो महर्षिणं K^{ac}, जंतुकर्णमहर्षिणा M, जतुकर्णमहर्षिणा E 76d °मुनिः] C^ΣK₈₂K₀₇ ; °मुनि ME 77a °हर्षाय] C^ΣK₈₂K₀₇ ; °हर्षेण M, °हर्षणाय E 77b °बुद्धये] C^ΣK₈₂K₀₇E ; °बुद्धयः M 77b पुराणं सम्प्रकाशितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ME ; पुराणं सम्प्रकाशितं C₀₂ 77e मानुषाणां] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; मनुषाणां C₄₅, मानुषाना M • हितार्थाय] C^ΣK₈₂K₀₇E ; हित्यथाय M 77f भूयः] C^ΣK₈₂K₀₇ ; भूय ME Colophon: नामाध्यायः प्रथमः] C^ΣK₈₂K₀₇ ; नामाध्यायः प्रथमः श्लोक ७७ M, नाम प्रथमो ऽध्याय E

[द्वितीयो ऽध्यायः]

विगतराग उवाच ।

श्रुतं मया जनाग्रेण ब्रह्माण्डस्य तु निर्णयम् ।

प्रमाणं वर्णरूपं च संख्या तस्य समासतः ॥ २:१॥

शिवाण्डेति त्वया प्रोक्तो ब्रह्माण्डालयकीर्तितः ।

कीदृशं लक्षणं ज्ञेयं प्रमाणं तस्य वा कति ॥ २:२॥

कस्य वालयनं ज्ञेयं प्रमाणं वात्र वासिनः ।

का वा तत्र प्रजा ज्ञेया को वा तत्र प्रजापतिः ॥ २:३॥

[शिवाण्डसंख्या]

अनर्थयज्ञ उवाच ।

शिवाण्डलक्षणं विप्र न त्वं प्रष्टुमिहार्हसि ।

दैवतैरपि का शक्तिर्ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वतः ॥ २:४॥

अगम्यगमनं गुह्यं गुह्यादपि समुद्धितम् ।

न प्रभुर्नेतरस्तत्र न दण्डो न च दण्डकः ॥ २:५॥

न सत्यो नानृतस्तत्र सुशीलो नो दुःशीलवान् ।

नानृजुर्न च दम्भित्वं न तृष्णा न च ईर्ष्यता ॥ २:६॥

न क्रोधो न च लोभो ऽस्ति न मानो ऽस्ति न सूयकः ।

ईर्ष्या द्वेषो न तत्रास्ति न शठो न च मत्सरः ॥ २:७॥

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 195v–197r, C₄₅ ff. 203v–204v, C₀₂ ff. 270r–270v (it breaks off at 2.21 and resumes at 3.30b), K₈₂ ff. 3v–4v, K₁₀ exp. 43 and 42 (sic!) (it broke off at 1.62d and resumes at 2.23), K₀₇ ff. 211v–213r; C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂ 5ab cf. Liṅgapurāṇa 1.21.71ab: नमो गुण्याय गुह्याय अगम्यगमनाय च

1a जनाग्रेण] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; जना__ C₉₄ 2b ब्रह्माण्डा°] C^ΣK₈₂K₀₇ ; ब्रह्माण्ड E 2c ज्ञेयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; ज्ञेया C₀₂ 2d कति] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; कति: C₀₂ 3a लयनं ज्ञेयं] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; लयनं C₄₅ ; लक्षणं ज्ञेयं E 3b वासिनः] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; वासिरानः C₄₅ 3c का] em. ; को C^ΣK₈₂K₀₇ ; किं E • प्रजा ज्ञेया] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; प्रजा_या C₉₄ 4b न त्वं] C^ΣK₈₂K₀₇ ; तत्त्वं E • °हंसि] C^ΣK₈₂E ; °हंसि K₀₇ 4c दैवतै°] C₉₄C₄₅K₈₂ ; देवतै° C₀₂K₀₇E • शक्तिर्] C₉₄ ; शक्ति C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E 5a अगम्यगमनं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; अगम्यगमनं C₀₂ , अगम्यगमनं K₀₇ 5b गुह्या°] K₀₇E ; गुहा° C^ΣK₈₂ • समुद्धितम्] C^ΣK₈₂ ; समुद्धितं K₀₇ , समुद्धिदम् E 5c प्रभुर्ने°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; प्रने° C₀₂ 5d दण्डो] C₀₂K₈₂K₀₇ ; दण्डो C₉₄C₄₅ , दण्ड्या E • दण्डकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; ण्डकः C₄₅^{ac} , पण्डकः C₄₅^{pc} 6a सत्यो] C^ΣK₈₂K₀₇ ; सत्यौ E • तत्र] C^ΣK₈₂K₀₇ ; तत्रा E 6b नो] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; _ C₉₄ 6c नानृजुर्न] em. ; नाक्रजुर्न C₉₄E , नाक्रजुर्न C₄₅K₀₇ , नाक्रजुर्न K₈₂ , नाक्रजुर्न न C₀₂ 6d न तृष्णा न च] C^ΣK₀₇E ; न च तृष्णा न K₈₂ • ईर्ष्यता] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; ईर्ष्यता: C₀₂ , ईर्ष्यता E 7a क्रोधो] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; क्रोधौ C₀₂ 7b सूयकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇ ; सूचकः C₄₅ , स्तेयकः E (unmetr.) 7d शठो] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; शठो C₀₂ , शठे E • मत्सरः] C^ΣK₈₂K₀₇ ; मत्सरा: E

न व्याधिर्न जरा तत्र न शोको ऽस्ति न विक्लवः ।
 नाधमः पुरुषस्तत्र नोत्तमो न च मध्यमः ॥ २:८॥
 नोत्कृष्टो मानवस्तस्मिन्स्त्रियश्चैव शिवालये ।
 न निन्दा न प्रशंसास्ति मत्सरी पिशुनो न च ॥ २:९॥
 गर्वदर्पं न तत्रास्ति क्रूरमायादिकं तथा ।
 याचमानो न तत्रास्ति दाता चैव न विद्यते ॥ २:१०॥
 अनर्थी ब्रज तत्रस्थः कल्पवृक्षसमाश्रितः ।
 न कर्म नाप्रियस्तत्र न कलिः कलहो न च ॥ २:११॥
 द्वापरो न च न त्रेता कृतं चापि न विद्यते ।
 मन्वन्तरं न तत्रास्ति कल्पश्चैव न विद्यते ॥ २:१२॥
 आहूतसम्प्रवं नास्ति ब्रह्मरात्रिदिनं तथा ।
 न जन्ममरणं तत्र आपदं नाप्नुयात्क्वचित् ॥ २:१३॥
 न चाशापाशबद्धो ऽस्ति रागमोहं न विद्यते ।
 न देवा नासुरास्तत्र न यक्षोरगराक्षसाः ॥ २:१४॥
 न भूता न पिशाचाश्च गन्धर्वा ऋषयस्तथा ।
 तारा ग्रहं न तत्रास्ति नागकिंनरगारुडम् ॥ २:१५॥
 न जपो नाह्निकस्तत्र नाग्निहोत्री न यज्ञकृत् ।
 न व्रतं न तपश्चैव न तिर्यं नरकं तथा ॥ २:१६॥
 तस्येशानस्य देवस्य ऐश्वर्यगुणविस्तरम् ।
 अपि वर्षशतेनापि शक्यं वक्तुं न केनचित् ॥ २:१७॥
 हरेच्छाप्रभवाः सर्वे पर्यायेण ब्रवीमि ते ।

16d Cf. 19.48cd: विशिष्टे त्विन्द्रियग्रामे तिर्यन्नरकसाधनम्

8a व्याधिर्न] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; व्याधि न $C_{02}K_{07}$ • जरा तत्र] $C_{45}K_{07}$; जरास्तत्र $C_{94}C_{02}K_{82}E$
 8b विक्लवः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}$; विक्लव E 9a मानव°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$; मा_व° C_{94} 9c प्रशंसास्ति] $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}$; प्रशंसाश्च E 10c तत्रास्ति] $C^{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{07}E$; तत्रा K_{82}^{ac} 11a ब्रज त°] $C^{\Sigma}K_{82}E$; ब्रजस्त° K_{07} 11c कर्म ना°] em. ; कर्म न $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}$, कर्मणा E 11d कलिः] $C^{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{07}$; कलि K_{07}^{ac} E 12a च न त्रेता] $C_{02}K_{82}K_{07}E$; च न त्रेता C_{94} , च त्रेता न C_{45} 12b कृतं चा°] $C_{02}K_{82}$; कृतश्चा° $C_{94}C_{45}K_{07}E$ 12c मन्वन्तरं न तत्रास्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; मन्वन्तत्रास्ति C_{02} , मन्वन्तरनन्त तत्रास्ति K_{07} 12d कल्पश्चैव] $C^{\Sigma}K_{07}E$; कल्पं चैव K_{82} 13a आहूत°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}$; आभूत° E 13b ब्रह्मरात्रिदिनं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}$; ब्रह्मरात्रिदिवस् E 13c जन्ममरणं तत्र] $C_{02}K_{82}E$; जन्ममरणं तत्र $C_{94}C_{45}$, जन्ममरणन्त्रत K_{07} 13d आपदं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}$; अपदं E 14a चाशापाश°] $C_{45}K_{07}^{pc}$; च सायाश° $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}^{ac}E$ • °बद्धो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; °द्धो C_{02} , °वृद्धो E 14b °मोहं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$; °मोहो C_{94} 14c देवा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; देवो C_{45} 15b गन्धर्वा] $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}$; गन्धर्वो E 16a जपो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$; जयो C_{94} • नाह्निकस्त°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; नाह्निक त° C_{45} 16d न तिर्यं नरकं] em. ; नातिर्यन्नरकस् $C_{94}C_{02}K_{82}$, नातिर्यन्नरकन् C_{45} , नातिर्यं नरकस् K_{07} , न तीर्थन्नरकन् E 18a हरेच्छाप्रभवाः] K_{07} ; हरेच्छप्रभवाः $C^{\Sigma}K_{82}$, हरेच्छाप्रभवा E

देवमानुषवर्ज्यानि वृक्षगुल्मलतादयः ॥ २:१८॥
 परार्धद्विगुणोत्सेधा विस्तारश्च तथाविधः ।
 अनेकाकारपुष्पाणि फलानि च मनोहरम् ॥ २:१९॥
 अन्ये काञ्चनवृक्षाणि मणिवृक्षाण्यथापरे ।
 प्रवालमणिषण्डाश्च पद्मरागरुहानि च ॥ २:२०॥
 स्वादुमूलफलास्कन्दलताविटपपादपाः ।
 कामरूपाश्च ते सर्वे कामदाः कामभाषिणः ॥ २:२१॥
 तत्र विप्र प्रजाः सर्वे अनन्तगुणसागराः ।
 तुल्यरूपबलाः सर्वे सूर्यायुतसमप्रभाः ॥ २:२२॥
 परार्धद्वयविस्तारं परार्धद्वयमायतम् ।
 परार्धद्वयविक्षेपा योजनानां द्विजोत्तम ॥ २:२३॥
 ऐश्वर्यत्वं न संख्यास्ति बलशक्तिश्च भो द्विज ।
 अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति न तिर्यञ्चेति कश्चन ॥ २:२४॥
 शिवाण्डस्य च विस्तारमायामं च न वेद्यहम् ।
 भोगमक्षयस्तत्रैव जन्ममृत्युर्न विद्यते ॥ २:२५॥
 शिवाण्डमध्यमाश्रित्य गोक्षीरसदृशप्रभाः ।
 परार्धपरकोटीनामीशानानां स्मृतालयः ॥ २:२६॥
 बालसूर्यप्रभाः सर्वे ज्ञेयास्तत्पुरुषालये ।
 परार्धपरकोटीनां पूर्वस्यां दिशमाश्रिताः ॥ २:२७॥
 भिन्नाञ्जनप्रभाः सर्वे दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।

18c वर्ज्यानि] $C^{25}K_{82}K_{07}$; वज्ज्ञानि E 19a गुणोत्सेधा] conj. ; गुणोच्छेधा $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$,
 गुणोच्छेधा C_{02} , गुणोच्छेधा E 19b विस्तारश्च] K_{07} ; विस्तारं च $C^{25}K_{82}E$ • विधः] K_{07} ;
 विधा $C^{25}K_{82}E$ 19c अनेकाकारं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$; अनेकारं C_{94} 20a अन्ये] $C^{25}K_{82}K_{07}$; बहु
 E 20c षण्डाश्च] $C^{25}K_{82}K_{07}$; षण्डाश्च E 20d रुहानि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; रुहाणि C_{02} , सहानि
 E 21a स्वादु] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$; स्वाधुं C_{94} • मूलं] $C^{25}K_{07}E$; मूला K_{82} 22c बालाः]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; वराः E 23c द्वयं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; द्वं K_{82}^{ac} • विक्षेपा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$
 K_{07} ; विज्ञेया E 23d उत्तम] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; उत्तमः K_{82} 24b बलशक्तिश्च भो द्विज] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}$
 $K_{10}K_{07}$; omitted in K_{82}^{ac} , तव शक्तिश्च भो द्विज E 24c अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}$
 $K_{07}E$; omitted in K_{82}^{ac} 24d न तिर्यञ्चेति कश्चन] $K_{82}^{pc}K_{07}$; न तिर्यञ्चेति कश्चन $C_{94}C_{45}K_{10}E$, न
 तिर्यं चेति कश्चन K_{82}^{ac} 25c भोगमक्षयस्तं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; भोगमयास्तु तं E 25d मृत्युर्न]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; मृत्यु न K_{10} 26b प्रभाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; प्रभा E 26d शानानां] $C_{94}C_{45}$
 $K_{82}E$; शानाना K_{10} , शानानां K_{07} • स्मृतालयः] $C_{94}K_{10}K_{07}$; स्मृतालय C_{45} , स्मृतालय K_{82}
 , स्मृतालया E 27a भाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; भा E 27b ज्ञेयास्तं] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$; ज्ञेया
 तं $K_{82}E$ • आलये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; आलयं E 27d दिशं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; दिशि K_{10}
 28a प्रभाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; प्रभा E 28b दक्षिणां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; दक्षिणं E • दिशम्]
 $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$; दिशम् $C_{45}E$

परार्धपरकोटीनामघोरालयमाश्रिताः ॥ २:२८॥
 कुन्देन्दुहिमशैलाभाः पश्चिमां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनां सद्यमिष्टालयः स्मृतः ॥ २:२९॥
 कुङ्कुमोदकसंकाशा उत्तरां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनां वामदेवालयः स्मृतः ॥ २:३०॥
 ईशानस्य कलाः पञ्च वक्तृस्यापि चतुष्कलाः ।
 अघोरस्य कला अष्टौ वामदेवास्त्रयोदश ॥ २:३१॥
 सद्यश्चाष्टौ कला ज्ञेयाः संसारार्णवतारकाः ।
 अष्टत्रिंशत्कला ह्येताः कीर्तिता द्विजसत्तम ॥ २:३२॥
 संख्या वर्णा दिशश्चैव एकैकस्य पृथक्पृथक् ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन बोधव्यास्तत्त्वचिन्तकैः ॥ २:३३॥
 शिवाण्डगमनाकृष्ट्या शिवयोगं सदाभ्यसेत् ।
 शिवयोगं विना विप्र तत्र गन्तुं न शक्यते ॥ २:३४॥
 अश्वमेधादियज्ञानां कोट्यायुतशतानि च ।
 कृच्छ्रादितप सर्वाणि कृत्वा कल्पशतानि च ।
 तत्र गन्तुं न शक्येत देवैरपि तपोधन ॥ २:३५॥
 गङ्गादिसर्वतीर्थेषु स्नात्वा तप्त्वा च वै पुनः ।
 तत्र गन्तुं न शक्येत ऋषिभिर्वा महात्मभिः ॥ २:३६॥
 सप्तद्वीपसमुद्राणि रत्नपूर्णानि भो द्विज ।

37ab Cf. ŚDhU 2.104: त्रिः प्रदत्त्वा महीं पूर्णा...

28d °घोरा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °धोरा° E • °श्रिताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °श्रिता E 29b पश्चिमां]
 C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; पश्चिमा C₄₅ • दिश°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; दिशि° K₀₇ • °श्रिताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 K₀₇ ; °श्रिता E 29d सद्यमिष्टा°] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; सद्यमिष्टा° K₈₂ • स्मृतः] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ;
 स्मृताः C₄₅ 30b उत्तरा°] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; उत्तरा C₄₅ • दिशम्] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; दिशिम् C₉₄
 30d °लयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °लय K₀₇ 31a कलाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; कला E 31b चतुष्कलाः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; चतुष्कले E 31d वामदेवा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; वामदेव° K₁₀ 32a ज्ञेयाः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; ज्ञेया E 32b संसारा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; संसा° C₄₅ 32c °त्रिंशत्क°]
 corr. ; °त्रिंशक° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E • ह्येताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; ज्ञेयाः E 32d °सत्तम] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₀₇ ; °सत्तमः K₁₀E 33a संख्या वर्णा] C₄₅K₀₇ ; संख्या वर्णो C₉₄K₁₀ , संख्या वर्णा K₈₂ ,
 संख्या वर्णा E 33b एकैकस्य] C₉₄K₁₀K₀₇E ; एकैकस्य C₄₅K₈₂ 33d बोधव्यास्त°] em. ; बोधव्या
 त° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E 34a °कृष्ट्या] C₉₄C₄₅K₁₀E ; कृष्टा K₈₂K₀₇ 34b योगं सदाभ्यसेत्] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₀₇E ; योगं सदाभ्यसेत् K₁₀ 34c °योगं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °योग E 35c °तप] E ; °तपः
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ (unmetr.) 35e शक्येत] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ ; शक्येत C₄₅ , शक्येते E 35f देवै°] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₁₀E ; देवै° K₀₇ • °धन] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; °धनम् C₄₅ 36a गन्तुं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; गन्तुं
 K₁₀K₀₇ • शक्येत] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; शक्यन्ते E 37a °द्वीप°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °द्वीप° K₀₇ •
 °समुद्राणि] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °समुद्राय K₁₀

दत्त्वा वा वेदविदुषे श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
तत्र गन्तुं न शक्येत विना ध्यानेन निश्चयः ॥ २:३७॥
स्वदेहान्मांसमुद्धृत्य दत्त्वार्थिभ्यश्च निश्चयात् ।
स्वदारपुत्रसर्वस्वं शिरो ऽर्थिभ्यश्च यो ददेत् ।
न तत्र गन्तुं शक्येत अन्यैर्वापि सुदुष्करैः ॥ २:३८॥
यज्ञतीर्थतपोदानवेदाध्ययनपारगः ।
ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु भुङ्क्ते कालवशानुगः ॥ २:३९॥
कालेन समप्रेष्येण धर्मो याति परिक्षयम् ।
अलातचक्रवत्सर्वं कालो याति परिभ्रमन् ।
त्रैकाल्यकलनात्कालस्तेन कालः प्रकीर्तितः ॥ २:४०॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शिवाण्डसंख्या नामाध्यायो द्वितीयः ॥

37c गन्तुं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; गन्तु K₁₀, गन्तु K₀₇ • शक्येत] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; शक्यन्ते E 38a स्वदेहान्मांसं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; स्वदेहात्मांसं K₀₇, स्वदेहात्मांसं E 38a °स्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °स्व K₁₀
38e न तत्र गन्तुं] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; न तत्र गन्तुं न C₄₅ 38f °दुष्करैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °दुष्कृतः K₁₀ 39c °दानं] C₉₄C₄₅K₀₇E ; °दानं K₈₂, °दानै K₁₀ 39d °पारगः] C₄₅K₈₂K₀₇E ; °पारगाः C₉₄K₁₀ 39a ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु K₁₀, ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु E 39b भुङ्क्ते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; भुङ्क्ते K₀₇, भुक्त्वा E • °गः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °गाः K₈₂^{ac} 40b धर्मो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; धर्मो K₀₇ 40e °कलनात्कालं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °कलना कालं K₁₀ Colophon: नामाध्यायो द्वितीयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; नामाध्याय द्वितीयः K₁₀, नाम द्वितीयो ऽध्यायः E

[तृतीयो ऽध्यायः]

[धर्मप्रवचनम्]

विगतराग उवाच ।
 किमर्थं धर्ममित्याहुः कतिमूर्तिश्च कीर्त्यते ।
 कतिपादवृषो ज्ञेयो गतिस्तस्य कति स्मृताः ॥ ३:१॥
 कौतूहलं ममोत्पन्नं संशयं छिन्धि तत्त्वतः ।
 कस्य पुत्रो मुनिश्रेष्ठ प्रजास्तस्य कति स्मृताः ॥ ३:२॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 धृतिरित्येष धातुर्वै पर्यायः परिकीर्तितः ।
 आधारणान्महत्त्वाच्च धर्म इत्यभिधीयते ॥ ३:३॥
 श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः ।
 चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥ ३:४॥
 गतिश्च पञ्च विज्ञेयाः शृणु धर्मस्य भो द्विज ।
 देवमानुषतिर्यं च नरकस्थावरादयः ॥ ३:५॥
 ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा जातो धर्मः सनातनः ।
 तस्य पत्नी महाभागा त्रयोदश सुमध्यमाः ॥ ३:६॥

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 197r-198v, C₄₅ ff. 204v-206r, C₀₂ ff. 273r-273v (it broke off at 2.21 and resumes at 3.30b; f. 272 is missing), K₈₂ ff. 4v-6r, K₁₀ exp. 42, 47-48 (sic!), K₀₇ ff. 213r-214v; C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂ 3cd cf. Liṅgapurāṇa 1.10.12cd-13ab: धारणार्थं महान्दोष धर्मशब्दः प्रकीर्तितः ॥ आधारणे महत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते । 3 ≈ Matsyapurāṇa 145.27: धर्मेति धारणे धातुर्महत्त्वे चैव उच्यते । आधारणे महत्त्वे वा धर्मः स तु निरुच्यते । 5ab C₄₅ reads here गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह, skipping to 3.7cd, omitting 3.5-7ab. 6ab cf. Devipurāṇa 4.59cd: ब्रह्मणो हृदयाज्जातः पुत्रो धर्म इति स्मृतः • cf. also MBh 1.60.40ab: ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः

1a आहुः] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; आहु E 1d स्मृताः] P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ ; स्मृता C₄₅ , स्मृतः E 2a कौतूहलं] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; कौतूहल E • ममोत्पन्नं] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; समोत्पन्नं K₀₇ 2b संशयं] P₅₇C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; संशयं C₉₄ 3c आधारणान्म •] P₅₇C₉₄K₁₀ ; आधारणात्प • C₄₅ , आधारणात्प • K₈₂K₀₇ , आधारेण म • E 3d इत्यभिधीयते] C₉₄K₈₂K₀₇E ; इत्यभिधीयते P₅₇ , इत्यभिधीयते C₄₅K₁₀ 4ab •स्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्च •] C₉₄ ; •स्मृतिद्वयो मूर्तिश्च • P₅₇C₄₅K₁₀ , •स्मृतिद्वयो मूर्ति च • K₈₂K₀₇ , •स्मृतिद्वयो मूर्तिश्च E 4b •वृषः] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; •वृष K₀₇ 4c चतुरा •] P₅₇C₄₅K₈₂K₁₀E ; चातुरा • C₉₄K₀₇ 5a विज्ञेयाः] em. ; विज्ञेयः P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E , omitted in C₄₅ 5c •मानुष •] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; •मानुषि • P₅₇ 6a ब्रह्मणो] P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ ; omitted in C₄₅ , ब्रह्मणो E • भित्त्वा] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; भित्त्वा K₁₀ 6b धर्मः] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; धर्म K₁₀ 6d •मध्यमाः] P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; omitted in C₄₅

दक्षकन्या विशालाक्षी श्रद्धाद्याः सुमनोहराः ।
तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह ।
एष धर्मनिसर्गो ऽयं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३:७ ॥
विगतराग उवाच ।
धर्मपत्नी विशेषेण पुत्रस्तेभ्यः पृथक्पृथक् ।
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥ ३:८ ॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया लज्जा ।
बुद्धिः शान्तिर्वपुः कीर्तिः सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः ॥ ३:९ ॥
श्रद्धा कामः सुतो जातो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः ।
धृत्यास्तु नियमः पुत्रः संतोषस्तुष्टिजः स्मृतः ॥ ३:१० ॥
पुष्ट्या लाभः सुतो जातो मेधापुत्रः श्रुतस्तथा ।
क्रियायास्त्वभयः पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ ३:११ ॥
लज्जाया विनयः पुत्रो बुद्ध्या बोधः सुतः स्मृतः ।
लज्जायाः सुधियः पुत्र अप्रमादश्च तावुभौ ॥ ३:१२ ॥

10 For 3.10–13, see a rather similar passage e.g. in Kūrmapurāṇa 1.8.20 ff.: श्रद्धाया आत्मजः कामो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः । धृत्यास्तु नियमः पुत्रस्तुष्ट्याः संतोष उच्यते ॥ पुष्ट्या लाभः सुतश्चापि मेधापुत्रः श्रुतस्तथा । क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ बुद्ध्या बोधः सुतस्तद्वदप्रमादो व्यजायत । लज्जाया विनयः पुत्रो वपुषो व्यवसायकः ॥ क्षेमः शान्तिसुतश्चापि सुखं सिद्धिरजायत । यशः कीर्तिसुतस्तद्वदित्येते धर्मसूनवः ॥ कामस्य हर्षः पुत्रो ऽभूदेवानन्दो व्यजायत । इत्येष वै सुखोदकः सर्गो धर्मस्य कीर्तितः ॥ 11cd ≈ Liṅgapurāṇa 1.70.295ab: क्रियायामभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च

7a °आक्षी] P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ ; omitted in C₄₅ , °आक्षि E 7b °आद्याः] em. ; °आद्या P₅₇K₁₀K₀₇E , °आद्याः K₈₂ , omitted in C₄₅ , °आद्या C₉₄ • °हराः] K₁₀E ; °हरा P₅₇C₉₄K₀₇ , omitted in C₄₅ , °*माः] K₈₂ 7cd तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह] P₅₇C₉₄K₁₀ ; गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह (eyeskip to from 3.5a)C₄₅ , तस्य पुत्राश्च योत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह K₈₂K₀₇ , तस्य पुत्रा अनेकाश्च तथा पौत्रा बभूवहः E 8 विगतराग उवाच] C₄₅K₈₂K₀₇E ; विगतराग उ P₅₇C₉₄K₁₀ , omitted in K₈₂ 9a लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः] C₉₄ ; लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः C₄₅ , लक्ष्मीर्धृतिर्धृतिस्तुष्टिः K₈₂^{ac} , लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₈₂^{pc} , लक्ष्मीर्धृति तुष्टिः K₁₀ , लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः P₅₇K₀₇ , लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टि E 9b पुष्टिर्मे°] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; पुष्टि मे° E • लज्जा] P₅₇C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; लजा K₈₂ 9c बुद्धिः] P₅₇C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; बुद्धि C₉₄ 9d सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः] conj. ; सिद्धिश्चाभूतिसम्भवाः P₅₇ , सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ , सिद्धिश्चातिसम्भवा C₄₅ , सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा E 10a कामः] K₈₂ ; काम° P₅₇C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ , धर्म° E 11a लाभः] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ ; लाभ° K₈₂E 11b °पुत्रः] em. ; °पुत्र C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E • श्रुत°] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; श्रुत° C₄₅ 11c त्वभयः पुत्रो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; त्वभयः पुत्रो E 11d दण्डः] corr. ; दण्डे C₉₄K₈₂^{ac} , दण्डो C₄₅ , दण्ड° K₈₂K₁₀K₀₇E • च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; तु E 12a लज्जाया विनयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; लज्जायाः विनय° E 12b सुतः स्मृतः] K₈₂K₁₀K₀₇E ; सुतः ** C₉₄ , सुतःस्तथा C₄₅ 12c सुधियः] E ; सुधिय C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ • पुत्र] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; पुत्रः E 12d अप्रमाद°] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; अप्रमादा° K₈₂

क्षेमः शान्तिसुतो विन्द्याद्वयसायो वपोः सुतः ।
यशः कीर्तिसुतो ज्ञेयः सुखं सिद्धेर्व्यजायत ।
स्वायम्भुवे ऽन्तरे त्वासन्कीर्तिता धर्मसूनवः ॥ ३:१३ ॥
विगतराग उवाच ।
मूर्तिद्वयं कथं धर्मं कथयस्व तपोधन ।
कौतूहलमतीवं मे कर्तय ज्ञानसंशयम् ॥ ३:१४ ॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिर्धर्मस्य परिकीर्तिता ।
दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् ।
स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ३:१५ ॥

[यमनियमभेदः]

यमश्च नियमश्चैव द्वयोर्भेदमतः शृणु ।
अहिंसा सत्यमस्तेयमानृशंस्यं दमो घृणा ॥ ३:१६ ॥
धन्याप्रमादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश ।
एकैकस्य पुनः पञ्चभेदमाहुर्मनीषिणः ॥ ३:१७ ॥

[यमेष्वहिंसा (१)]

14c In P₅₇, folio 215v ends with कौतूहलमती and the next available folio side (217r) starts with त्यमिष्टगतिः प्रोक्तं in 4.8a. Thus one folio (f. 216), containing 3.14d–4.7, is missing.

15cd cf. Manu 3.171ab: दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते यो ऽग्रजे स्थिते; and also Matsyapurāṇa 142.41: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमृगयजुःसामसंहिताः । इत्यादिबहुलं श्रौतं धर्मं सप्तर्षयो ऽब्रुवन् ॥ 15c–f ≈ Matsyapurāṇa 145.31: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ≈ MBh Indeces 1.36.10: दानाग्निहोत्रमिज्या च श्रौतस्यैतद्धि लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ 16cd ≈ MBh 12.8.17ab: अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा

13b वपोः] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; वपो K₈₂ 13d सिद्धे°] C₄₅K₈₂K₁₀ ; सिद्धि C₉₄K₀₇E • व्यजायत] C₉₄C₄₅K₈₂ ; व्यजायते K₁₀E, व्यजायतः K₀₇ 13e स्वायम्भुवे] C₉₄K₈₂K₀₇ ; स्वायम्भुवो C₄₅, स्वायम्भुवे K₁₀E • ऽन्तरे त्वासन्] conj. ; ऽन्तरे त्वासि C₉₄C₄₅K₈₂, ऽन्तरे त्वासीत् K₁₀, ऽन्तरे त्वासं K₀₇, ऽन्तरेवासि E 14a धर्म°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; धर्म K₀₇, धर्मः E 14c कौतूहल°] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; कौतूहल° C₄₅ • °तीवं मे] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; °तीव मे C₄₅ 14d कर्तय] em. ; कीर्तय C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E • °संशयम्] C₉₄K₈₂K₀₇E ; °संशयः C₄₅K₁₀ 15a श्रुति°] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ ; श्रुतिः C₄₅E 15ab °द्वयोर्मूर्तिर्ध°] C₉₄ ; °द्वयो मूर्ति ध° C₄₅K₈₂K₁₀, °द्वयी मूर्ति ध° K₀₇, °द्वयोर्मूर्ति ध° E 15b °कीर्तिता] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °कीर्तितः K₁₀, कीर्तिताः K₀₇ 15cd °बन्धमि°] em. ; °बद्ध इ° C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇, °बन्ध इ° K₁₀E 15d श्रौतस्य] em. ; श्रौतस्य C₉₄C₄₅K₀₇, श्रौत्रस्य K₈₂, श्रौत्रस्य K₁₀, श्रुतस्य E 15e स्मार्तो] em. ; स्मार्त C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E 16a नियम°] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; नियमै° K₈₂ 16d °मानृशंस्यं] em. ; °मनृशंस्यो C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, °मानृशंस्यो K₀₇ 17a धन्या°] E ; धन्यः C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇, धन्यं K₈₂ • माधुर्य°] E ; माधुर्य° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ 17b आर्जवं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; आर्जवश्च E 17d °माहुर्म°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °माहु म° K₀₇

अहिंसादि प्रवक्ष्यामि शृणुष्वनावहितो द्विज ।
 त्रासनं ताडनं बन्धो मारणं वृत्तिनाशनम् ।
 हिंसां पञ्चविधामाहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३:१८ ॥
 काष्ठलोष्टकशाद्यैस्तु ताडयन्तीह निर्दयाः ।
 तत्प्रहारविभिन्नाङ्गो मृतवध्यमवाप्नुयात् ॥ ३:१९ ॥
 बद्धा पादौ भुजोरश्च शिरोरुक्कण्ठपाशिताः ।
 अनाहता म्रियन्त्येवं वधो बन्धनजः स्मृतः ॥ ३:२० ॥
 शत्रुचौरभयैघोरैः सिंहव्याघ्रगजोरगैः ।
 त्रासनाद्वधमाप्नोति अन्यैर्वापि सुदुःसहैः ॥ ३:२१ ॥
 यस्य यस्य हरेद्विषं तस्य तस्य वधः स्मृतः ।
 वृत्तिजीवाभिभूतानां तद्वारान्निहतः स्मृतः ॥ ३:२२ ॥
 विषवह्निशरशस्त्रैर्मायायोगबलेन वा ।
 हिंसकान्याहु विप्रेन्द्र मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३:२३ ॥
 अहिंसा परमं धर्मं यस्त्यजेत्स दुरात्मवान् ।
 क्लेशायासविनिर्मुक्तं सर्वधर्मफलप्रदम् ॥ ३:२४ ॥
 नातः परतरो मूर्खो नातः परतरं तमः ।
 नातः परतरं दुःखं नातः परतरो ऽयशः ॥ ३:२५ ॥
 नातः परतरं पापं नातः परतरं विषम् ।
 नातः परतराविद्या नातः परं तपोधन ॥ ३:२६ ॥
 यो हिनस्ति न भूतानि उद्भिज्जादि चतुर्विधम् ।

18b शृणुष्व०] C₉₄C₄₅K₀₇E ; शृणुष्व० K₈₂K₁₀ 18c बन्धो] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; बद्धो K₁₀ , बन्ध
 E 18e हिंसां] C₉₄K₈₂K₀₇ ; हिंसा C₄₅K₁₀E • °विधामाहु०] C₄₅K₈₂K₀₇ ; °विधमाहु० C₉₄ ,
 °विधान्याहु० K₁₀ , °विध प्राहु० E 19a काष्ठलोष्ट०] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; काष्ठलोष्ट० K₁₀ 19b निर्दयाः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; निर्दया E 19c °भिन्नाङ्गो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °भिन्नाङ्गा E 19d °वध्यमवा०]
 C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °वध्यमवा० C₉₄ 20a भुजोरश्च] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ ; भुजोरश्च K₈₂E 20b शिरोरुक्कण्ठ०]
 em. ; शिरोरुक्कण्ठ० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ , शिरोरुः कण्ठ० E 20c अनाहता म्रियन्त्येवं] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₀₇E ; अनाहत म्रियन्त्येष K₁₀ 20d वधो बन्धनजः स्मृतः] conj. ; °नजाः स्मृताः C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀ , °नजाः स्मृता K₀₇ , °नज स्मृतः E 21a °चौरभयैघोरैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °चौरभयै घोरै
 K₁₀ 21d अन्यैर्वापि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; अन्ये चापि K₀₇ 22a हरेद्वि०] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; हरे
 वि० K₁₀ 22b वधः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; वध E 22a °भिभूतानां] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °भिभूतानां
 K₁₀ 22b तद्वारान्नि०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; तद्वारान्नि० E 23ab °शस्त्रैर्माया०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ;
 °शस्त्रै मा० K₀₇ , °शस्त्रैर्मया० E 23c हिंसकान्याहु वि०] C₄₅K₁₀K₀₇ ; हिंसकान्याहुवि० C₉₄K₈₂
 (unmetr.) , हिंसकेत्याहु वि० E 24c परमं धर्मं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; परमं धर्म K₁₀ , परमो धर्म K₀₇
 24d त्यजेत्स दुरात्मवान्] C₄₅K₀₇E ; त्यजेच्छ दुरात्म* C₉₄ , त्यजेत्सुदुरात्मवान् K₈₂ , त्यजेत्स
 दुरात्मनम् K₁₀ 25b °तरं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °तन् C₄₅E 26d परं तपोधन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ;
 पर तपोधमाः E 27a यो हिनस्ति न] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; यो न हिन्सन्ति K₁₀ , यो हि नास्ति न E
 27b उद्भिज्जादि] em. ; उद्भिज्जादि C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E , उद्भिज्जानि K₈₂ • °विधम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ;
 °विधिं K₀₇

स भवेत्पुरुषः श्रेष्ठः सर्वभूतदयान्वितः ॥ ३:२७॥
 सर्वभूतदयां नित्यं यः करोति स पण्डितः ।
 स यज्वा स तपस्वी च स दाता स दृढव्रतः ॥ ३:२८॥
 अहिंसा परमं तीर्थमहिंसा परमं तपः ।
 अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं सुखम् ॥ ३:२९॥
 अहिंसा परमो यज्ञः अहिंसा परमं व्रतम् ।
 अहिंसा परमं ज्ञानमहिंसा परमा क्रिया ॥ ३:३०॥
 अहिंसा परमं शौचमहिंसा परमो दमः ।
 अहिंसा परमो लाभः अहिंसा परमं यशः ॥ ३:३१॥
 अहिंसा परमो धर्मः अहिंसा परमा गतिः ।
 अहिंसा परमं ब्रह्म अहिंसा परमः शिवः ॥ ३:३२॥
 मांसाशनान्निवर्तेत मनसापि न काङ्क्षयेत् ।
 स महत्फलमाप्नोति यस्तु मांसं विवर्जयेत् ॥ ३:३३॥
 स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
 अनभ्यर्च्य पितृन्देवान्न ततो ऽन्यो ऽस्ति पापकृत् ॥ ३:३४॥
 मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।
 अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्र मनुरब्रवीत् ॥ ३:३५॥
 क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहतमेव वा ।

29 This and the following verses are similar to MBh 13.117.37-38 • C₀₂ resumes here in 189.jpg, f. 273r (sic!) with रमं सुखम् (3.30b) After pādas cd, E inserts this: अहिंसा परमा कीर्ति अहिंसा परमो दमः, which is not to be found in C²K₈₂K₁₀K₀₇ 34ab = MBh 13.116.14ab and 13.116.34ab ≈ Uttarottara 2.XXxx: स्वमांसं परमांसेन यो देहे वृद्धिमिच्छति 34 ≈ Manu 5.52 35 ≈ Manu 5.41

27c पुरुषः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇; पुरुष° E 28a °दयां नित्यं] C₉₄K₈₂E; °दया नित्यं C₄₅K₁₀, °दया नित्य K₀₇ 28c यज्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E; यज्या K₁₀ 29a परमं ती°] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E; परन्ती° C₄₅ 30a यज्ञः] C₄₅C₀₂K₁₀E; यज्ञर् C₉₄, यज्ञ K₈₂K₀₇ 30c परमं] C²K₈₂K₁₀K₀₇; परमो E 30d परमा] C²K₈₂K₀₇E; परमां K₁₀ 31ab (अहिंसा ... दमः)] C²K₈₂K₁₀K₀₇; omitted in E 31c लाभः] K₀₇; लाभ C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, लाभो C₀₂ 31d परमं] C²K₁₀K₀₇E; परमा K₈₂ 32a धर्मः] K₈₂K₀₇; धर्म C₉₄C₄₅E, धर्मो C₀₂, ध_ K₁₀ 32b अहिंसा परमा गतिः] C²K₈₂K₀₇; ----- K₁₀, अहिंसा परमो गतिः E 32e अहिंसा परमं ब्रह्म] C²K₈₂E; ?अहिंसा परमं ब्रह्म K₁₀, अहिंसा परमं ब्रह्म K₀₇ 33a मांसाशनान्नि°] C₉₄C₄₅E; मान्साशन नि° C₀₂, मांसाशनान्नि° K₈₂, मन्सासनान्नि° K₁₀, मांसशानान्नि° K₀₇ 33d मांसं] C²K₈₂; मांस K₁₀E, मांस K₀₇ 34a °मांसेन] C²K₈₂K₁₀E; °मासेन K₀₇ 34b वर्धयितु°] C²K₈₂K₀₇E; वर्द्धयति K₁₀ 34c पितृन्] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇; पितृन् C₀₂E, ?पितृन् K₁₀ 34d ततो ऽन्यो] C²K₈₂K₁₀K₀₇; तदन्यो E 35b °दैवत°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E; °देवत° C₀₂K₁₀ 35c अत्रैव पशवो हिंस्या] C₉₄C₀₂K₀₇E; अत्रैव पशवो हिंसा C₄₅, अत्रैव पशवो हिंस्यान् K₈₂, ----- K₁₀ 35d नान्यत्र मनुरब्रवीत्] C²K₈₂K₀₇E; __?त्र मनुरब्रवीत् K₁₀ 36a क्रीत्वा] C²K₈₂K₁₀K₀₇; कृत्वा E • °प्युत्पाद्य] C²K₈₂K₁₀K₀₇; °प्युत्पाद्या° E 36b °हृत°] C²K₈₂K₁₀K₀₇; °हित° E • वा] C²K₈₂K₁₀K₀₇; च E

देवान्पितृश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक् ॥ ३:३६॥
 वेदयज्ञतपस्तीर्थदानशीलक्रियाव्रतैः ।
 मांसाहारनिवृत्तानां षोडशांशं न पूर्यते ॥ ३:३७॥
 मृगाः पर्णतृणाहारादजमेषगवादिभिः ।
 सुखिनो बलवन्तश्च विचरन्ति महीतले ॥ ३:३८॥
 वानराः फलमाहारा राक्षसा रुधिरप्रियाः ।
 निहता राक्षसाः सर्वे वानरैः फलभोजिभिः ॥ ३:३९॥
 तस्मान्मांसं न हीहेत बलकामेन भो द्विज ।
 बलेन च गुणाकर्षात्परतो भयभीरुणा ॥ ३:४०॥
 अहिंसकसमो नास्ति दानयज्ञसमीहया ।
 इह लोके यशः कीर्तिः परत्र च परा गतिः ॥ ३:४१॥
 त्रैलोक्यं मणिरत्नपूर्णमखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे
 कोटीयज्ञसहस्रपद्मयुतं दत्त्वा महीं दक्षिणाम् ।
 तीर्थानां च सहस्रकोटिनियुतं स्नात्वा सकृन्मानवः
 एतत्पुण्यफलमहिंसकजनः प्राप्नोति निःसंशयः ॥ ३:४२॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे अहिंसाप्रशंसा नामाध्यायस्तृतीयः ॥

36 = Manu 5.32 (in Olivelle's critical edition; other editions read परोपकृत°)

36c पितृश्चार्चयित्वा] C²K₈₂K₀₇ ; पितृश्चार्चयित्वा K₁₀ , पितृश्चार्चयित्वा E 36d मांसं] C²K₈₂K₁₀
 E ; मांसं K₀₇ 37b °शील°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °शल° C₀₂ • °व्रतैः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E
 ; °व्रतः] C₄₅ 37c °वृत्तानां] C²K₈₂K₀₇ ; °वृत्ताना K₁₀ , °वृत्तीनां E 37d न] C₉₄C₀₂K₈₂
 K₁₀K₀₇E ; त C₄₅ 38a पर्ण°] C²K₁₀K₀₇ ; पण्ण° K₈₂ , पर्णा° E 38ab °हाराद°] C₉₄C₀₂
 K₁₀K₀₇E ; °हाद° K₁₀^{ac} , °हारा अ° C₄₅K₈₂ 39ab °हारा रा°] C₄₅K₈₂K₁₀ ; °हाराद्रा° C₉₄
 C₀₂K₀₇E 39d °भोजिभिः] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; °भोगिभिः E 40a मांसं] C²K₈₂K₁₀E ; मांसं K₀₇
 40b हीहेत] C²K₀₇E ; हीयेत K₈₂K₁₀ 40c गुणाकर्षा°] conj. TÖRZSÖK ; गुणाकाशा° C²K₈₂K₁₀
 K₀₇ , गुणा कुर्या° E 41b °यज्ञसमीहया] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; °धर्मसमीहया C₀₂ , °यज्ञसमीहयाः
 K₀₇ , °धर्मसमीहय E 41c यशः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; यशः C₀₂ 41d परा गतिः] C₀₂K₈₂K₀₇
 ; परा गतिः] C₉₄ , पराङ्गतिम् C₄₅K₁₀ , परा गतिः E 42a त्रैलोक्यं] C²K₈₂K₀₇E ; त्रैलोक्य K₁₀
 • अखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे] C₄₅C₀₂K₁₀K₀₇E ; अखिलं(***** C₉₄ , अखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे
 K₈₂ 42b कोटीयज्ञसहस्रपद्मम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; ***** C₉₄ • महीं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇
 E ; मही C₀₂ 42c °कोटि°] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; °कोटी° E (unmetr.) • स्नात्वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇
 E ; स्ना ऽ C₄₅ 42d °फलमहिंस°] C²K₈₂K₁₀E ; °फलं त्वहिंस° K₀₇ • निःसंशयः] C₀₂K₈₂K₁₀
 K₀₇ ; **** C₉₄ , निःसंशय° C₄₅ , निःसंशयं E Colophon: नामाध्यायस्तृतीयः] C²K₈₂K₁₀ ;
 नामाध्यायस्तृतीय K₀₇ , नामस्तृतीयो ऽध्यायः E

[चतुर्थो ऽध्यायः]

[यमेषु सत्यम् (२)]

अनर्थयज्ञ उवाच ।

सद्भावः सत्यमित्याहुर्दृष्टप्रत्ययमेव वा ।

यथाभूतार्थकथनं तत्सत्यकथनं स्मृतम् ॥ ४:१॥

आक्रोशताडनादीनि यः सहेतु सुदुःसहम् ।

क्षमते यो जितात्मा तु स च सत्यमुदाहृतम् ॥ ४:२॥

वधार्थमुद्यतः शस्त्रं यदि पृच्छेत कर्हिचित् ।

न तत्र सत्यं वक्तव्यमनृतं सत्यमुच्यते ॥ ४:३॥

वधार्हः पुरुषः कश्चिद्भजेत्पथि भयातुरः ।

पृच्छतो ऽपि न वक्तव्यं सत्यं तद्वापि उच्यते ॥ ४:४॥

न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्ति

न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।

प्राणात्यये सर्वधनापहारे

1a ≈ MBh 12.288.45d: सद्भावः सत्यमुच्यते • cf. also Brahmāṇḍapurāṇa 3.3.86ab: असद्भावो ऽनृतं ज्ञेयं सद्भावः सत्यमुच्यते 1c cf. Śivadharmasāstra 11.105: स्वानुभूतं स्वदृष्टं च यः पृष्टार्थं न गूहति । यथाभूतार्थकथनमित्येतत्सत्यलक्षणम् ॥ 2 cf. Śivadharmasāstra 11.82: आक्रुष्टस्ताडितो वापि यो नाक्रोशेन्न ताडयेत् । वागाद्यविकृतः स्वस्थं क्षान्तिरेषा सुनिर्मला ॥

1a सद्भावः] C²K₈₂K₀₇ ; सद्भाव° K₁₀E 1ab सत्यमित्याहुर्दृ°] C₄₅K₈₂K₀₇E ; सत्यमित्याहु दृ° C₉₄ , सत्यमित्याहु दृ° C₀₂ , सत्यामित्याहुर्दृ° K₁₀ 1b °प्रत्यय°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; °प्रत्यय° C₀₂ , °प्रत्येय° K₀₇ , प्रत्यक्ष° E 1c यथाभूतार्थकथनं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; यथाभूतार्थ C₀₂^{ac} , यथाभूतार्थ*क्त कथनं C₀₂^{pc} 1d तत्सत्यकथनं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; तत्सत्यकथकं C₄₅ , कथनं स्मृतं C₀₂^{ac} , सत्यकथनं स्मृतं C₀₂^{pc} 2a °ताडना°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °नाडना° C₄₅ 2b सुदुःसहम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; सुदुसह C₀₂ 2d सत्यमुदाहृतम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; सत्यमुदाहृतम् C₉₄ 3a °द्यतः] C²K₁₀K₀₇E ; °द्यत K₈₂ • शस्त्रं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; शस्त्र C₀₂ , सत्य C₄₅E 3b कर्हिचित्] C²E ; कर्हिचित् K₈₂K₁₀K₀₇ 3c सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; सत्य C₄₅E 4b °तुरः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °तुर C₄₅ 4c पृच्छतो] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; पृच्छते E 4d तद्वापि] C²K₈₂K₀₇E ; तदपि K₁₀ 5a हिनस्ति] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ ; हि नास्ति C₀₂K₈₂E 5b राजन्न] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; राज न C₀₂ , राज्य न K₈₂ 5c °त्यये] C²K₈₂K₀₇E ; °त्यजे K₁₀ • °पहारे] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °प्रहारे C₀₂K₁₀

पञ्चानृतं सत्यमुदाहरन्ति ॥ ४:५ ॥

देवमानुषतिर्येषु सत्यं धर्मः परो यतः ।

सत्यं श्रेष्ठं वरिष्ठं च सत्यं धर्मः सनातनः ॥ ४:६ ॥

सत्यं सागरमव्यक्तं सत्यमक्षयभोगदम् ।

सत्यं पोतः परत्रार्थं सत्यं पन्थानं विस्तरम् ॥ ४:७ ॥

सत्यमिष्टगतिः प्रोक्तं सत्यं यज्ञमनुत्तमम् ।

सत्यं तीर्थं परं तीर्थं सत्यं दानमनन्तकम् ॥ ४:८ ॥

सत्यं शीलं तपो ज्ञानं सत्यं शौचं दमः शमः ।

सत्यं सोपानमूर्ध्वस्य सत्यं कीर्तिर्यशः सुखम् ॥ ४:९ ॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।

अश्वमेधसहस्राद्धिं सत्यमेव विशिष्यते ॥ ४:१० ॥

सत्येन तपते सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता ।

5 cf. MBh 1.77.16: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; MBh 12.159.28: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । न गुर्वर्थे नात्मनो जीवितार्थे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; MatPu 31.16: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; Kaundinya's commentary ad PS 1.9: गोब्राह्मणार्थे ऽवचनं हिमस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतानि आहुरपातकानि ॥; Abhidharmakośabhāṣya 24114–24117 (introduced by मोहजो मृषावादो यथाह): न नर्मयुक्तमनृतं हि नास्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ 9c cf. Varāhapurāṇa 193.36cd: सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव 10 = MBh 1.69.22 = MBh Indexes 13.20.330 = Mārkaṇḍeyapurāṇa 8.42 = Viṣṇudharmottarapurāṇa 3.265.7 ≈ MBh 12.156.26 (pāda d reads सत्यमेवातिरिच्यते) ≈ Viṣṇudharma 55.6 (pāda d reads सत्यमेतद्विशिष्यते) • cf. Śivadharmasāstra 11.107: अश्वमेधायुतं पूर्णं सत्यञ्च तुलितं पुरा । अश्वमेधायुतात्सत्यमधिकं बहुभिर्गुणैः ॥

6b °मानुष°] C^ΣK₈₂K₁₀E ; °मानुष्य° K₀₇ • सत्यं धर्मः परो यतः] C₄₅C₀₂ ; सत्यं धर्मः पयतः C₉₄ , सत्यं धर्मः परो यतः K₈₂K₀₇ , सत्यधर्मः परो यतः K₁₀ , सत्यधर्मपरायणः E 6c श्रेष्ठं] C^ΣK₈₂K₀₇ ; श्रेष्ठ K₁₀E • वरिष्ठं च] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; वरिष्ठम्वरिष्ठम्बच्च C₄₅^{ac} 6d सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; सत्य° C₄₅K₁₀ • धर्मः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; धर्म C₀₂E 7a सत्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; सत्य C₀₂ 7b सत्यमक्षयभोगदम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ ; सत्यमक्षयभोगदम् C₄₅C₀₂ , सत्यमक्षयते नरं E 7c पोतः] C^ΣK₁₀K₀₇ ; पोत K₈₂ , प्रोक्तः E 7d पन्थानं विस्तरम्] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; यज्ञानविस्तरम् E 8a °ष्टगतिः] C^ΣK₈₂K₀₇E ; °ष्टागतिः K₁₀ 8c तीर्थं] C^ΣK₈₂ ; तीर्थ K₁₀K₀₇ , तीर्थात् E 9a सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; सत्य C₄₅ 9b शमः] C^ΣK₈₂K₀₇E ; शमम् K₁₀ 9c सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; सत्यं C₄₅ , सत्य K₀₇ 9d सुखम्] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; सुखः E 10a °सहस्रं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °सहस्रस्य C₀₂ 10b तुलया] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; तुल्यया C₀₂ 10c °सहस्राद्धिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °सहस्रा हि C₀₂ 10d एव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; एवं C₀₂E 11ab सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता] K₈₂K₀₇ ; सूर्यः सत्येन पृथि स्थिताः C₉₄ , सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता C₄₅ , सूर्य सत्येन पृथिवी स्थिताः C₀₂ , सूर्य सत्येन ___ वी स्थिता K₁₀ , सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिताः E

सत्येन वायवो वान्ति सत्ये तोयं च शीतलम् ॥ ४:११॥
 तिष्ठन्ति सागराः सत्ये समयेन प्रियव्रतः ।
 सत्ये तिष्ठति गोविन्दो बलिबन्धनकारणात् ॥ ४:१२॥
 अग्निर्दहति सत्येन सत्येन शशिनाचरः ।
 सत्येन विन्ध्यास्तिष्ठन्ति वर्धमानो न वर्धते ॥ ४:१३॥
 लोकालोकः स्थितः सत्ये मेरुः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
 वेदास्तिष्ठन्ति सत्येषु धर्मः सत्ये प्रतिष्ठति ॥ ४:१४॥
 सत्यं गौः क्षरते क्षीरं सत्यं क्षीरे घृतं स्थितम् ।
 सत्ये जीवः स्थितो देहे सत्यं जीवः सनातनः ॥ ४:१५॥
 सत्यमेकेन सम्प्राप्तो धर्मसाधननिश्चयः ।
 रामराघववीर्येण सत्यमेकं सुरक्षितम् ॥ ४:१६॥
 एतत्सत्यविधानस्य कीर्तितं तव सुव्रत ।
 सर्वलोकहितार्थाय किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ४:१७॥
 विगतराग उवाच ।
 न हि तृप्तिं विजानामि श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम् ।
 उपरिष्ठादतो भूयः कथयस्व तपोधन ॥ ४:१८॥

[यमेष्वस्तेयम् (३)]

11c ≈ Varāhapurāṇa 193.37: सूर्यस्तपति सत्येन वातः सत्येन वाति च । अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता ॥ 13c ≈ Varāhapurāṇa 193.37cd: अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता

11c वायवो] C⁵K₈₂K₀₇E ; वात्यवो K₁₀ 11d सत्ये] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇ ; सत्यात् E 12a सागराः] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; सागरा C₀₂ 12b समयेन] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇ ; सत्येन च E 13ab सत्येन सत्येन]
 C⁵K₈₂K₁₀E ; सत्येन K₈₂C₀₇ 13b शशिनाचरः] conj. ; सशिभाचरः C₉₄ , शशिराचरः K₈₂K₁₀
 K₀₇ , शसि*चरः C₄₅ , स शिरा वरः C₀₂ , शशिभाष्करः E 13c विन्ध्यास्तिष्ठन्ति] C₉₄K₈₂K₀₇
 ; विन्ध्यस्तिष्ठन्ति C₄₅K₁₀ , विन्ध्या तिष्ठन्ति C₀₂ , तिष्ठते विन्ध्यो E 14a °लोकः] E ; °लोक
 C⁵K₈₂K₁₀K₀₇ • स्थितः] C⁵K₈₂K₁₀E ; स्थिः K₀₇ • सत्ये] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇ ; सत्यं E 14b मेरुः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; मेरु C₀₂E 14c वेदास्ति°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; देवास्ति° C₄₅ , वेदा ति° E
 14d सत्ये] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; धर्मे C₀₂ • प्रतिष्ठति] C⁵K₈₂K₁₀E ; प्रतिष्ठिति K₀₇^{ac} , प्रतिष्ठितः
 K₀₇^{pc} 15a गौः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; गौ C₀₂K₁₀ 15ab क्षीरं सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; क्षीत्यं C₄₅
 , क्सी* नित्यं C₄₅^{pc} 15b क्षीरे घृतं स्थितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; क्षीरं घृतं स्थितम् C₀₂ , क्षीरे घृत
 स्थितम् K₁₀ , क्षीरं स्थितं घृतम् E 15c सत्ये जीवः] C⁵K₈₂K₁₀ ; सत्ये जीव K₀₇ , सत्यं जीव
 E 15d जीवः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; जीव C₀₂ 16a सत्यमेकेन] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; सत्यमेकेन K₁₀
 , सत्यमेकैः C₄₅ 16b धर्म°] E ; धर्मः C⁵K₈₂K₁₀K₀₇ • °निश्चयः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °निश्चयः
 C₉₄ 16d सत्यमेकं] C⁵K₈₂K₁₀E ; सत्यमेकं K₁₀ • सुरक्षितम्] C₉₄C₀₂K₁₀K₀₇E ; सुरक्षितः K₈₂ ,
 सुरक्षितम् C₄₅ 17a एतत्सत्य°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; एवं सत्य° C₄₅ 17b सुव्रत] C₉₄K₈₂K₀₇ ;
 सुव्रते C₄₅K₁₀ , सुव्रतः C₀₂ , सुव्रतं E 18a तृप्तिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; तृप्ति C₀₂ • विजानामि]
 C⁵K₈₂K₁₀E ; विजानामि K₁₀ 18b श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; श्रु धर्मन्तवाप्यहम् C₉₄
 , धर्मं श्रुत्वा तथाप्यहम् E 18d °धन] C₀₂K₈₂K₁₀E ; °धून C₉₄ , °धनः C₄₅K₀₇

अनर्थयज्ञ उवाच ।
 स्तेयं शृण्वथ विप्रेन्द्र पञ्चधा परिकीर्तितम् ।
 अदत्तादानमादौ तु उत्कोचं च ततः परम् ।
 प्रस्थव्याजस्तुलाव्याजः प्रसह्यस्तेय पञ्चमम् ॥ ४:१९ ॥
 धृष्टदुष्टप्रभावेन परद्रव्यापकर्षणम् ।
 वार्यमाणो ऽपि दुर्बुद्धिरदत्तादानमुच्यते ॥ ४:२० ॥
 उत्कोचं शृणु विप्रेन्द्र धर्मसंकरकारकम् ।
 मूल्यं कार्यविनाशार्थमुत्कोचः परिगृह्यते ।
 तेन चासौ विजानीयाद्रव्यलोभबलात्कृतम् ॥ ४:२१ ॥
 प्रस्थव्याज-उपायेन कुटुम्बं त्रातुमिच्छति ।
 तं च स्तेनं विजानीयात्परद्रव्यापहारकम् ॥ ४:२२ ॥
 तुलाव्याज-उपायेन परस्वार्थं हरेद्यदि ।
 चौरलक्षणकाश्चान्ये कूटकापटिका नराः ॥ ४:२३ ॥
 दुर्बलार्जवबालेषु च्छद्मना वा बलेन वा ।
 अपहृत्य धनं मूढः स चोरश्चोर उच्यते ॥ ४:२४ ॥
 नास्ति स्तेयसमं पापं नास्त्यधर्मश्च तत्समः ।

23cd cf. Umāmaheśvarasānvāda 8.3cd: कूटकापटिकाश्चैव सत्यार्जवविवर्जिताः

19b °कीर्तितम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °कीर्त्तिताम् C₄₅ 19d उत्कोचं च ततः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇
 ; त्कोच ततः C₄₅ , उत्कोचं चानृतः E 19c तुलाव्याजः] C₄₅K₀₇E ; तुलाव्याज C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀
 19d °सह्य°] C^ΣK₈₂K₀₇E ; °सह्ये K₁₀ • °स्तेय] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E ; °स्तेन C₉₄K₀₇ • पञ्चमम्] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; पञ्चमः C₀₂E 20a धृष्टदुष्ट°] C₉₄K₈₂K₀₇E ; धृष्टदुष्म् C₄₅ , धृतदुष्ट° C₀₂ , दृष्टदुष्ट°
 K₁₀ 20b °कर्षणम्] C^ΣK₁₀K₀₇E ; °कर्षण K₈₂ 20b वार्यमाणो ऽपि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; वार्यमानो
 वि° C₄₅ 21a उत्कोचं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; उत्कोच C₉₄ • विप्रेन्द्र] C^ΣK₈₂K₀₇E ; विप्रेन्द्र K₁₀
 21b °संकर°] C₀₂K₈₂ ; °शङ्कर° C₉₄C₄₅K₁₀ , °सकर° K₀₇ , °संहार° E • °कारकम्] C^ΣK₁₀
 K₀₇E ; °कारकः K₈₂ 21c मूल्यं] conj. ; मूल C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇E • °विनाशार्थ°] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇E ;
 °विनार्थ° K₈₂ 21d °त्कोचः] C^ΣK₈₂K₀₇ ; °त्कोचं K₁₀ , °त्कोच E 21ef विजानीयाद्] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₀₇E ; विजानीया द्र° C₀₂ 22c तं च स्तेनं] C₉₄ ; तच्च स्तेन C₄₅ , तं च स्तेयं K₈₂ , तच्च तेय
 K₁₀ , सो ऽपि तेन C₀₂E , तच्च तेन K₀₇ 22d °हारकम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °हारकः C₀₂ , °हारका
 K₈₂ °हारकाः K₁₀ 23a परस्वार्थ°] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇ ; परस्वार्थ C₄₅K₁₀ , परस्यार्थ E • हरेद्यदि] C₉₄
 C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; हरेद्यति C₄₅ 23d कूटकापटिका] K₁₀ ; कुटका यटिका C₉₄ , कूटकायटिका
 C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇ , कूटकार्यटिका K₈₂E 24a °ज्व°] C^ΣK₈₂K₀₇E ; °जव° K₁₀ 24b च्छद्मना] E ;
 च्छन्मना C^ΣK₈₂K₁₀ , च्छत्माना K₀₇ 24cd मूढः स] C^ΣK₈₂K₀₇E ; मूढास्स K₁₀ 24d चोरश्चोर]
 C₉₄C₀₂K₁₀E ; चौर चोर C₄₅ , चौरश्चौर K₈₂ , चौरश्चोर K₀₇ 25ab (नास्ति ... तत्समः)] C^Σ
 K₈₂K₁₀K₀₇ ; omitted in E 25a स्तेय°] K₈₂K₀₇ ; तेन C₉₄ , स्तेन° C₄₅C₀₂K₁₀ , omitted in E
 25b °समः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °समं C₀₂ , omitted in E

नास्ति स्तेनसमाकीर्तिर्नास्ति स्तेनसमो ऽनयः ॥ ४:२५ ॥
 नास्ति स्तेयसमाविद्या नास्ति स्तेनसमः खलः ।
 नास्ति स्तेनसम अज्ञो नास्ति स्तेनसमो ऽलसः ॥ ४:२६ ॥
 नास्ति स्तेनसमो द्वेष्यो नास्ति स्तेनसमो ऽप्रियः ।
 नास्ति स्तेयसमं दुःखं नास्ति स्तेनसमो ऽयशः ॥ ४:२७ ॥
 प्रच्छन्नो ह्रियते ऽर्थमन्यपुरुषः प्रत्यक्षमन्यो हरेत्
 निक्षेपाद्धनहारिणो ऽन्यमधमो व्याजेन चान्यो हरेत् ।
 अन्ये लेख्यविकल्पनाहृतधना †अन्यो हृताद्वै हता†
 †अन्यः क्रीतधनो ऽपरो धयहृत† एते जघन्याः स्मृताः ॥ ४:२८ ॥
 स्तेनस्तुल्य न मूढमस्ति पुरुषो धर्मार्थहीनो ऽधमः
 यावज्जीवति शङ्कया नरपतेः संत्रस्यमानो रटन् ।
 प्राप्तःशासन तीव्रसह्यविषमं प्राप्नोति कर्मेरितः
 कालेन म्रियते स याति निरयमाक्रन्दमानो भृशम् ॥ ४:२९ ॥

29 The lower folio side in exposure 49 in K₁₀ is rather blurred and seems to be partly erased, therefore all the readings in this MS for verses 4.29–46 are rather uncertain, even if not indicated explicitly.

25cd (नास्ति ... ऽनयः)] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇; omitted in E 25c स्तेन°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; तेन C₀₂,
 स्तेय° K₀₇, omitted in E • °समा°] C₄₅C₀₂K₁₀; °समो C₉₄K₈₂K₀₇, omitted in E 25d स्तेन°]
 C⁵K₁₀E; स्तेय° K₈₂K₀₇ 26a स्तेय°] K₈₂K₀₇E; स्तेन° C⁵K₁₀ • °समा] C₀₂K₁₀; °समो C₉₄
 C₄₅K₈₂K₀₇E 26b स्तेन°] C⁵K₁₀; स्तेय° K₈₂K₀₇, तेन E 26c स्तेन°] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇; स्तेय°
 C₀₂K₈₂E • °सम] C⁵K₈₂K₀₇E (unmetr.); °समं K₁₀ • अज्ञो] C₄₅; अज्ञ° C₉₄, अज्ञ C₀₂K₈₂
 K₁₀K₀₇, अज्ञः E 26d स्तेन°] C₉₄C₄₅K₁₀; स्तेय° C₀₂K₈₂K₀₇, तेन E 27a स्तेन°] C₉₄C₄₅
 K₁₀; स्तेय° C₀₂K₈₂K₀₇, तेन E 27b स्तेन°] K₁₀; स्तेय° C⁵K₈₂K₀₇E 27c स्तेय°] C₀₂;
 स्तेन° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, स्तेन्य° K₀₇, तेन E 27d स्तेन°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; स्तेय° C₀₂K₀₇, तेन E
 28a प्रच्छन्नो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E; प्रस्थन्नो C₄₅ • ऽर्थमन्यपुरुषः] C₄₅K₀₇; च वित्तमथवा K^{pc}₈₂E,
 वित्तम् C₉₄K^{ac}₈₂K₁₀, चित्त C₀₂ • प्रत्यक्षमन्यो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇; प्रत्यक्षमनो C₄₅, प्रत्यक्ष्यमन्ये
 E 28b निक्षेपाद्धन°] C₉₄C₄₅K₈₂; निक्षेपा धन° C₀₂K₁₀K₀₇, निक्षेपात्रय° E • °हारिणो] C₉₄
 C₀₂K₈₂K₀₇E; °हारिण्यो C₄₅, °हारिणा K₁₀ • ऽन्यमधमो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇; ऽन्यमधनो C₀₂
 , ऽन्यविधयो E • चान्यो] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇; चान्या E • हरेत्] C⁵K₁₀K₀₇E; हरे K₈₂ 28c अन्ये
 लेख्य°] corr.; अन्या लेख° C₄₅C₀₂, अन्यो लेख्य° C₉₄, अन्यो लेख्य° K₈₂K₁₀K₀₇, अन्योल्लेख्य
 E • °धना अन्यो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E; °धन्यो C₄₅ • हृताद्वै] C⁵K₀₇E; हृतद्वै K₈₂, हृताद्वै K₁₀
 28d अन्यः क्रीतधनो] C⁵K₈₂K₁₀; अन्य क्रीतधनो K₀₇, अनाश्रीतधनं E • ऽपरो धयहृत] C₉₄
 C₀₂K₁₀; परो धयहृत C₄₅, परो धनहृत K₈₂, परोधप्रहृत K₀₇, मदा ह्यपहृतं E • जघन्याः]
 C⁵K₈₂K₁₀K₀₇; जघन्यः E 29a स्तेनस्तुल्य] E; स्तेनतुल्य C₉₄C₄₅K₀₇ (unmetr.), स्तेयस्तुल्य
 C₀₂, स्तेयतुल्य K₈₂ (unmetr.), तेन तुल्य K₁₀ (unmetr.) 29b यावज्जीवति] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇;
 यावत्तज्जीवति E • °पतेः] C₄₅K₁₀K₀₇; °पतिः C₉₄C₀₂K₈₂E • संत्रस्यमानो रटन्] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇
 ; संत्रास्यमानो शठः E 29c प्राप्तः°] C⁵K₁₀K₀₇E; प्राप्त° K₈₂ • °सह्य°] C⁵K₈₂K₀₇; ___ K₁₀
 , °सद्य° E • °विषमं] em.; °विषमः C⁵K₈₂K₀₇E, ___ K₁₀ • कर्मेरितः] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E
 ; कर्मेरितः C₉₄, ___ रितः K₁₀ 29d निरयमाक्रन्दमानो] C⁵K₈₂; निरयमाक्रन्दमानो K₁₀,
 निरयं स क्रन्दमानो K₀₇, नियममाक्रन्दमानो E

नीत्वा दुर्गतिकोटिकल्प निरयात्तिर्यत्वमायान्ति ते
तिर्यत्वे च तथैवमेकशतिकं प्रभ्रम्य वर्षाबुदम् ।
मानुष्यं तदवाप्नुवन्ति विपुले दारिद्र्यरोगाकुलम्
तस्माद्दुर्गतिहेतु कर्म सकलं त्यक्त्वा शिवं चाश्रयेत् ॥ ४:३०॥

[यमेष्वानृशंस्यम् (४)]

अष्टमूर्तिशिवद्वेष्टा पितुर्मातुश्च यो द्विषेत् ।
गवां वा अतिथेर्द्वेष्टा नृशंसाः पञ्च एव ते ॥ ४:३१॥
अष्टमूर्तिः शिवः साक्षात्पञ्चव्योमसमन्वितः ।
सूर्यः सोमश्च दीक्षश्च दूषकः तन्नृशंसकः ॥ ४:३२॥
पिताकाशसमो ज्ञेयो जन्मोत्पत्तिकरः पिता ।
पितृदैवतमादित्यमानृशंस तमन्वितः ॥ ४:३३॥
पृथ्व्या गुरुतरी माता को न वन्देत् मातरम् ।
यज्ञदानतपोवेदास्तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥ ४:३४॥
गावः पवित्रं मङ्गल्यं देवतानां च देवताः ।

35a ≈ Viṣṇusmṛti 23.57c: गावः पवित्रमङ्गल्यं (गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः) cf. also MBh Indices 13.15.33: गावः पवित्रं परमं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः and Agnipurāṇa 291.1cd: गावः पवित्रा माङ्गल्या गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः

30a निरयात्तिर्यत्व°] C₄₅K₈₂; निरयान्तिर्यत्व° C₉₄, निरया तिर्यत्व° C₀₂, निरयात्तिर्यत्व° K₁₀, निरयान्तिर्यक्ष° K₀₇, निरयान्तिर्यक्त्व° E 30b तिर्यत्वे] C²K₈₂K₀₇; तिर्यत्वे K₁₀, तिर्यक्त्व° E • तथैवमेकशतिकं] C₄₅; तथैकमेकशतिकं C₉₄K₈₂K₀₇, तथैकमेकशतिकं C₀₂, तथैकमेकशतिकं K₁₀, तथैकमेकसकिकं E • °भ्रम्य°] C²K₀₇E; °भ्राम्य K₈₂, °भ्राम्य K₁₀ • वर्षाबुदम्] K^{pc}₀₇; वर्षाम्बुदम् C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇, वर्षाम्बुदः C₀₂E 30c मानुष्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E; मानुष्य C₄₅ (unmetr.), मानुष्य K₁₀ (top of akṣaras lost) • विपुले] C²K₈₂K₀₇; विपुल K₁₀ (top of akṣaras lost), विपुल E • दारिद्र्य°] C²K₈₂K₀₇; *रि* K₁₀, दारिद्र्य° E 30d तस्माद्दु°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E; तस्मा दु° C₀₂, तस्मा दु° K₁₀ • चाश्रयेत्] C²K₁₀K₀₇E; चाश्रत् K₈₂ 31a °शिव°] C²K₈₂K₁₀E; °शिवं K₀₇ 31c गवां वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E; अवाम्वा C₄₅, *वाम्वा K₁₀ • अतिथेर्द्वे°] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E; अतिथिद्वे° C₀₂, अतिथे द्वे° K₈₂ 31d नृशंसाः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀; नृशंसा C₄₅K₀₇E 32a °मूर्तिः] C²K₈₂K₁₀K₀₇; °मूर्ति° E 32b °न्वितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E; °न्विताः C₀₂K₁₀ 32c सूर्यः] C²K₈₂; सूर्य° K₁₀K₀₇, सूर्य° E • दीक्ष°] C²K₈₂K₀₇; दीक्ष° K₁₀, दीक्ष° E 32d तन्नृ°] em. TÖRZSÖK; स नृ° C²K₈₂K₁₀K₀₇E 33b °करः पिता] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E; °करः पिता K₁₀, °करपिताः C₀₂ 33c °दैवत°] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E; °दैवत° C₄₅, °वत° K₁₀ 33cd °दित्यमानृशंस तमन्वितः] em.; °दिश्वमानृशंस तमन्वितः C₉₄C₄₅, °दित्यमनृशंस तमन्वितः C₀₂K₁₀, °दिश्व अनुशंस तमान्वितः K₈₂, °दिश्वमनृशंस तमान्वितः K₀₇, °दित्यमानृशंस ततो ऽन्वितः E 34a पृथ्व्या] C₉₄C₄₅K₀₇; पृथ्व्या C₀₂K₈₂, पृथ्वी K₁₀, पृथ्व्या E 34b वन्देत्] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E; वन्देन वन्देत् C₄₅, वन्देत् C₀₂ 34d सर्व°] em.; सर्व C²K₈₂K₁₀K₀₇E 35a पवित्रं] C²K₈₂K₀₇E; पवित्र K₁₀ • मङ्गल्यं] C₉₄C₄₅K₈₂; मङ्गल्य K₁₀, माङ्गल्य C₀₂K₀₇E • देवताः] C²K₀₇; दैवताः K₈₂, देवताः K₁₀, देवता E

सर्वदेवमया गावस्तस्मादेव न हिंसयेत् ॥ ४:३५ ॥

जातमात्रस्य लोकस्य गावस्त्राता न संशयः ।

घृतं क्षीरं दधि मूत्रं शकृत्कर्षणमेव च ॥ ४:३६ ॥

पञ्चामृतं पञ्चपवित्रपूतं

ये पञ्चगव्यं पुरुषाः पिबन्ति ।

ते वाजिमेधस्य फलं लभन्ति

तदक्षयं स्वर्गमवाप्नुवन्ति ॥ ४:३७ ॥

गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चिद्

दुह्यन्ति बाह्यन्ति बहिश्चरन्ति ।

तृणानि भुक्त्वा अमृतं स्रवन्ति

विप्रेषु दत्ताः कुलमुद्धरन्ति ॥ ४:३८ ॥

गवाह्निकं यश्च करोति नित्यं

35c = Viṣṇudharmottarapurāṇa 3.291.25c 36 See a passage in Śivadharmottara 12.92 ff. (especially 12.92, 100, 102–104) that seems closely related to VSS 4.36–39: तृणानि खादन्ति वसन्त्यरण्ये पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि । दुह्यन्ति बाह्यन्ति पुनन्ति पापं गवां रसैर्ज्जीवति जीवलोकः ॥ ९२ ॥ कुतस्तेषां हि पापानि येषां गृहमलङ्कृतं । सततं बालवत्साभिर् गोभिः श्रीभिर् इव स्वयं ॥ ९३ ॥ ये कुर्वन्ति गवां भक्तिं तृणतोयप्रदानतः । प्रणसरोहनाद्यैश्च गवां लोकं व्रजन्ति ते ॥ ९४ ॥ तृणतोयप्रदेशेषु नीत्वा यत्नेन मातरः । ये रक्षन्ति सदा गोपाः शिवलोके व्रजन्ति ते ॥ ९५ ॥ ये शिवाय गुरोर्वापि गां प्रयच्छन्ति भक्तिः । ते मोदन्ति शिवलोके भोगैः कल्पायुतन्नराः ॥ ९६ ॥ निवेद्य गोरसं भक्त्या शिवाय शिवयोगिने । सर्वान्कामानवाप्नोति शिवलोकमितो गतः ॥ ९७ ॥ इहलोकसुखार्थाय परलोकाहिताय च । सर्वस्वेनापि गान्तस्मादाददीत विपश्चितैः ॥ ९८ ॥ अहो सुमहदाश्चर्यमहो सुष्ठु सुभाषितं । यत्पवित्रश्च मृष्टश्च गोरसो बुद्धिवर्द्धनः ॥ ९९ ॥ गोमता निज्जितः लोका वृताशागोमतार्जिताः । गोमता निज्जितः स्वर्गः समस्तं गोमता जितं ॥ १०० ॥ गावो बन्धुर्मनुष्याणां गावश्च धनमुत्तमं । गावो येषां गृहे न स्युरबन्धुरिव तद्गृहं ॥ १०१ ॥ स्पृष्ट्वा तु गावः शमयन्ति पापं दत्त्वा तु गावस्त्रिदिवं नयन्ति । संरक्षिताश्चोपनयन्ति वित्तं गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥ १०२ ॥ सम्पन्नमश्नाति ददाति नित्यं पापापहं मित्रविवर्द्धनं च । स एव चार्थः परिभुज्यते च गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥ १०३ ॥ तृणानि शुष्काणि वने चरित्वा पीत्वा च तोयान्यमृतं स्रवन्ति । यद्गोमयाद्यैश्च पुनन्ति लोकान्गोभिर्न तुल्यन्धनमस्ति किञ्चित् ॥ १०४ ॥ स एव लोके परमः पवित्रो गवां रसः पुष्टि विवर्द्धनश्च । अश्नाति नित्यं विविधान्नयुक्तामिष्टच्चिरं येन शिव प्रसादात् ॥ १०५ ॥ ... etc. 38a = ŚDhU 12.102d, 103d, 104d; cf. MBh 13.51.26cd: गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किञ्चिदिहाच्युत

35d °स्मादेव] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; °स्मादुव C₄₅, °स्माद्गावं E 36a जातमात्रस्य लोकस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; जातमात्रस्य लोकस्य] K₁₀, सतसातस्य C₄₅^{ac}, सतसातस्य नोकस्य C₄₅^{pc} 36d शकृत्कर्षणं] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; शकृत्कर्षणं] K₁₀, क्षत्कर्षणं C₄₅ 37a °पवित्रपूतम्] C₀₂K₈₂E ; °पवित्रपूतन C₉₄(unmetr.), °पवित्रं C₄₅(unmetr.), °पवित्रपूत K₁₀, °पवित्रपूतनं K₀₇(unmetr.) 37b °गव्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °गव्या C₀₂, °गव्यां] K₁₀ • पुरुषाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; पुरुषा C₀₂, पुरुषः E • पिबन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; विवन्ति C₀₂ 37c लभन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; भवन्ति C₀₂ 37d स्वर्गं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; स्वं C₄₅ 38a गोभिर्न तु] K₀₇ ; न गोभिस्तु C₀₂K₈₂K₁₀(unmetr.), न गावतु E 38d दत्ताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; दत्ता C₀₂, दत्ता E 39a गवाह्निकं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; गवाह्निकं C₉₄ • यश्च करोति] C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; यः प्रकरोति E

शुश्रूषणं यः कुरुते गवां तु ।
 अशेषयज्ञतपदानपुण्यं
 लभत्यसौ तमनृशंसकर्ता ॥ ४:३९॥
 अतिथिं यो ऽनुगच्छेत अतिथिं यो ऽनुमन्यते ।
 अतिथिं यो ऽनुपूज्येत अतिथिं यः प्रशंसते ॥ ४:४०॥
 अतिथिं यो न पीड्येत अतिथिं यो न दुष्यति ।
 अतिथिप्रियकर्ता यः अतिथेः परिचारकः ।
 अतिथेः कृतसंतोषस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥ ४:४१॥
 आसनेनार्घपाद्येन पादशौचजलेन च ।
 अन्नवस्त्रप्रदानैर्वा सर्वं वापि निवेदयेत् ॥ ४:४२॥
 पुत्रदारात्मना वापि यो ऽतिथिमनुपूजयेत् ।
 श्रद्धया चाविकल्पेन अक्लीबमानसेन च ॥ ४:४३॥
 न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशजन्मनी ।
 चिन्तयेन्मनसा भक्त्या धर्मः स्वयमिहागतः ॥ ४:४४॥
 अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च ।
 पुण्डरीकसहस्रं च सर्वतीर्थतपःफलम् ॥ ४:४५॥
 अतिथिर्यस्य तुष्येत नृशंसमतमुत्सृजेत् ।

44ab = Uttarottara 10.7ab = Umāmaheśvarasamvāda 6.11ab ≈ MBh 13.62.18ab: न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव वा

39b गवां तु] C₄₅K₀₇ ; गवान्तु C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ , गवानाम् E 39c °तप°] C²K₈₂K₀₇ ; {°तप°} K₁₀ , °जप° E 39d लभत्यसौ तमनृशंसकर्ता] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; लभत्यसौ भमनृशंसकर्ता C₉₄ , लभत्यसौ तमनृतं स कर्ता C₀₂ , भवत्यसौ धर्ममशेषकर्ता E 40d प्रशंसते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; प्रशंसते C₀₂ 41a न पीड्येत] C₉₄C₄₅K₈₂E ; न गच्छेत (eyeskip to to 4.40c)C₀₂ , {न पी} K₁₀ , निपीड्येत K₀₇ 41b अतिथिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; अति C₀₂ , *** K₁₀ • न दुष्यति] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; नदुष्यति C₄₅ , *दुष्यति K₁₀ 41c अतिथि°] C₉₄K₈₂ ; अतिथिं C₄₅C₀₂K₀₇E , अतिथिं K₁₀ • °प्रिय°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; प्रियः C₀₂ • यः] C₄₅C₀₂K₁₀K₀₇E ; यर् C₉₄ , य K₈₂ 41e अतिथेः] C₄₅C₀₂K₀₇ ; अतिथि° C₉₄K₈₂K₁₀ , अतिथिं E 41ef °संतोषस्तस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °संता यस्य C₄₅ 41f पुण्य°] C²K₈₂K₁₀E ; पून° K₀₇ 42a °आर्घ°] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; °आर्घ्य° E 42c अन्नव°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; अन्नम् C₀₂ , {अन्नव° K₁₀ 42d निवेदयेत्] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; प्रदापयेत् E 43a °दारात्मना] em. ; °दारात्मनो C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ , °दारात्मनो C₉₄ , °दारात्मको E 43b °पूजयेत्] C₉₄K₈₂E ; °पूज्यते C₄₅C₀₂K₁₀ , °पूजते K₀₇ 43c श्रद्धया] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; श्रद्धया C₀₂ • चाविकल्पेन] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; चापि कल्पेन C₉₄ 44a °चरण°] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; °प्रवरं E 44b देशजन्मनी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; देशजन्मना C₉₄ 44c चिन्तयेन्म°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; चिन्तयेन्म° C₄₅ , चिन्तयेन्म° K₀₇ 44d °गतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °गताः C₀₂ , गतम् K₁₀ 45b °सूय°] C₉₄K₈₂K₀₇E ; °सूर्य° C₄₅C₀₂ , °सूर्य° K₁₀ 45d °तपः°] C²K₈₂K₁₀E ; °तप° K₀₇ (unmetr.) 46b नृशंसमतमुत्सृजेत्] C₉₄K₈₂K₀₇ ; नृशंसमत उत्सृजेत् C₄₅ , नृशंसकमममुत्सृजेत् C₀₂ , नृससमतमुत्सृजेत् K₁₀ , न संशय समस्तुते E

स तस्य सकलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ ४:४६॥
 †न गतिमतिथिज्ञस्य गतिमाप्नोति कर्हिचित्†।
 तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत्कृताञ्जलिः ॥ ४:४७॥
 सक्तुप्रस्थेन चैकेन यज्ञ आसीन्महाद्भुतः।
 अतिथिप्राप्तदानेन स्वशरीरं दिवं गतम् ॥ ४:४८॥
 नकुलेन पुराधीतं विस्तरेण द्विजोत्तम।
 विदितं च त्वया पूर्वं प्रस्थवार्त्ता च कीर्तिता ॥ ४:४९॥

[यमेषु दमः (५)]

दम एव मनुष्याणां धर्मसारसमुच्चयः।
 दमो धर्मो दमः स्वर्गो दमः कीर्तिर्दमः सुखम् ॥ ४:५०॥
 दमो यज्ञो दमस्तीर्थं दमः पुण्यं दमस्तपः।
 दमहीनमधर्मश्च दमः कामकुलप्रदः ॥ ४:५१॥
 निर्दमः करि मीनश्च पतङ्गभ्रमरमृगाः।
 त्वग्जिह्वा च तथा घ्राणा चक्षुः श्रवणमिन्द्रियाः ॥ ४:५२॥
 दुर्जयेन्द्रियमेकैकं सर्वे प्राणहराः स्मृताः।
 दमं यो जयते सम्यग्निर्दमो निधनं व्रजेत् ॥ ४:५३॥
 मृगे श्रोत्रवशान्मृत्युः पतङ्गाश्चक्षुषोर्मृताः।

47cd = Vāyupurāṇa 2.17.8 = Brahmāṇḍapurāṇa 2.15.8; ≈Sivadharmottara 4.44ab: तस्मादतिथि-
 मायान्तमनुगच्छेत्कृताञ्जलिः 50b cf. Mahābhārata Indeces 14.4.2477: श्रोतुम् इच्छामि कात्स्न्येन
 धर्मसारसमुच्चयम्

47a न गतिम°] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇; न गति ना° K₈₂, न तिथिम° C₀₂E 47b कर्हिचित्] C₉₄E
 ; कर्हिचित् C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ 47c °यान्त°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E; °यान्ति° C₀₂ 48a सक्तु°]
 em.; शक्तु° C₉₄C₄₅, शक्तु° C₀₂, शक्तु° K₈₂K₀₇, शक्तु° K₁₀, शक्ति° E • चैकेन] C²K₈₂
 K₁₀E; चैकेन K₀₇ 48b आसीन्महाद्भुतः] corr.; आसीन्महाद्भुतः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, आसी महद्भुतः
 C₀₂, आसीन्महाद्भुतः K₀₇, आसीन्महाद्भुतम् E 48c °दानेन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E; °प्रादानेन C₀₂
 48d स्व°] C²K₈₂K₁₀; स° K₀₇, स° E • °गतम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E; °गतः C₀₂ 49b °त्तम]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇; °त्तमम् C₀₂, °त्तमः E 49d कीर्तिता] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇; कीर्तितम् C₀₂,
 कीर्तिताः E 50b धर्मसार°] em.; धर्मः सार° C²K₈₂K₁₀K₀₇, धर्मभार° E 50c स्वर्गो] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E; स्वर्ग° C₀₂ 50d कीर्तिर्द°] C₉₄C₄₅K₁₀E; कीर्ति द° C₀₂K₈₂K₀₇ 51a दमस्ती°]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E; दम ती° C₄₅ 51d दमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇; दम C₀₂, दमं E • काम°]
 C²K₈₂K₁₀E; कामं K₀₇ 52a °दमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E; °दम C₀₂ 52b °भ्रमर°] C²K₈₂K₁₀E
 (unmetr.); °भ्रमरा° K₀₇ 52c घ्राणा] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E; घ्राणं C₄₅, घ्राण C₀₂ 52d °न्द्रियाः]
 C²K₈₂K₁₀K₀₇; °न्द्रियः E 53b सर्वे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E; सर्व° C₄₅ • °हराः] C²K₈₂K₁₀K₀₇
 ; °हरा E 53d व्रजेत्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E; व्रजे C₉₄ 54a मृगे] C²K₈₂K₀₇; मृगो K₁₀E •
 श्रोत्र°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; श्रोत्र° C₀₂, श्रोत° K₀₇ • °वशा°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E; °वचशा° C₄₅
 54b पतङ्गाश्च°] C²K₈₂K₁₀K₀₇; पतङ्गा च° E • °षोर्मृताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; °सो मृताः C₀₂,
 °षो मृताः K₀₇

घ्राणया भ्रमरो नष्टो नष्टो मीनश्च जिह्वया ॥ ४:५४॥
 स्पर्शेन च करी नष्टो बन्धनावासदुःसहः ।
 किं पुनः पञ्चभुक्तानां मृत्युस्तेभ्यः किमद्भुतम् ॥ ४:५५॥
 पुरुरवो ऽतिलोभेन अतिकामेन दण्डकः ।
 सागराश्चातिदर्पेण अतिमानेन रावणः ॥ ४:५६॥
 अतिक्रोधेन सौदास अतिपानेन यादवाः ।
 अतितृष्णाच्च मान्धाता नहुषो द्विजवज्रया ॥ ४:५७॥
 अतिदानाद्बलिर्नष्ट अतिशौर्येण अर्जुनः ।
 अतिद्यूतान्नलो राजा नृगो गोहरणेन तु ॥ ४:५८॥
 दमेन हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र
 स्वर्गं च मोक्षं च सुखं च नास्ति ।
 विज्ञानधर्मकुलकीर्तिनाश
 भवन्ति विप्र दमया विहीनाः ॥ ४:५९॥

[यमेषु घृणा (६)]

निर्घृणो न परत्रास्ति निर्घृणो न इहास्ति वै ।
 निर्घृणे न च धर्मो ऽस्ति निर्घृणे न तपो ऽस्ति वै ॥ ४:६०॥
 परस्त्रीषु परार्थेषु परजीवापकर्षणे ।

54 Cf. Buddhacarita 11.35: गीतैर्हि यन्ते हि मृगा वधाय रूपार्थमग्नौ शलभाः पतन्ति । मत्स्यो गिरत्यायसमामिषार्थी तस्मादनर्थं विषयाः फलन्ति ॥ 58 After this verse, E adds: तस्माद्दमं सदा स रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत् (understand: तस्माद्दमं सदा रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत्)

54c घ्राणया] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; घ्रातया C_{45} 54cd नष्टो नष्टो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; नष्टो C_{45}
 55b °सदुःसहः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; °सदुःसहः C_{45} , °सुदुस्सहः K_{10} 55c पुनः] $C_{94}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; पुन C_{94} 55d तेभ्यः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}$; तेभ्य E 56a पुरुरवो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; पुरुरवे C_{02} ,
 पुरुरवा° E • तिलोभेन अतिकामेन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}$; तिकामेन अतिलोभेन E 56b दण्डकः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}$; पुण्डकः E 56a सागरा°] em ; सगर° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$, सागर° C_{02}
 57b अतिपानेन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}$; अतिपापेन E 57c अतितृष्णाच्च मान्धाता] $conj$; अतितृष्णा
 च मान्धातो C_{94} , अतितृष्णा च मान्धातो $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$, अतितृष्णा च मन्धातो K_{10} , अतितृष्णा
 च मानाच्च च E 57d नहुषो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}E$; नहुषो K_{10} 58a °नष्ट] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °नष्टो
 C_{45} , नष्टो C_{02} 58c अतिद्यूतान्नलो] $C_{94}C_{02}K_{10}K_{07}$; अतिद्यूतान्नरो $C_{45}K_{82}$, अतिख्यातान्नलो E
 58d नृगो गो°] E ; नृगङ्गो° $C_{94}C_{02}K_{10}K_{07}$, नृगं गो° $C_{45}K_{82}$ 59a हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र] $C^{\Sigma}K_{82}$
 K_{07} ; हीन पुरुषो द्विजेन्द्र K_{10} , हीनं पुरुषं द्विजेन्द्रः E 59c °नाश] C_{45} ; °नाशो E °नाम C_{94}
 $C_{02}K_{82}$, °नश्च K_{10} , °नागा K_{07} 59d विप्र] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; विप्रा $K_{82}K_{07}$ • दमया] $C_{94}C_{45}C_{02}$
 $K_{82}K_{10}K_{07}E$; दया C_{45} 60a निर्घृणो] $C_{94}C_{45}K_{10}$; निर्घृणो $C_{02}K_{07}$, निर्घृण K_{82} , निर्घृणो K_{82} ,
 निर्घृणे E 60b निर्घृणो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; निर्घृणो $C_{02}K_{07}$, निर्घृणे $K_{82}E$ 60c निर्घृणे] $C_{94}C_{45}K_{10}E$
 ; निर्घृणे $C_{02}K_{82}K_{07}$ 60d निर्घृणे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; निर्घृणे $C_{02}K_{07}$ 61b °जीवापकर्षणे] $C_{94}C_{02}$
 $K_{82}K_{10}K_{07}$; °जीवापकर्षणे C_{45} , °जीवापकर्षणे E

परनिन्दापरान्नेषु घृणां पञ्चसु कारयेत् ॥ ४:६१॥
 परस्त्री शृणु विप्रेन्द्र घृणीकार्या सदा बुधैः ।
 राज्ञी विप्री परिव्राजा स्वयोनिपरयोनिषु ॥ ४:६२॥
 परार्थे शृणु भूयो ऽन्य अन्यायार्थमुपार्जनम् ।
 आढप्रस्थतुलाव्याजैः परार्थं यो ऽपकर्षति ॥ ४:६३॥
 जीवापकर्षणे विप्र घृणीकुर्वीत पण्डितः ।
 वनजावनजा जीवा विलगाश्चरणाचराः ॥ ४:६४॥
 परनिन्दा च का विप्र शृणु वक्ष्ये समासतः ।
 देवानां ब्राह्मणानां च गुरुमातातिथिद्विषः ॥ ४:६५॥
 परान्नेषु घृणा कार्या अभोज्येषु च भोजनम् ।
 सूतके मृतके शौण्डे वर्णभ्रष्टकुले नटे ॥ ४:६६॥
 एते पञ्चघृणासु सक्तपुरुषाः स्वर्गार्थमोक्षार्थिनः
 लोके ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलंकृतम् ।
 प्रज्ञाबोधश्रुतिं स्मृतिं च लभते मानं च नित्यं लभेत्
 दाक्षिण्यं स भवेत्स आयुष परं प्राप्नोति निःसंशयः ॥ ४:६७॥

[यमेषु पञ्चविधो धन्यः (७)]

चतुर्मौनश्चतुःशत्रुश्चतुरायतनं तथा ।

63b cf. Bhagavadgītā 16.12: आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥

65cd These two pādas are illegible in K₁₀ 66 This verse is mostly illegible in K₁₀

61c परनिन्दा°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; परनिन्द*° C₉₄ • °परान्नेषु] C[°]K₈₂K₀₇E ; °परान्नेषु K₁₀
 61d घृणां] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; घृणा C₀₂K₁₀E 62a घृणी°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; घृणा C₄₅ 62c °ब्राजा]
 C[°]K₀₇ ; °ब्राजी K₈₂K₁₀ , °ब्राज्या E 62d °पर°] C[°]K₈₂K₀₇E ; °पशु° K₁₀ 63b अन्याया°]
 C[°]K₈₂K₀₇E ; अन्यया° K₁₀ • °र्जनम्] C[°]K₈₂K₀₇E ; °ज्जवम् K₁₀ 63c °तुला°] C[°]K₈₂K₀₇E ;
 °तुल° K₁₀ 63d °र्थ°] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °र्थ C₀₂ , °र्थ K₁₀ , °र्थ K₀₇ 64a विप्र] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ;
 विप्र C₉₄ , विप्रे C₀₂ 64b घृणी°] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; घृणां E 64c वनजावनजा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ;
 वनजाव*जा C₄₅ , वनजा व(नि)जा C₄₅ , वनज विनजा K₀₇ 64d विलगाश्चरणाचराः] corr. ; विल-
 गाचरणाचराः C₉₄C₄₅K₀₇ , विलगोचरगोचरः C₀₂E , विलगोचरगोचराः K₈₂ , विलगाचरणाचराः
 K₁₀ 65b वक्ष्ये] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; वक्ष्या E 66b अभोज्येषु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; अभोज्ये C₄₅
 66c शौण्डे] K₈₂ ; सौण्डे C₉₄C₀₂K₀₇ , शौण्डे C₄₅ , सौण्डे K₁₀ , सौण्डे E 67a °पुरुषाः] K₀₇ ;
 °पुरुषः C[°]K₈₂K₁₀E • °र्थिनः] K₀₇ ; °र्थिनां C[°]K₈₂K₁₀E , °र्थिना K₀₇ 67b ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; ऽनिन्दनवाप्नुवन्ति C₀₂ , नन्दनवायुवान्ति E 67c °श्रुतिं] K₀₇ ; °श्रुति° C[°]
 K₈₂K₁₀E • नित्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; नित्य C₄₅ 67d स आयुष] em. ; समायुष C[°]K₀₇ ,
 समायुषः K₈₂ (unmetr.) , समायुष K₁₀ , स मानुष E • निःसंशयः] C[°]K₁₀K₀₇E ; निःसंशयः K₈₂
 68a चतुर्मौन°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; चतुर्मौन° C₀₂ , चतुर्मौन° K₁₀ 68ab °तुःशत्रुश्च°] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀K₀₇ ; °तुःशत्रु च° C₀₂ , °तुःशत्रु च° E 68b °तुरायतनं] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; °तुरायतनं C₉₄
 , चतुरायतनम् K₁₀

चतुर्ध्यानं चतुष्पादं पञ्चधन्यविधोच्यते ॥ ४:६८॥
 चतुर्मौनस्य वक्ष्यामि शृणुष्ववाहितो भव ।
 पारुष्यपिशुनामिथ्यासम्भिन्नानि च वर्जयेत् ॥ ४:६९॥
 कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः ।
 चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः सो ऽरिहा वीतकल्मषः ॥ ४:७०॥
 चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु ।
 करुणा मुदितोपेक्षा मैत्री चायतनं स्मृतम् ॥ ४:७१॥
 चतुर्ध्यानाधुना वक्ष्ये संसारार्णवतारणम् ।
 आत्मविद्याभवः सूक्ष्मं ध्यानमुक्तं चतुर्विधम् ॥ ४:७२॥
 आत्मतत्त्वः स्मृतो धर्मो विद्या पञ्चसु पञ्चधा ।
 षट्त्रिंशाक्षरमित्याहुः सूक्ष्मतत्त्वमलक्षणम् ॥ ४:७३॥
 चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः ।
 गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ॥ ४:७४॥
 धन्यास्ते यैरिदं वेत्ति निखिलेन द्विजोत्तम ।
 पावनं सर्वपापानां पुण्यानां च प्रवर्धनम् ॥ ४:७५॥
 आयुः कीर्तिर्यशः सौख्यं धन्यादेव प्रवर्धते ।
 शान्तिः पुष्टिः स्मृतिर्मेधा जायते धन्यमानवे ॥ ४:७६॥
 [यमेष्वप्रमादः (८)]

69cd cf. Divyāvadāna 186.21: आर्य, किमेभिः कर्म कृतम्येनैवविधानि दुःखानि प्रत्यनुभवन्तीति ? स कथयति । एते प्राणातिपातिका अदत्तादायिकाः काममिथ्याचारिका मृषावादिकाः पैशुनिकाः पारुषिकाः संभिन्नप्रलापिका अभिध्यालवो व्यापन्नचित्ता मिथ्यादृष्टिकाः । 74cd = MBh 12.234.13ab ≈ MBh 14.4513ab etc.

68c °पादं] C^२K₀₇E ; °पादः K₈₂, ★★ K₁₀ 68d पञ्चधन्य°] C^२K₈₂K₁₀K₀₇ ; धन्यपञ्च° E
 69a °मौनस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °मौनस्य C₄₅ 69c पारुष्य°] C^२K₁₀K₀₇E ; पारुष्यं K₈₂ •
 °पिशुना°] C^२K₈₂K₁₀K₀₇ ; °पिण्डाना° E 70c चतुःशत्रुर्नि°] C₉₄C₄₅E ; चतुःशत्रु नि° C₀₂K₈₂
 K₁₀K₀₇ 70d सो ऽरिहा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; स्रोरिहा C₄₅, सर्वथा E 71c मुदितो°] C^२K₈₂K₁₀
 K₀₇ ; मुदितौ° E 71d चायतनं] C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; चायतन C₉₄, चायतन C₄₅ 72c °भवः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; °भव C₉₄C₀₂, °भव° E 72cd सूक्ष्मं ध्या°] C₉₄K₈₂K₀₇E ; सूक्ष्मान्या° C₄₅
 , सूक्ष्मध्या° C₀₂, सूक्ष्मध्यान° K₁₀ 72d °नमुक्तं चतुर्विधम्] C₀₂K₁₀ ; °नमुक्तश्चतुर्विधम् C₉₄
 , °नमुक्तश्चतुर्विधः C₄₅K₈₂ ; °नमुक्तं चतुर्विधिं K₀₇, °नयज्ञश्च E 73a स्मृतो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇
 ; स्मृता C₀₂E • धर्मो] C^२K₈₂K₁₀K₀₇ ; धन्या E 73cd आहुः सू°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; आ★
 C₉₄ 74ab धर्मश्च°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; धर्म च° C₀₂K₁₀ 74b °श्रितः] C^२K₈₂K₁₀E ; °श्रिताः K₀₇
 74d भैक्षुकः] C^२K₈₂K₁₀K₀₇ ; भक्षकः E 75a यैरिदं] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; येरिदं C₄₅C₀₂ • वेत्ति]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; वेत्ति C₀₂ 75d प्रवर्धनम्] C^२K₈₂K₁₀K₀₇ ; प्रवर्धनः E 76b धन्यादेव] C^२K₈₂
 K₁₀K₀₇ ; धर्मादेव E 76c पुष्टिः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; *ष्टिः C₉₄ • स्मृतिर्मेधा] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ;
 स्मृति मेधा C₀₂K₈₂ 76d °मानवे] em. ; °मानवः C^२K₈₂K₁₀K₀₇E

प्रमादस्थान पञ्चैव कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
 ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयो गुर्वङ्गनागमम् ।
 महापातकमित्याहुस्तत्संयोगी च पञ्चमः ॥ ४:७७ ॥
 अनृतं च समुत्कर्षे राजगामी च पैशुनः ।
 गुरोश्चालीकनिर्बद्धः समानि ब्रह्महत्याया ॥ ४:७८ ॥
 ब्रह्मो ऋग्वेदनिन्दा च कूटसाक्षी सुहृद्वधः ।
 गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ ४:७९ ॥
 रेतोत्सेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
 सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमः स्मृतः ॥ ४:८० ॥
 निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।
 भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमः स्मृतः ॥ ४:८१ ॥
 चत्वार एते सम्भूय यत्पापं कुरुते नरः ।
 महापातकपञ्चैतन् तेन सर्वं प्रकाशितम् ।
 पञ्चप्रमादमेतानि वर्जनीयं द्विजोत्तम ॥ ४:८२ ॥

77c-f ≈ MBh Indeces 12.30: ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् । महान्ति पातकान्याहुः संयोगं चैव तैः सह ॥ ≈ Manu 11.55 (in Olivelle's edition): ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ See also Yājñavalkyasmṛti 3.227: ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥ 78 ≈ MBh 5.40.3: अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्याया ॥ = Manu 11.56 ≈ Viṣṇusmṛti 37.1-4 ≈ Agnipurāṇa 168.25 79 ≈ Manu 11.57: ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ See also Yājñavalkyasmṛti 3.228: गुरुणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः । ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ 80 ≈ Manu 11.59: रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ 81 = Manu 11.58

77a °स्थान] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ ; °स्थानं C₄₅K₀₇E (unmetr.) • पञ्चैव] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; पञ्चैवं E
 77b कीर्तयिष्यामि] C^ΣK₈₂K₀₇E ; कीर्तयिष्यामि K₁₀ 78a समुत्कर्षे] em. ; समुत्कर्ष C₉₄K₈₂ ,
 समुत्कर्ष C₀₂K₁₀K₀₇E, समुत्कर्ष C₄₅ 78b राज°] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; राज्ञी° E 78c °निर्बद्धः] C₉₄
 C₄₅K₀₇ ; निर्बद्धस् C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ , निर्बद्धस् E 78d ब्रह्महत्याया] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; ब्र***या C₉₄
 79a ब्रह्मो] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; ब्रह्म E 79b सुहृद्वधः] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; सकृद्वधः E 79c °नाद्ययोर्जग्धिः]
 em. ; °न्नञ्च यो जग्धिस् C₉₄ , °न्नञ्च यो जग्धि C₄₅ , °न्नञ्च योद्विग्नः C₀₂ , °न्नं च यो जग्धिः
 K₈₂ , °न्नं च यो जग्धिः K₁₀ , °न्नञ्च यो जवे K₀₇ , °न्नञ्च यो विप्रः E 80a स्वयोन्यासु] C₉₄C₀₂
 K₈₂K₁₀K₀₇E ; सुतोन्त्यासु C₄₅ 80c सख्युः] em. ; सख्य C^ΣK₈₂E, ** K₁₀ , सख्यु K₀₇ • पुत्रस्य
 च स्त्रीषु] C^ΣK₈₂K₀₇ ; ***** K₁₀ , पुत्रीषु चास्त्रीषु E 80d °समः] C^ΣK₈₂K₀₇ ; ** K₁₀ , °सम
 E 81a निक्षेप°] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; निक्षेप° K₁₀ , निखेप° C₄₅ 81b नराश्वरजतस्य] C₉₄C₀₂K₈₂
 K₀₇E ; नराश्वरजतस्य K₁₀ , नराणां स्वजनस्य C₄₅ 81d रुक्मस्तेय°] em. ; रुक्मस्तेय° C₉₄ ,
 रुक्मस्तेय° C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇ , **** K₁₀ , हतस्तेय° E • °समः] C₉₄C^{Pc}C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; सः C₄₅
 , °सम E 82a एते] C^ΣK₈₂K₀₇ ; एते K₁₀ , एव E • सम्भूय] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; संभूयो C₀₂ ,
 संभूयो K₁₀ 82c °पञ्चैतन्] C^ΣE ; °पञ्चैतम् K₁₀ , °पञ्चैतन् K₀₇ , °पञ्चैते K₈₂ 82e °मादम्] C^Σ
 K₈₂K₁₀K₀₇ ; °माद E 82f वर्जनीयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; वर्जनीयो C₀₂

[यमेषु माधुर्यम् (९)]

कायवाङ्मनमाधुर्यं चक्षुर्बुद्धिश्च पञ्चमः ।
सौम्यदृष्टिप्रदानं च क्रूरबुद्धिं च वर्जयेत् ॥ ४:८३॥
प्रसन्नमनसा ध्यायेत्प्रियवाक्यमुदीरयेत् ।
यथाशक्तिप्रदानं च स्वाश्रमाभ्यागतो गुरुः ॥ ४:८४॥
इन्धनोदकदानं च जातवेदमथापि वा ।
सुलभानि न दत्तानि इन्धनाग्न्युदकानि च ।
क्षुते जीवेति वा नोक्तं तस्य किं परतः फलम् ॥ ४:८५॥

[यमेष्वार्जवम् (१०)]

पञ्चार्जवाः प्रशंसन्ति मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ।
कर्मवृत्त्याभिवृद्धिं च पारतोषिकमेव च ।
स्त्रीधनोत्कोचवित्तं च आर्जवो नाभिनन्दति ॥ ४:८६॥
आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः ।
आर्जवो न वृथा दानमार्जवो न वृथाग्नयः ॥ ४:८७॥
आर्जवस्येन्द्रियग्रामः सुप्रसन्नो ऽपि तिष्ठति ।
आर्जवस्य सदा देवाः काये तस्य चरन्ति ते ॥ ४:८८॥
इति यमप्रविभागः कीर्तितो ऽयं द्विजेन्द्र
इह परत सुखार्थं कारयेत्तं मनुष्यः ।

83ab मनमाधुर्यं च०] em. ; *मनसा धूर्यश्च० C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇, *मनमाधूर्यश्च० C₄₅, *मन*धूर्य* K₁₀, *मनसा भूर्यश्च० E 83b *क्षुर्बुद्धिं०] C₉₄C₄₅K₀₇E ; *क्षु बुद्धिं० C₀₂K₈₂, *** K₁₀ 83c *दानं च] C₈₂K₀₇ ; ** K₁₀, *दानश्च E 83d *बुद्धिं च] C₉₄K₈₂K₀₇ ; बुद्धिश्च C₄₅, *दृष्टिं च C₀₂E, *** K₁₀ 84a प्रसन्न०] C₈₂K₀₇E ; प्रसन्न० K₁₀, प्रसन्न० K₀₇ 84c यथा०] C₈₂K₁₀K₀₇ ; यस्य E • *दानं] C₈₂K₁₀K₀₇ ; *दातश्च E 84d स्वाश्रमा०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; स्वासमा० C₀₂ • *गतो] C₈₂K₁₀E ; *सतो K₀₇ 85b इन्धनो०] C₈₂K₁₀E ; इत्वनो० K₀₇ • जात०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; जा० C₄₅ 85c सुलभानि न] C₈₂K₁₀K₀₇ ; सुलभानि च E 85d *दकानि] C₈₂K₀₇E ; *दत्तकानि K₁₀ 85e क्षुते] conj. ; क्षुतं C₈₂K₁₀K₀₇, शतं E 86a पञ्चार्जवाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; पञ्चार्जवः C₀₂, *** K₁₀, पञ्चार्जवा E • प्रशंसन्ति] C₈₂K₀₇ ; प्रशंसन्ति K₈₂E, प्रसंसन्ति K₁₀ 86c कर्म०] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; *कर्म० C₉₄, *कम्मा० K₁₀ • *वृत्त्याभिवृद्धिं च] C₈₂K₀₇ ; *वृत्तिभिवृद्धिश्च K₁₀, *वृत्त्याभिवृद्धिश्च E 86e स्त्रीधनोत्कोच०] C₈₂K₁₀K₀₇ ; स्त्रीधनङ्गो च E • *वित्तं च] C₈₂K₀₇E ; *वित्तिश्च K₁₀ 86f आर्जवो ना०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; आर्जवश्च C₀₂, आर्जवेना० E 87ab आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः] C₈₂K₁₀K₀₇ ; omitted in K₈₂^{ac}, आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः K₈₂^{bc}, आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः E 87cd (आर्जवो ... वृथाग्नयः)] C₈₂K₁₀K₀₇ ; omitted in E 88ab (आर्जवो ... तिष्ठति)] C₈₂K₁₀K₀₇ ; omitted in E 88a *ग्रामः] C₉₄C₄₅K₀₇E ; *ग्रामात् C₀₂K₁₀, *ग्रामाः K₈₂ 88d तस्य चरन्ति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; तस्य रमन्ति E, त*__न्ति C₉₄ 89a यमप्रविभागः] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ ; यमविभागः C₀₂, यमप्रविभागः K₈₂, नियमपरिभागः E • द्विजेन्द्र] C₈₂K₁₀K₀₇ ; नरेन्द्र E 89b *येत्तं मनुष्यः] corr. ; *येत्तन्मनुष्यः C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E, *येत्तं मनुष्यः C₄₅, *येत्तन्मनुष्यः C₀₂

दुरितमलपहारी शङ्करस्याज्ञयास्ते
भवति पृथिविभर्ता ह्येकच्छत्रप्रवर्ता ॥ ४:८९ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे यमविभागो नामाध्यायश्चतुर्थः ॥

89c दुरित°] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७} ; इरित° E • °पहारी] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ; °मलपहारी C_{०२} • °ज्ञयास्ते] C^२K_{१०}K_{०७}E ; °ज्ञयाते K_{८२} 89d °वर्ता] conj. ; °वृत्ता C^२K_{१०}K_{०७}, °वृत्ताः K_{८२}E
Colophon: नामाध्यायश्चतुर्थः] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७} ; नामश्चतुर्थो ऽध्यायः E

[पञ्चमो ऽध्यायः]

[नियमाः]

विगतराग उवाच ।

कथय नियमतत्त्वं साम्प्रतं त्वं विशेषाद्

अमृतवदनतुल्यं श्रोतुकामो गतो ऽस्मि ।

प्रकृतिदहनदग्धं ज्ञानतोयैर्निषिक्तम्

†अपर वद मतज्ञा† नास्ति धर्मेषु तृप्तिः ॥ ५:१॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

श्रवणसुखमतो ऽन्यत्कीर्तयिष्ये द्विजेन्द्र

नियमकलविशेषः पञ्च पञ्च प्रकारः ।

हरिहरमुनिभीष्टं धर्मसारं द्विजेन्द्र

कलिकलुषविनाशं प्रायमोक्षप्रसिद्धम् ॥ ५:२॥

शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।

व्रतोपवासमौनं च स्नानं च नियमा दश ॥ ५:३॥

[नियमेषु शौचम् (१)]

तत्र शौचादिनिर्देशं वक्ष्यामीह द्विजोत्तम ।

शारीरशौचमाहारो मात्रा भावश्च पञ्चमः ॥ ५:४॥

[शरीरशौचम्]

ताडयेन्न च बन्धेत न च प्राणैर्वियोजयेत् ।

3 = Liṅgapurāṇa 1.8.29cd-30ab

1 विगतराग उवाच] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; विगतराग उवाच C₉₄ 1a कथय नि०] C^२K₈₂K₁₀K₀₇ ; कथयति E • °तत्त्वं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; तं C₄₅ • साम्प्रतं त्वं विशेषाद्] C₉₄K₈₂K₀₇E ; त्वां विशेषात् C₄₅ , सांप्रतं त्वं विशेषात् C₀₂K₁₀ 1b °तुल्यं श्रो०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °तुल्यां श्रो० C₄₅ , °तुल्यं श्रो० तुल्यं स्रो० K^{ac}₈₂ • °कामो] C^२K₈₂K₁₀K₀₇ ; °कामा E 1c °दहन०] C^२K₈₂K₁₀K₀₇ ; °वदन० E • °निषिक्तम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °विमुक्तम् C₄₅ 1d अपर०] C^२K₁₀K₀₇E ; अपरं K₈₂ (unmetr.) • °वदम०] C^{pc}₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; °वद० C^{ac}₉₄ , °वदन० E • °तज्ञा नास्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; °तज्ञान्नास्ति C₀₂ , *** K₁₀ , °तज्ज्ञान्नास्ति E 2a °सुख०] C^२K₈₂K₁₀K₀₇E ; °मुख० K^{ac}₈₂ • °मतो ऽन्यत्] C^२K₈₂K₀₇ ; °मतो ऽन्य K₁₀ , °मनो ऽन्यत् E • कीर्त०] C^२K₀₇E ; कीर्ति० K₈₂K₁₀ 2b °विशेषः] C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; विशेष C₉₄ , °विशेष C₄₅ • प्रकारः] C^२K₈₂K₁₀E ; प्रकारः K₀₇ 2d °विनाशं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °विनाश० C₀₂E 3a इज्या] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; इज्या C₀₂K₁₀ • दानं] C^२K₈₂K₀₇E ; दान० K₁₀ 4a °निर्देशं] C^२K₀₇E ; °नियमं K₈₂ , °ईशं K₁₀ 4c शारीर०] C^२K₈₂K₀₇E ; शरीर० K₁₀ • °शौचमाहारो] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °शौच*हारो C₉₄ 4d मात्रा भावश्च] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; मात्रा भावं च C₉₄ , सात्राभावश्च K₁₀ 5a ताडयेन्न] C^२K₈₂K₁₀E ; ताडये न K₀₇

परस्त्रीपरद्रव्येषु शौचं कायिकमुच्यते ॥ ५:५ ॥
 श्रोत्रशौचं द्विजश्रेष्ठ गुदोपस्थमुखादयः ।
 मुखस्याचमनं शौचमाहारवचनेषु च ॥ ५:६ ॥
 मूत्रविष्टासमुत्सर्गे देवताराधनेषु च ।
 मृतोयैस्तु गुदोपस्थं शौचयीत विचक्षणः ॥ ५:७ ॥
 एकोपस्थे गुदे पञ्च तथैकत्र करे दश ।
 उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिं समीहता ॥ ५:८ ॥
 एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
 वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ ५:९ ॥
 [आहारशौचम्]

आहारशौचं वक्ष्यामि शृणुष्ववहितो भव ।
 भागद्वयं तु भुञ्जीत भागमेकं जलं पिबेत् ।
 वायुसंचारदानार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ५:१० ॥
 स्निग्धस्वादुरसैः षडभिराहारषड्रसैर्बुधः ।
 धातुवैषम्यनाशो ऽस्ति न च रोगाः सुदारुणाः ॥ ५:११ ॥
 अभक्ष्यं च न भक्षेत अपेयं न च पाययेत् ।
 अगम्यं न च गम्येत अवाच्यं न च भाषयेत् ॥ ५:१२ ॥

8ab ≈ Manu 5.136ab: एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश 8cd ≈ Manu 5.136cd: उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता 9ab = Manu 5.137ab 9cd ≈ Manu 5.137cd: त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम्

5d शौचं] C^२K₈₂K₁₀E ; शौच K₀₇ • कायिकमुच्यते] C^२K₈₂K₁₀E ; कायिकमुच्यते K₀₇ 6a श्रोत्र°] em. ; श्रोत° C^२K₈₂K₁₀K₀₇E 6b गुदोपस्थ°] C^२K₈₂K₁₀ ; गुदोपस्थ° K₀₇ , गुदापस्थ° E 6c मुखस्या°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; मुखस्या° C₄₅ 6cd शौचमा°] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; शौचमा° C₄₅K₁₀ 7a °विष्टा°] C^२K₈₂K₀₇E ; °विष्ट° K₁₀ 7c मृतोयैस्तु] C₀₂K₈₂K₁₀E ; मृ(*** C₉₄ , मृतोयैस्तु C₄₅ , मृतोयेस्तु K₀₇ • °पस्थ°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °पस्थ° C₀₂E 8a °पस्थे°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °पस्थ° C₀₂K₁₀ • गुदे] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °गुदो C₀₂K₁₀ 8b तथैकत्र] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; तथैकत्र C₄₅ , तथैकश्च E • दश] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; दशः C₀₂ 8c दातव्या] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; दातव्यो C₀₂E 8d मृदः] C^२K₀₇E ; मृदः K₈₂ , मृदा K₁₀ • शुद्धिं समीहता] C₉₄C₄₅K₈₂ ; शुद्धिसमीहया C₀₂ , शुद्धिं समीहता K₁₀ , शुद्धिः समीहता K₀₇ , शुद्धिं समाहिता E 9a एतच्छौचं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; चेतच्छौच C₀₂E , एत** K₁₀ 9b °गुणं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °गुण C₀₂ 9c त्रि°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; द्वि° C₀₂ 10b शृणुष्ववहितो] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; शृणुष्वव(*** C₉₄ , शृणुष्ववहितो K₁₀ 10d पिबेत्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; पिबे C₄₅ 10e °चारदानार्थं] C^२K₈₂K₁₀K₀₇ ; °चारणार्थाय E 11a °स्वादु°] C^२K₈₂K₀₇ ; °स्वा* K₁₀ , °स्वाद° E 11b °षड्रसैर्बु°] C₄₅E ; °सद्रवैर्बु° C₉₄K₈₂K₀₇ , °सद्रवै बु° C₀₂ , °षड्रसै बु° K₁₀ 11c °वैषम्यनाशो ऽस्ति] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; °दैषम्यनाशास्ति C₄₅ , °वैषम्य नश्यन्ति E 11d सुदारुणाः] C^२K₈₂K₁₀K₀₇ ; सुदारुणः E 12a अभक्ष्यं] C^२K₈₂K₀₇ ; *** K₁₀ , अभक्षं E 12b न च] C^२K₈₂K₁₀ ; च न K₀₇E 12d अवाच्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; अवाचं C₀₂

लशुनं च पलाण्डुं च गृञ्जनं कचकानि च ।
 गौरं च शूकरं मांसं वर्जयेच्च विधानतः ॥ ५:१३ ॥
 छत्ताकं विड्वराहं च गोमांसं च न भक्षयेत् ।
 चटकं च कपोतं च जालपादांश्च वर्जयेत् ॥ ५:१४ ॥
 हंससारसचक्राह्वकुङ्कुटान्शुकश्येनकान् ।
 काकोलूकं बलाकं च मत्स्यादींश्चापि वर्जयेत् ॥ ५:१५ ॥
 अमेध्यांश्चापवित्रांश्च सर्वानेव विवर्जयेत् ।
 शाकमूलफलानां च अभक्ष्यं परिवर्जयेत् ॥ ५:१६ ॥
 मानवेषु पुराणेषु शैवभारतसंहिते ।
 कीर्तितानि विशेषेण शौचाचारमशेषतः ॥ ५:१७ ॥
 त्वया जिज्ञासितो ऽस्म्यद्य संक्षिप्तः कथितो मया ।
 सत्यवादी शुचिर्नित्यं ध्यानयोगरतः शुचिः ॥ ५:१८ ॥
 अहिंसकः शुचिर्दान्तो दयाभूतक्षमा शुचिः ।
 सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ॥ ५:१९ ॥
 यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ।
 कायवाङ्मनसां शौचं स शुचिः सर्ववस्तुषु ॥ ५:२० ॥
 शौचाशौचविधिज्ञ मानव यदि कालक्षये निश्चयः

13ab cf. Manu 5.5ab: लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कचकानि च 14ab Cf. Manu 5.19ab: छत्ताकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुङ्कुटम् 19cd = Manu 5.106ab 20ab ≈ Manu 5.106cd: यो ऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः 20cd E adds here, after pādas cd: शौचाशौचविधिज्ञात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषात्

13a पलाण्डुं] E ; पलाण्डुं C⁵K₁₀K₀₇ , पलाण्डुं K₈₂ 13b कचकानि] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇ ; च कचकानि E 13c गौरं च] em. ; गोरस्व C₉₄K₁₀ , गोरश्च C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇ , गौरश्च E • मांसं] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇ ; मांसं E 14a छत्ताकं] K₈₂C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; छत्ताक C₀₂ • विड्व०] C⁵K₁₀E ; विड्व० K₈₂K₀₇ 14b गोमांसं] K₈₂C₉₄C₄₅C₀₂K₁₀K₀₇E ; गोमाञ् C^{ac}₄₅ 14c चटकं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; चटकाम् C₀₂K₁₀ 15b °कुङ्कुटान्शु०] C⁵K₀₇E ; °कुङ्कुटा शु० K₈₂ , °कुङ्कुटां शु० K₁₀ • °श्येनकान्] C₉₄C₀₂K₀₇E ; °शोनकान् C₄₅ , °श्येनका K₈₂ , °श्येनकां K₁₀ 15c काकोलूकं बलाकं च] C₄₅K₀₇ ; काकोलूकस्व० C₉₄ , काकोलूकबलाकं च C₀₂K₈₂E , काकोलूकं बलाकं च K₁₀ 16a अमेध्यांश्चा०] C⁵K₈₂K₀₇ ; अमेध्याश्चा० K₁₀ , अमेध्यश्चा० E 18a जिज्ञासितो] C⁵K₈₂K₁₀ ; जिज्ञासनो K₀₇ , जिज्ञासतो E 18b °क्षिप्तः] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; °क्षिप्य C₄₅ , °क्षिप्त K₁₀ • कथितो] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇ ; कथितं E 18c शुचिर्] C₉₄C₄₅E ; शुचि C₀₂K₀₇ , शुचिन् K₈₂K₁₀ 19a अहिंसकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; अहिंसक C₄₅ • शुचिर्दान्तो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; शुचि दान्तो C₀₂K₀₇ , शुचिर्दान्तौ E 19d °शौचं परं स्मृतम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ ; °शौचं परं स्मृतम् C₄₅C₀₂ , °शौचयनं स्मृतः E 20ab यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न] C⁵K₀₇ (unmetr.) ; यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचि न K₈₂K₁₀ , यो ऽर्थे हि सुशुचिर्विप्र न E 20b °शुचिः शुचिः] C⁵K₈₂K₀₇ ; शुचि शुचिः K₁₀ , °शुचिः शुचि E 20d शुचिः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; शुचि C₀₂ • वस्तुषु] C⁵K₈₂K₁₀E ; वस्तुषु K₀₇ 21a शौचाशौच०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; शौचाशुच C₄₅ • कालक्षये निश्चयः] K^{ac}₈₂K₀₇ ; कालक्षयेनिश्चयः C₉₄C₄₅K₈₂^{pc} , कालक्षयेनिश्चयः C₀₂K₁₀ , कालक्षयेतिश्च यः E

सौभाग्यत्वमवाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलङ्कृतः ।
 प्राप्तं तेन इहैव पुण्यसकलं सद्धर्मशास्त्रेरितम्
 जीवान्ते च परत्रमीहितगतिं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥ ५:२१॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शौचाचारविधिर्नामाध्यायः पञ्चमः ॥

21b कीर्तिर्यशः] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; कीर्तिर्यशः C₉₄C₀₂(unmetr.) • °लङ्कृतः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °लङ्कृतः
 C₄₅ 21c °एरितम्] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; °ओदितः E 21d परत्रमी°] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; पवित्रमी° E
 • °गतिं] em. ; °गतिः C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇E • निःसंशयम्] C₉₄K₁₀K₀₇ ; निःसंशयः C₄₅C₀₂K₈₂E
 Colophon: °विधिर्] C₉₄E ; °विधि° C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇, (विधि) K₁₀ • नामाध्ययः पञ्चमः] C^ΣK₈₂
 K₁₀K₀₇ ; नाम पञ्चमोऽध्यायः E

[षष्ठो ऽध्यायः]

[नियमेष्विज्या (२)]

[अनर्थयज्ञ उवाच ।]

अथ पञ्चविधामिज्यां प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ।

धर्ममोक्षप्रसिद्ध्यर्थं शृणुष्वावहितो द्विज ॥ ६:१॥

अर्थयज्ञः क्रियायज्ञो जपयज्ञस्तथैव च ।

ज्ञानं ध्यानं च पञ्चैतत्प्रवक्ष्यामि पृथक्पृथक् ॥ ६:२॥

[अर्थयज्ञः]

अग्न्युपासनकर्मादि अग्निहोत्रक्रतुक्रिया ।

अष्टकाः पार्वणी श्राद्धं द्रव्ययज्ञः स उच्यते ॥ ६:३॥

[क्रियायज्ञः]

आरामोद्यानवापीषु देवतायतनेषु च ।

स्वहस्तकृतसंस्कारः क्रियायज्ञः स उच्यते ॥ ६:४॥

[जपयज्ञः]

जपयज्ञं ततो वक्ष्ये स्वर्गमोक्षफलप्रदम् ।

वेदाध्ययनं कर्तव्यं शिवसंहितमेव च ।

इतिहासपुराणं च जपयज्ञः स उच्यते ॥ ६:५॥

[ज्ञानयज्ञः]

इदं कर्म अकर्मेदमूहापोहविशारदः ।

शास्त्रचक्षुः समालोक्य ज्ञानयज्ञः स उच्यते ।

ध्यानयज्ञं समासेन कथयिष्यामि ते शृणु ॥ ६:६॥

[ध्यानयज्ञः]

ध्यानं पञ्चविधं चैव कीर्तितं हरिणा पुरा ।

1a °मिज्यां] C₄₅ ; °मीज्यां C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E 1b °त्तम] C[°]K₈₂E ; °त्तमः K₁₀K₀₇ 1c °मोक्षप्रसिद्ध्यर्थं] C[°]K₀₇ ; °मोक्षप्रसिद्ध्यर्थं K₈₂K₁₀ , °मोक्षप्रसिद्ध्यर्थं E 1d द्विज] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; भव E 2a अर्थयज्ञः] C₉₄C₀₂K₈₂ ; अनर्थयज्ञः C₄₅ , अर्थयज्ञ K₁₀K₀₇ , अर्थयज्ञ° E 2c ज्ञानं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; ज्ञान C₀₂K₀₇ 3b अग्नि°] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; {अ} ° C₉₄ , ** K₁₀ • °क्रिया] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; °क्रियाः C₄₅C₀₂ 3c अष्टकाः] em. ; अष्टका C[°]K₈₂K₁₀K₀₇E • पार्वणी] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; पार्वणी C₄₅ , {पार्वणी} K₁₀ 3d °यज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °यज्ञ C₀₂ , ** K₁₀ 4b °यतनेषु] C₄₅C₀₂E ; °लयनेषु C₉₄K₈₂K₀₇ , °यत** K₁₀ 4c °हस्त°] C[°]K₈₂K₀₇ ; ** K₁₀ , °हस्तैः E 5a °यज्ञं ततो] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; °यज्ञं तपो C₄₅ °यज्ञस्ततो C₀₂ 5c वेदा°] C[°]K₈₂K₀₇E ; अदा° K₁₀ 5a °पुराणं च] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; °पुराणश्च E 5b °यज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °यज्ञ C₀₂ 6c कर्म] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; क्रमम् E 6a °चक्षुः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °चक्षु C₀₂ 6b °यज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °यज्ञ C₀₂ , °यज्ञस् K₁₀ 6c °यज्ञं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °यज्ञ C₀₂K₁₀ 7a ध्यानं] C[°]K₁₀E ; ध्यान K₈₂K₀₇

सूर्यः सोमो ऽग्नि स्फटिकः सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम् ॥ ६:७॥

सूर्यमण्डलमादौ तु तत्त्वं प्रकृतिरुच्यते ।

तस्य मध्ये शशिं ध्यायेत्तत्त्वं पुरुष उच्यते ॥ ६:८॥

चन्द्रमण्डलमध्ये तु ज्वालामग्निं विचिन्तयेत् ।

प्रभुतत्त्वं स विज्ञेयो जन्ममृत्युविनाशनः ॥ ६:९॥

अग्निमण्डलमध्ये तु ध्यायेत्स्फटिक निर्मलम् ।

विद्यातत्त्वं स विज्ञेयः कारणमजमव्ययम् ॥ ६:१०॥

विद्यामण्डलमध्ये तु ध्यायेत्तत्त्वमनुत्तमम् ।

अकीर्तितमनौपम्यं शिवमक्षयमव्ययम् ।

पञ्चमं ध्यानयज्ञस्य तत्त्वमुक्तं समासतः ॥ ६:११॥

विगतराग उवाच ।

एकैकस्य हि तत्त्वस्य फलं कीर्तय कीदृशम् ।

कानि लोकाः प्रपद्यन्ते कालं वास्य तपोधन ॥ ६:१२॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

ब्रह्मलोकं तु प्रथमं तत्त्वं प्रकृतिचिन्तया ।

कल्पकोटिसहस्राणि शिववन्मोदते सुखी ॥ ६:१३॥

द्वितीयं तत्त्वं पुरुषं ध्यायमानो मृतो यदि ।

विष्णुलोकमितो याति कल्पकोट्ययुतं सुखी ॥ ६:१४॥

प्रभुतत्त्वं तृतीयं तु ध्यायमानो मरिष्यति ।

शिवलोके वसेन्नित्यं कल्पकोट्ययुतं शतम् ॥ ६:१५॥

7c सोमो] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇ ; सोमा° C₄₅K₁₀E 7d सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम्] C₄₅ ; सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम् C₉₄ , सूक्ष्मतत्त्वं च पञ्चमः C₀₂K₈₂K₁₀ , सूक्ष्मं तत्त्वञ्च पञ्चमः K₀₇ , सूक्ष्मा तत्त्वञ्च पञ्चमम् E 8c शशिं] C^ΣK₈₂E ; शशि K₁₀ , शशिन् K₀₇ 8cd ध्यायेत्त°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; ध्याये त° C₀₂ 9b ज्वालामग्निं] C^ΣK₈₂K₁₀E ; ज्वालामग्नि K₀₇ 9c °तत्त्वः] C^ΣK₀₇ ; °तत्त्व K₈₂ , °तत्त्वं K₁₀ E 9d °नाशनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °नाशनम् C₀₂E 10b ध्यायेत्स्फटिक] C^{pc}₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; ध्यायेत्स्फटिक C^{ac}₉₄ , ध्याये स्फटिक C₀₂E • °मलम्] C^ΣK₁₀E ; °मलः K₈₂ , {°मलः} K₀₇ 10c तत्त्वः स] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; तत्त्वन् C₉₄ , तत्त्व स C₀₂ , तत्त्वं स E 10d °जमव्ययम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ E ; °मव्ययं C₀₂ 11ab ध्यायेत्त°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; ध्याये त° C₀₂ 11c °यज्ञस्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °यज्ञञ्च C₀₂E 11d समासतः] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; सनातनः E 12a हि] E ; त्रि° C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ 12c लोकाः] C₉₄K₈₂K₀₇ ; लोका C₄₅C₀₂K₁₀E • प्रपद्यन्ते] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; प्र*** C₉₄ 12d °धन] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; °धनः C₄₅K₀₇ 13ab प्रथमं तत्त्वं] E ; प्रथमं तत्त्व C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ , omitted in K^{ac}₈₂ • प्रकृतिचिन्तया] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; च कृतिचिन्तय E 13d सुखी] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; सुखम् E 14c याति] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; यान्ति E 15a °तत्त्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °तत्त्व C₀₂ • तृतीयं] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; तृतीयस् E 15b ध्यायमानो मरिष्यति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; ध्याय***रिष्यति C₉₄ , ध्यायामानो मरिष्यति E 15c शिवलोके] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; शिवलोक C₄₅ , रुद्रलोके E • वसेन्नित्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; वसे नि° C₀₂ 15d °युतं] C^ΣK₈₂K₀₇E ; °युत K₁₀

विद्यातत्त्वामृतं ध्यायेत्सदाशिवमनामयम् ।
 अक्षयं लोकमाप्नोति कल्पानान्तपरं तथा ॥ ६:१६॥
 पञ्चमं शिवतत्त्वं तु सूक्ष्मं चात्मनि संस्थितम् ।
 न कालसंख्या तत्रास्ति शिवेन सह मोदते ॥ ६:१७॥
 पञ्चध्यानाभियुक्तो भवति च न पुनर्जन्मसंस्कारबन्धः
 जिज्ञास्यन्तां द्विजेन्द्र भवदहनकरः प्रार्थनाकल्पवृक्षः ।
 जन्मेनैकेन मुक्तिर्भवति किमु न वा मानवाः साधयन्तु
 प्रत्यक्षान्नानुमानं सकलमलहरं स्वात्मसंवेदनीयम् ॥ ६:१८॥

[नियमेषु तपः (३)]

मानसं तप आदौ तु द्वितीयं वाचिकं तपः ।
 कायिकं च तृतीयं तु मनोवाङ्मर्म तत्परम् ।
 कायिकं वाचिकं चैव तपो मिश्रक पञ्चमम् ॥ ६:१९॥
 मनःसौम्यं प्रसादश्च आत्मनिग्रहमेव च ।
 मौनं भावविशुद्धिश्च पञ्चैतत्तप मानसम् ॥ ६:२०॥
 अनुद्वेगकरा वाणी प्रियं सत्यं हितं च यत् ।
 स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाचिकं तप उच्यते ॥ ६:२१॥
 आर्जवं च अहिंसा च ब्रह्मचर्यं सुरार्चनम् ।
 शौचं पञ्चममित्येतत्कायिकं तप उच्यते ॥ ६:२२॥

21cd ≈ MBh 6.39.15cd: स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते

16a °तत्त्वामृतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °तत्त्वमृतं C₀₂, °तत्त्वामृतं E 16c अक्षयं] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; अक्षयं E 18a °युक्तो] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; °यु★ C₉₄ (top of akṣaras lost), °युक्तौ E • च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; omitted in C₄₅E • पुनर्जन्म°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; पुनर्जन्म° C₉₄ (top of akṣaras lost), पुनर्जन्म° C₀₂ 18b जिज्ञास्यन्तां] C₉₄K₁₀K₀₇E ; जिज्ञास्यतां C₄₅K₈₂ (unmetr.), जिज्ञास्यन्ता C₀₂ 18c जन्मेनैकेन] C₄₅K₁₀K₀₇E ; जन्मेनैकेन C₉₄C₀₂K₈₂ (unmetr.) • मुक्तिर्भ°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; मुक्ति भ° C₀₂ • न वा] C[°]K₁₀K₀₇E ; भवा K₈₂ • मानवाः] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ ; मानमानवाः C₄₅, मानवा C₀₂, मानव E 18d प्रत्यक्षा°] C[°]K₁₀K₀₇E ; प्रत्यक्ष° K₈₂ • °वेदनीयम्] C₄₅K₈₂K₁₀ ; °वेदनीयः C₉₄C₀₂K₀₇, °वेदनीय E 19a °तप] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; °तपम् E 19c कायिकं च तृतीयं तु] C[°]K₈₂K₀₇E ; मानसं तप आदौ तु K₁₀ (eyeskip) 19d मनोवाङ्मर्म] C₉₄K₀₇E ; मनोङ्गर्म C₄₅, मनोवाङ्मर्म° C₀₂, मनोवाङ्गाय° K₈₂K₁₀ • °परम्] C₀₂ ; °परः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E 19c कायिकं] C[°]K₁₀K₀₇E ; कायिक K₈₂ 20a °सौम्यं] K₀₇ ; °सौम्य° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, °सौम्य(य)° C₀₂ (top of akṣaras lost) • प्रसादश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇ ; प्रसादं च C₄₅E, प्रदानश्च K₁₀ 20c मौनं] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; मौन★ E • °शुद्धिश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °शुद्धिं च C₀₂E 20d पञ्चैतत्] C₉₄K₁₀K₀₇ ; पञ्चैते C₄₅K₈₂, पञ्चैतत् C₀₂, पञ्चैतन् E 21c °भ्यसनं चैव] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; °भ्यसन★ C₉₄, °भ्यस(नं) चैव K₁₀ 22a आर्जवं च अहिंसा च] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; आर्जवत्वमहिंसाश्च E 22b °चर्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °चर्य C₀₂E 22c शौचं] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; शौच E

इष्टं कल्याणभावं च धन्यं पथ्यं हितं वदेत् ।
मनोमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महर्षिभिः ॥ ६:२३॥
स्वस्तिमङ्गलमाशीर्भिरतिथिगुरुपूजनम् ।
कायमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महात्मभिः ॥ ६:२४॥
मण्डूकयोगी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा ।
अभ्रावकाशे वर्षासु तपः साधनमुच्यते ॥ ६:२५॥
स्वमांसोद्धृत्य दानं च हस्तपादशिरस्तथा ।
पुष्पमुत्पाद्य दानं च सर्वे ते तप साधनाः ॥ ६:२६॥
कृच्छ्रातिकृच्छ्रं नक्तं च तप्तकृच्छ्रमयाचितम् ।
चान्द्रायणं पराकं च तपः सांतपनादयः ॥ ६:२७॥
येनेदं तप तप्यते सुमनसा संसारदुःखच्छिदम्
आशापाश विमुच्य निर्मलमतिस्त्यक्त्वा जघन्यं फलम् ।
स्वर्गाकाङ्क्षचनृपत्वभोगविषयं सर्वान्तिकं तत्फलम्
जन्तुः शाश्वतजन्ममृत्युभवने तन्निष्ठसाध्यं वहेत् ॥ ६:२८॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे षष्ठोऽध्यायः ॥

23c MBh 5.145.6: मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः । तथ्यं पथ्यं हितं चोक्तो न च गृह्णाति दुर्मतिः ॥ 25ab See MBh and Lalitavistara passages in Umā Playful article (p.627): मण्डूकयोगी हेमन्ते ग्रीष्मपञ्चा तपास् भवेत् ... also Umā 6.26ab: मण्डूकयोगो हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा । 26ab Cf. 2.38 and 17.xx ff.

23a इष्टं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; इष्ट C₀₂K₁₀ • °भावं] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; °भावश् E 23b पथ्यं] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; सत्यं E 23c मनो°] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; मन° E • पञ्चैतत्] C^ΣK₈₂K₁₀ ; पञ्चैतत् K₀₇ , पञ्चैतान् E 23d तप उक्तं महर्षिभिः] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; तपमुक्तं महर्षिभिः E 24a °शीर्भि°] C₉₄E ; °शीर्भि° C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ 24b °तिथि°] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; °तिथिं E 24c °मिश्रक] C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °*° C₉₄ , °मित्यश्रक C₄₅ • पञ्चैतत्] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; पञ्चैतन् E 24d तप उक्तं] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; तपमुक्तं E 25b ग्रीष्मे] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; गृष्मे E 25d तपः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; तप C₀₂ • साधनमु°] C₉₄K₈₂K₀₇E ; साधन उ° C₄₅C₀₂K₁₀ 26a दानं] C^ΣK₈₂K₀₇ ; (दानं K₁₀ (top of akṣaras lost) , दानश् E 26c दानं] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; दानश् E 26d तप] E ; तपः C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ (unmetr.) 27a कृच्छ्रातिकृच्छ्रं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; कृच्छ्रातिकृच्छ्र C₀₂ , कृच्छ्रातिकृच्छ्र K₁₀ , कृच्छ्रातिकृच्छ्र K₀₇ 27b °याचितम्] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; °याचितः E 27c चान्द्रायणं पराकं] C₉₄C₀₂K₁₀K₀₇ ; चान्द्रायणं पराकं C₄₅ , चान्द्रायणं पराकं K₈₂ , चान्द्रायणवराकश् E 27d तपः सांतपनादयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; तपसान्तपनादयः C₀₂E 28a तप त°] E ; तपस्त° C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ (unmetr.) • °मनसा] em. ; °मनसः C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇E 28b निर्मलमति°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; निर्मलमति° C₄₅ • जघन्यं] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; जगत्यं E 28c °काङ्क्ष°] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; °काङ्क्ष° E • सर्वान्तिकं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; सर्वान्तिकं C₄₅ 28d °भवने] C^ΣK₈₂K₁₀E ; °भवने K₀₇ • °साध्यं वहेत्] C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; °(साध्यम्)(*) C₉₄ , °साध्य वहेत् C₄₅ , °साध्यं वदेत् E

[सप्तमो ऽध्यायः]

[नियमेषु दानम् (४)]

दानानि च तथेत्याहुः पञ्चधा मुनिभिः पुरा ।
अन्नं वस्त्रं हिरण्यं च भूमि गोदान पञ्चमम् ॥ ७:१॥

[अन्नदानम्]

अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः अन्नात्पुष्टिर्वपुः सुखम् ।
अन्नाच्छ्रीः कान्ति वीर्यं च अन्नात्सत्त्वं च जायते ॥ ७:२॥
अन्नाज्जीवन्ति भूतानि अन्नं तुष्टिकरं सदा ।
आन्नात्कामो मदो दर्पः अन्नाच्छौर्यं च जायते ॥ ७:३॥
अन्नं क्षुधातृषाव्याधीन्सद्य एव विनाशयेत् ।
अन्नदानाच्च सौभाग्यं ख्यातिः कीर्तिश्च जायते ॥ ७:४॥
अन्नदः प्राणदश्चैव प्राणदश्चापि सर्वदः ।
तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ ७:५॥

[वस्त्रदानम्]

वस्त्राभावान्मनुष्यस्य श्रियादपि परित्यजेत् ।
वस्त्रहीनो न पूज्येत भार्यापुत्रसखादिभिः ॥ ७:६॥
विद्यावान्सुकुलीनो ऽपि ज्ञानवान्गुणवानपि ।
वस्त्रहीनः पराधीनः परिभूतः पदे पदे ॥ ७:७॥
अपमानमवज्ञां च वस्त्रहीनो ह्यवाप्नुयात् ।

5cd = \$DhU 7.31cd \approx MBh 13.62.6ab: अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति

1a तथेत्याहुः] $C_{94}C_{02}K_{10}K_{07}E$; तथेत्याहुः $C_{45}K_{82}$ 1c वस्त्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; वस्त्र $C_{02}K_{10}$
2a अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राण K_{82}^{ac} , अन्नात्तेजः स्मृति प्राणः
 K_{07} , अन्नाज्जीवन्ति भूतानि E 2c अन्नाच्छ्रीः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}$; अन्नाच्छ्री $K_{10}E$ • कान्ति वीर्यं च] $C_{45}C_{02}$
 $K_{82}K_{10}E$; कान्तिवीर्यञ्च $C_{94}K_{07}$ (unmetr.), कान्तिवीर्यञ्च E 2d अन्नात्सत्त्वं च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$
; अन्ना सत्त्वञ्च C_{02} , अन्नात्सत्त्वञ्च E • जायते] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; जाय* C_{94} 3a अन्नाज्जी°]
 $C_{94}K_{82}K_{10}E$; अन्ना जी° $C_{45}C_{02}K_{07}$ 3b अन्नं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; अन्नां C_{02} , अन्ना K_{10} • °करं]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °करः $C_{02}E$ 3c दर्पः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; दर्प $C_{45}K_{07}$, दर्पो E 3d अन्नाच्छौर्यं
च] $C_{94}C_{02}K_{07}$; अन्नात्सौर्यञ्च $C_{45}K_{82}K_{10}$, अन्नाच्छौर्यञ्च E 4a अन्नं क्षु°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; अन्ना
क्षु° $C_{02}K_{82}^{ac}$, अन्नात्क्षु° $K_{10}E$ 4ab °व्याधीन्स°] $C_{45}K_{07}$; °व्याधान्स° $C_{94}C_{02}K_{10}$, °वाधान्स°
 K_{82} , °व्याधा स° E 4b विनाशयेत्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; विनाशयेत् C_{45} 5a अन्नदः] $C^{\Sigma}K_{82}$
 $K_{10}K_{07}$; अन्नद E 5b प्राणदश्चापि] $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}E$; प्राणश्चापि K_{10} • सर्वदः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$;
सर्वदा: C_{02} 5d भूतं] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; _तन् C_{94} , भूते C_{45} , भूतो E 6a °भावान्म°] $C^{\Sigma}K_{10}E$;
°भावात्म° $K_{82}K_{07}$ 6b श्रियादपि] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; प्रियादपि C_{45} , श्रिया वापि K_{07} 8a °वज्ञां]
 $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}$; °वज्ञां E 8b °हीनो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °ही C_{45}

जुगुप्सति महात्मापि सभास्त्रीजनसंसदि ॥ ७:८॥
 तस्माद्वस्त्रप्रदानानि प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
 न जीर्णं स्फुटितं दद्याद्वस्त्रं कुत्सितमेव वा ॥ ७:९॥
 नवं पुराणरहितं मृदु सूक्ष्मं सुशोभनम् ।
 सुसंस्कृत्य प्रदातव्यं श्रद्धाभक्तिसमन्वितम् ॥ ७:१०॥
 श्रद्धासत्त्वविशेषेण देशकालविधेन च ।
 पात्रद्रव्यविशेषेण फलमाहुः पृथक्पृथक् ॥ ७:११॥
 यादृशं दीयते वस्त्रं तादृशं प्राप्यते फलम् ।
 जीर्णवस्त्रप्रदानेन जीर्णवस्त्रमवाप्नुयात् ।
 शोभनं दीयते वस्त्रं शोभनं वस्त्रमाप्नुयात् ॥ ७:१२॥
 दद्याद्वस्त्रं सुशोभनं द्विजवरे काले शुभे सादरम्
 सौभाग्यमतुलं लभेत स नरो रूपं तथा शोभनम् ।
 तस्मिन्याति सुवस्त्रकोटिं शतशः प्राप्नोति निःसंशयम्
 तस्मात्त्वं कुरु वस्त्रदानमसकृत्पारत्रिकोत्कर्षणम् ॥ ७:१३॥

[सुवर्णदानम्]

सुवर्णदानं विप्रेन्द्र संक्षिप्य कथयाम्यहम् ।
 पवित्रं मङ्गलं पुण्यं सर्वपातकनाशनम् ॥ ७:१४॥
 धारयेत्सततं विप्र सुवर्णकटकाङ्गुलिम् ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुना चन्द्रमा यथा ॥ ७:१५॥
 दत्त्वा सुवर्णं विप्रेभ्यो देवेभ्यश्च द्विजर्षभ ।
 तुटिमात्रे ऽपि यो दद्यात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७:१६॥

11 cf. Manu 7.86-87 (the latter usually labelled as an additional verse): पात्रस्य हि विशेषेण
 श्रद्धानतयाइव च । अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्नुते ॥ देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ।
 पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य प्रसाधनम् ॥ 15cd = 22.38 CHECK

9c जीर्णं स्फुटितं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}$; जीर्णस्फुटितं $K_{10}E$ 9d कुत्सितमेव वा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; कुत्सितमेव
 च C_{02} , कुत्सितमेव वा K_{07} 10b सूक्ष्मं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; सूक्ष्म C_{02} , शुक्लं E 10c दातव्यं] C_{94}
 $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दातव्य C_{02} 10d समन्वितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}E$; तं K_{82}^{ac} 11a सत्त्वम्] C^{Σ}
 $K_{82}K_{10}K_{07}$; स च E 13a द्विजवरे काले शुभे] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}$; द्विजयिने एकाशुभं E 13b नरो]
 $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दरो C_{45} 13c तस्मिन्याति] $C^{\Sigma}K_{10}K_{07}E$; तस्मान्याति K_{82} • सुवस्त्रम्] C^{Σ}
 $K_{82}K_{10}K_{07}$; स वस्त्रम् E • संशयम्] $C_{94}C_{45}K_{07}$; संशयः $C_{02}K_{82}K_{10}E$ 13d दानमसकृत्पापम्]
 $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}E$; दानसत्पापम् K_{10} 14a दानम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}$; दान $K_{10}E$ 14d पातकम्] $C_{45}C_{02}K_{82}$
 $K_{10}K_{07}E$; पापकम् C_{94} 15b कटकाङ्गुलिम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$; कङ्गुलिम् C_{94} , कटकाङ्गुलिम्
 K_{10} 16a सुवर्णम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}E$; सुवर्ण K_{10} 16b षष्ठम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; षष्ठम् $C_{02}K_{10}$ 16c तुटिम्]
 $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}$; तुटिम् E • मात्रम्] $C^{\Sigma}K_{10}K_{07}$; मात्रो $K_{82}E$ 16d सर्वपापैः प्रमुच्यते] $C_{45}C_{02}K_{82}$
 $K_{10}K_{07}$; सर्वपापैः स मुच्यते C_{94} , सर्वपापैः प्रमुच्यते E

रक्तिमाषककर्षं वा पलार्धं पलमेव वा ।
 एवमेव फलं वृद्धिर्ज्ञेया दानविशेषतः ॥ ७:१७ ॥
 [भूमिदानम्]
 सर्वाधारं महीदानं प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
 अन्नवस्त्रहिरण्यादि सर्वं वै भूमिसम्भवम् ॥ ७:१८ ॥
 भूमिदानेन विप्रेन्द्र सर्वदानफलं लभेत् ।
 भूमिदानसमं विप्र यद्यस्ति वद तत्त्वतः ॥ ७:१९ ॥
 मातृकुक्षिविमुक्तस्तु धरणीशरणो भवेत् ।
 चराचराणां सर्वेषां भूमिः साधारणा स्मृता ॥ ७:२० ॥
 एकहस्तं द्विहस्तं वा पञ्चाशच्छतमेव वा ।
 सहस्रायुतलक्षं वा भूमिदानं प्रशस्यते ॥ ७:२१ ॥
 एकहस्तां च यो भूमिं दद्याद्विजवराय तु ।
 वर्षकोटिशतं दिव्यं स्वर्गलोके महीयते ॥ ७:२२ ॥
 एवं बहुषु हस्तेषु गुणागुणि फलं स्मृतम् ।
 श्रद्धाधिकं फलं दानं कथितं ते द्विजोत्तम ॥ ७:२३ ॥
 जामदग्न्येन रामेण भूमिं दत्त्वा द्विजाय वै ।
 आयुरक्षयमाप्तं तु इहैव च द्विजोत्तम ॥ ७:२४ ॥
 [गोदानम्]
 हेमशृङ्गां रौप्यसुरां चैलघण्टां द्विजोत्तम ।

17a रक्तिमाषक°] K₀₇^{ac} ; रन्तिमाषक° C₉₄ , रत्तिमाषक° C₄₅K₈₂K₀₇^{pc} , रन्तिम्मान्सक° C₀₂ , रत्तिमान्सक° K₁₀ , रत्तिमाषक° E 17b °र्धं] C₉₄C₄₅K₀₇E ; °द्ध C₀₂K₈₂K₁₀ 17cd वृद्धिर्ज्ञेया] C₉₄E ; वृद्धि ज्ञेया C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀ , वृद्धि ज्ञेया K₀₇ 18a °धारं] C₄₅ ; °धार° C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E 18ab °दानं प्रशंसन्ति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; दा*नम्प्र_ सन्ति C₉₄ 18d सर्वं वै] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; सर्वं (वे) C₉₄ (top of akṣaras lost) 19b °फलं लभेत्] C^{pc}K₈₂K₁₀E ; °ललं भवेत् K₁₀^{ac} , °लं भवेत् K₀₇ 20a °मुक्तस्तु] C^{pc}K₈₂K₁₀K₀₇ ; °मुक्तिस्तु E 20b °शरणो] C^{pc}K₈₂K₁₀ ; °शरण K₀₇ , °शरणां E 21a एकहस्तं] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; एकहस्त° C₉₄C₀₂E 21d भूमिदानं प्रशस्यते] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; भूमिदान प्रशस्यते C₄₅ , पञ्चाशच्छतमेव वा । सहायुतलक्षम्वा भूमिदं प्रशस्यते K₁₀ (eyeskip) 22a °हस्तां च] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; °हस्तञ्च C₄₅K₁₀ 22b दद्याद्वि°] C^{pc}K₈₂K₁₀K₀₇ ; दद्या द्वि° E 23b गुणागुणि°] C^{pc}K₈₂K₁₀K₀₇ ; गुणागुणि° E 23c °धिकं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀ ; °धिक° C₉₄K₀₇E 23d °त्तम] C^{pc}K₈₂K₁₀E ; °त्तमः K₀₇ 24a जामदग्न्येन] C₄₅K₈₂K₀₇ ; जामदग्न्ये* C₉₄ , जामदग्नेन C₀₂K₁₀E • रामेण] C₄₅K₀₇E ; रामेन C₀₂K₈₂K₁₀ , *रण C₉₄ 24b दत्त्वा द्वि°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; दद्याद्वि° C₄₅ 24d च] C^{pc}K₈₂K₁₀K₀₇ ; हि E 25ab (हेम° ... द्विजोत्तम)] C^{pc}K₈₂K₀₇E ; omitted in K₁₀ 25a °शृङ्गां] C^{pc}K₀₇E ; °शृङ्गं K₈₂ , omitted in K₁₀ • रौप्य°] C^{pc}K₈₂K₁₀E ; रौप्यं K₀₇ • °सुरां] C₀₂E ; °सुरां C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ , omitted in K₁₀

विप्राय वेदविदुषे दत्त्वानन्तफलं स्मृतम् ॥ ७:२५॥

[दानप्रशंसा]

दानाभ्यासरतः प्रवर्तनभवां शक्यानुरूपं सदा

अन्नं वस्त्रहिरण्यरौप्यमुदकं गावस्तिलान्मेदिनीम् ।

दद्यात्पादुकच्छत्तूपीठकलशं पात्राद्यमन्यच्च वा

श्रद्धादानमभिन्नरागवदनं कृत्वा मनो निर्मलम् ॥ ७:२६॥

दानादेव यशः श्रियः सुखकराः ख्यातिं च तुल्यां लभेत्

दानादेव निगर्हणं रिपुगणे आनन्ददं सौख्यदम् ।

दानाद्दुर्जयता प्रसादमतुलं सौभाग्यं दानाल्लभेत्

दानादेव अनन्तभोगं नियतं स्वर्गं च तस्माद्भवेत् ॥ ७:२७॥

दानादेव च शक्रलोकसकलं दानाज्जनानन्दनम्

दानादेव महीं समस्तं बुभुजे सम्राट्प्रीमण्डले ।

दानादेव सुरूपयोनिभुगश्चन्द्राननो वीक्ष्यते

दानादेव अनेकसम्भवसुखं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥ ७:२८॥

25 cf. e.g. MBh 7.58.18: तथा गाः कपिला दोग्ध्रीः सर्षभाः पाण्डुनन्दनः। हेमशृङ्गी रूप्यसुरा दत्त्वा चक्रे प्रदक्षिणम्॥ and Bhaviṣyapurāṇa Uttara 12.25 CHECK: हेमशृङ्गी रौप्यसुरां सघटां कांस्यदोहनाम्। महादेवाय गां दद्याद्दीक्षिताय द्विजाय वै॥

25d दत्त्वानन्त°] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇ ; दत्त्वान्त° E 26a °रूपं] C⁵K₈₂K₀₇E ; °रूप K₁₀ 26b °रौप्य°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; °रौप्य° C₄₅ , °रौप्य° K₀₇ • गावस्तिलान्मे°] em. ; गावस्तिलान्मे° C₉₄C₀₂K₀₇ , गावस्तिला मे° C₄₅K₈₂ , गावन्तिला मे° K₁₀ , गावस्तिलं मे° E 26c दद्यात्पा°] C⁵K₈₂K₀₇E ; दद्या पा° K₁₀ • पात्राद्यमन्यच्च वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; पात्राद्यमन्यच्च वा C₄₅ , पात्रेषु लब्धेषु वै E 26d श्रद्धादान°] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇ ; दत्त्वादान° E 27a यशः] C₄₅K₀₇E ; यश C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ • सुखकराः] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇E ; सुखकर K₀₇ • ख्यातिं च तुल्यां] em. ; ख्यातिश्च तुल्यं C⁵K₈₂K₁₀K₀₇E • लभेत्] C⁵K₈₂K₁₀ ; भवेत् K₀₇E 27b निगर्हणं] C₉₄C₀₂K₈₂E ; निगर्हणं C₉₄ , निवर्हणं C₄₅K₀₇ , निगर्हण K₁₀ • °गणे आनन्ददं सौख्यदम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °गणैश्चानन्दसौख्यप्रदम् E 27c दानाद्दु°] E ; दानाद्दु° C⁵K₈₂K₁₀K₀₇ • °र्जयता] C⁵K₁₀K₀₇E ; °र्जयताम् K₈₂ • प्रसाद°] C⁵K₁₀K₀₇E ; प्रसाद° K₈₂ • सौभाग्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; सौभाग्य C₄₅ , सौभाग्यं E (unmetr.) • दानाल्लभेत्] C₄₅E ; दानं लभेत् C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ 27d दानादेव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; दानादेव C₀₂ • °नियतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °नियत C₀₂ 28a शक्रलोकसकलं] C⁵K₁₀K₀₇ ; शक्रलोकसकलं K₈₂ , शक्रलोकमतुलं E • दानाज्ज°] C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; दाना ज° C₉₄ , दानार्ज° C₄₅ 28b दानादेव] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; दानादेव C₄₅ • महीं समस्त] conj. ; महींसमासु C₄₅C₀₂ , महीं समासु C₉₄K₈₂K₀₇ , महीं समस्त K₁₀ , महीयसां स E • सम्राट्प्री°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; सम्राट्प्री° C₄₅ 28c सुरूप°] C⁵K₈₂K₀₇E ; स्वरूप° K₁₀ • °योनिस्तु°] K₁₀E ; °योनिस्तु° C₉₄ • योनिः सु° C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇ • °भगश्च°] C₉₄C₀₂K₁₀K₀₇ ; °भग च° C₄₅K₈₂E • °न्द्राननो] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °न्द्रानने C₀₂K₁₀ , °न्द्राननौ K₀₇ • वीक्ष्यते] C₄₅C₀₂ ; वीक्षते C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ , वीक्षते E 28d निःसंशयम्] C₉₄C₄₅K₀₇ ; निःसंशयः C₀₂ , निःसंशयः K₈₂E , निःसंशयः K₁₀

वृषसारसंग्रहः

५५

॥ इति वृषसारसंग्रहे दानप्रशंसाध्यायः सप्तमः ॥

Colophon: °प्रशंसाध्यायः सप्तमः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; °प्रशंसाध्यायः समाप्तः C₄₅ , °प्रशंसा
सप्तमो ऽध्यायः E

[अष्टमो ऽध्यायः]

[नियमेषु स्वाध्यायः (५)]

पञ्चस्वाध्यायनं कार्यमिहामुत्र सुखार्थिना ।

शैवं सांख्यं पुराणं च स्मार्तं भारतसंहिताम् ॥ ८:१॥

शैवतत्त्वं विचिन्तेत शैवपाशुपतद्वये ।

अत्र विस्तरतः प्रोक्तं तत्त्वसारसमुच्चयम् ॥ ८:२॥

संख्यातत्त्वं तु सांख्येषु बोद्धव्यं तत्त्वचिन्तकैः ।

पञ्चतत्त्वविभागेन कीर्तितानि महर्षिभिः ॥ ८:३॥

पुराणेषु महीकोषो विस्तरेण प्रकीर्तितः ।

अधोर्ध्वमध्यतिर्यं च यत्नतः सम्प्रवेशयेत् ॥ ८:४॥

स्मार्तं वर्णाश्रमाचारं धर्मन्यायप्रवर्तनम् ।

शिष्टाचारो ऽविकल्पेन ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः ॥ ८:५॥

इतिहासमधीयानः सर्वज्ञः स नरो भवेत् ।

धर्मार्थकाममोक्षेषु संशयस्तेन छिद्यते ॥ ८:६॥

[नियमेष्वुपस्थनिग्रहः (६)]

शृणुष्वावहितो विप्रः पञ्चोपस्थविनिग्रहम् ।

स्त्रियो वा गर्हितोत्सर्गः स्वयंमुक्तिश्च कीर्त्यते ।

1a °स्वाध्यायनं] C⁵K₈₂K₁₀P₅₇E ; °स्वाध्ययनं K₀₇ 1b °मुत्र] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇ ; °मूत्र E • °र्थिना] C⁵K₈₂K₀₇P₅₇E ; °र्थिनां K₁₀ 1c शैवं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; शैलं C₀₂ • सांख्यं] C₉₄C₄₅K₀₇P₅₇E ; शांख्य C₀₂ , सांख्यं K₈₂K₁₀ 1d स्मार्तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇P₅₇E ; स्मार्त C₀₂K₁₀ • भारतसंहिताम्] C⁵K₁₀P₅₇E ; भारतसंहिताः K₈₂ , भारतसंहितां K₀₇ 2a शैव°] conj. ; शैव C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ , शैवै C₄₅P₅₇ , शैवं E • °तत्त्वं] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇E ; °तत्त्व P₅₇ 2b शैव°] P₅₇ ; शैवः C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ , शैवाः C₀₂E , शैवा K₈₂ • °द्वये] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; °ये C₄₅ 2d °सारसमुच्चयम्] C⁵K₀₇P₅₇E ; °सारं समुच्चयम् K₈₂ , °सारं समुच्चयं K₁₀ 3a संख्यातत्त्वं तु] K₈₂K₀₇P₅₇ ; संख्या*** C₉₄ , संख्यातत्त्वं C₄₅ , शाङ्खातत्त्वं तु C₀₂ , संख्यतत्त्वन्तु K₁₀ , संख्यातत्त्व तु E • सांख्येषु] C⁵K₈₂K₀₇P₅₇E ; संख्येषु K₁₀ 3c °तत्त्व°] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇P₅₇E ; °तत्त्वा° C₄₅ , omitted in K₁₀ 4c अधोर्ध्व°] C⁵K₈₂K₀₇P₅₇E ; अधोर्ध्व K₁₀ • °मध्य°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; °मध° C₀₂ 4d यत्नतः] C⁵K₈₂K₀₇P₅₇E ; यत्नत K₁₀ • सम्प्रवेशयेत्] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇ ; सम्प्रबोधयेत् E 5a स्मार्तं वर्णा°] C₉₄ ; तस्मार्तम्वर्णा° C₄₅ , स्मार्तवर्णा° C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E , स्मार्तं वर्णा° P₅₇ 5b धर्म°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; धर्म C₀₂ • °वर्तनम्] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇ ; °वर्तनं P₅₇ , °वर्तन E 5c °चारो] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ ; °चार° C₀₂E , °चारा K₈₂ , °चारो° P₅₇ 5d ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; ग्राह्यस्त***ङ्कितः C₉₄ 6b °ज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; °ज्ञ C₀₂ 7b °ग्रहम्] C⁵K₁₀K₀₇P₅₇E ; °ग्रहः K₈₂ 7c गर्हितोत्सर्गः] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇P₅₇ ; गर्हितस्सर्गः C₀₂ , गर्हितो विप्र K₈₂ , गर्हितो स्वर्गः E 7d स्वयं°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; स्वयं° C₄₅ • कीर्त्यते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; कीर्त्यते C₀₂

स्वप्नोपघातं विप्रेन्द्र दिवास्वप्नं च पञ्चमः ॥ ८:७ ॥

[स्त्रियः]

अगम्या स्त्री दिवा पर्वे धर्मपत्न्यपि वा भवेत् ।

विरुद्धस्त्री न सेवेत वर्णभ्रष्टाधिकासु च ॥ ८:८ ॥

[गर्हितोत्सर्गः]

अजमेषगवादीनां वडवामहिषीषु च ।

गर्हितोत्सर्गमित्येतद्यत्नेन परिवर्जयेत् ॥ ८:९ ॥

[स्वयंमुक्तिः]

अयोन्यकषणा वापि अपानकषणापि वा ।

स्वयंमुक्तिरियं ज्ञेया तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ ८:१० ॥

[स्वप्नघातं]

स्वप्नघातं द्विजश्रेष्ठ अनिष्टं पण्डितैः सदा ।

स्वप्ने स्त्रीषु रमन्ते च रेतः प्रक्षरते ततः ॥ ८:११ ॥

[दिवास्वप्नः]

दिवाशयं न कर्तव्यं नित्यं धर्मपरेण तु ।

स्वर्गमार्गार्गला ह्येताः स्त्रियो नाम प्रकीर्तिताः ॥ ८:१२ ॥

[नियमेषु व्रतपञ्चकम् (७)]

मार्जारकवकश्चानगोमहीव्रतपञ्चकम् ।

[मार्जारकव्रतम्]

8ab cf. Manu 11.175 (Olivelle's edition): मैथुनं तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः । गोयाने ऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ॥ and Manu 3.45 (Olivelle's edition): ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा । पर्ववर्जं ब्रजेच्चैनां तद्रूतो रतिकाम्यया ॥ 12cd cf. Padmapurāṇa 1.13.395cd: परित्यजध्वं दाराणि स्वर्गमार्गार्गलानि च

7e °घातं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇ ; °घात C₀₂E 8a स्त्री दिवा पर्वे] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; * दिवा पर्वे C₉₄ , *** पर्वे P₅₇ , स्त्री दिवापूर्वे E 8b °पत्न्यपि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; °पत्नी पि C₀₂ 8c विरुद्धस्त्री न] C^ΣK₁₀K₀₇ ; विरुद्धस्त्री निसेवेत K₈₂P₅₇ , द्विरुद्धास्त्रीन E 8d °धिकासु च] C₉₄C₄₅K₈₂P₅₇ ; °धिकासु त C₀₂ , °दिकासु च K₁₀ , °विकासु च K₀₇ , °पिकासु च E 9a °मेष°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; °मेय° C₄₅ 10a अयोन्य°] conj. ; अन्योन्य° C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E • °कषणा] C₉₄K₈₂ ; °कर्षणा C₄₅C₀₂K₁₀K₀₇P₅₇E 10b °कषणापि] C^ΣK₈₂ ; °कर्षणापि K₁₀K₀₇P₅₇E 10c स्वयंमुक्ति°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; स्वयमुक्ति° C₄₅ • ज्ञेया] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; ज्ञेया K₁₀ 10d तस्मात्तां] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇P₅₇ ; तस्मात्तं C₀₂ , तस्मात्ता K₁₀ , तस्मात्स्त्री E 11a स्वप्नघा°] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; स्वप्नजा° P₅₇^{ac} 11b पण्डितैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀P₅₇E ; पण्डितै C₀₂ , पण्डितैः K₀₇ 11d प्रक्षरते] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇P₅₇ ; प्रस्वलतस् E • ततः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; तत C₀₂ 12a दिवाशयं न] C^ΣP₅₇E ; दिवासयानं K₁₀ , दिवाशयेन K₈₂ , दिवाशायं K₀₇ 12b नित्यं] C^ΣK₈₂K₁₀P₅₇E ; नित्य K₁₀ • °परेण तु] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; °परेण तु C₉₄ , °परेण च C₀₂ 12c ह्येताः] K₀₇ ; ह्येता C^ΣK₈₂K₁₀P₅₇E 12d स्त्रियो] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇P₅₇ ; स्त्रियो E • °कीर्तिताः] C^ΣK₈₂K₁₀P₅₇E ; °कीर्तिता K₀₇ 13ab मार्जारकवकश्चानगोमहीव्रत°] C^ΣK₈₂K₀₇P₅₇ ; मार्जारकवकश्चानगोमहीव्रत° K₁₀ , मार्जारकश्च श्वानाश्च गोमहीवक E

स्वविष्टमूत्रं भूमीषु छादयेद्विजसत्तम ।
सूर्यसोमानुमोदन्ति मार्जारव्रतिकेषु च ॥ ८:१३॥

[वक्रव्रतम्]

वक्रवच्चेन्द्रियग्रामं सुनियम्य तपोधन ।
साधयेच्च मनस्तुष्टिं मोक्षसाधनतत्परः ॥ ८:१४॥

[श्वानव्रतम्]

मूत्रविष्टे न भूमीषु कुरुते श्वानदः सदा ।
तुष्यते भगवान्शर्वः श्वानव्रतचरो यदि ॥ ८:१५॥

[गोव्रतम्]

मूत्रवर्चो न रुध्येत सदा गोव्रतिको नरः ।
भीम तुष्टिकरश्चैव पुराणेषु निगद्यते ॥ ८:१६॥

[महीव्रतम्]

कुहालैर्दारयन्तो ऽपि कीलकोटिशतैश्चितः ।
क्षमते पृथिवी देवी एवमेव महीव्रतः ॥ ८:१७॥
व्रतपञ्चकमित्येतद्यश्चरेत जितेन्द्रियः ।
स चोत्तममिदं लोकं प्राप्नोति न च संशयः ॥ ८:१८॥

[नियमेष्वुपवासः (८)]

शेषान्नमन्तरान्नं च नक्तायाचितमेव च ।
उपवासं च पञ्चैतत्कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ ८:१९॥

[शेषान्नम्]

वैश्वदेवातिथिशेषं पितृशेषं च यज्ञवेत् ।
भृत्यपुत्रकलत्रेभ्यः शेषाशी विघसाशनः ॥ ८:२०॥

13c °विष्ट°] C^२K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇ ; °विष्टा° E • °मूत्रं] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇P₅₇E ; °मूत्र° C₄₅K₁₀ 13e °मोदन्ति] C^२K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇ ; °षादन्ति E 14a तपोधन] C^२K₈₂K₁₀P₅₇ ; तपोधनः K₀₇ , तपोधनम् E 14c साधयेच्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; साधये च C₄₅ • मनस्तुष्टिं] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; मनस्तुष्टि° C₄₅C₀₂ 14d °साधन°] C^२K₈₂K₁₀P₅₇E ; °सान° K₀₇ 15a मूत्रविष्टे न] C^२K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇ ; मूत्रविष्टे च E 15b श्वानदः] K₈₂ ; धुनदं C^२K₁₀K₀₇P₅₇ , छादनं E 15c शर्वः] C₉₄K₈₂K₀₇P₅₇E ; सर्वः C₄₅K₁₀ , सव्रः C₀₂ 16a °वर्चो] C₉₄C₀₂K₁₀K₀₇P₅₇ ; °वच्चो C₄₅K₈₂ , °वर्चा E 16b गोव्रतिको] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; ★★तिको C₉₄ 16c भीम तु°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇P₅₇ ; भीमस्तु° C₀₂K₁₀E 17a कुहालैर्दारयन्तो] K₈₂P₅₇E ; कुहालैर्दारयन्तो C₉₄ , कुहारै दारयन्तो C₄₅ , कुदारै दारयन्ता C₀₂ , कुहालै दारयामास K₁₀ , कुहालै दारयन्तो K₀₇ 17b कीलकोटिशतैश्चितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇ ; कीटकोटीशतैरपि C₀₂E 17d °व्रतः] C^२K₈₂K₁₀P₅₇E ; °व्रत K₀₇ 18b जितेन्द्रियः] C^२K₈₂K₀₇P₅₇E ; द्विजेन्द्रियः K₁₀ 19a शेषान्नमन्तरान्नं च] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇P₅₇^{pc} ; शेषान्नमन्नान्नं च K₈₂ , शेषान्नमरान्नं च P₅₇^{ac} , शेषाणामन्तराणाञ्च C₀₂E 19b नक्तायाचित°] C^२K₈₂K₁₀P₅₇E ; नक्तायाचित° K₀₇ • च] C^२K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇ ; वा E 19cd पञ्चैतत्क°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; पञ्चैते क° C₀₂ 20a °शेषं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; °शेषां C₄₅ 20d विघसाशनः] C₉₄K₈₂K₁₀ ; विघसाशनम् C₄₅ , विघसाशिनः C₀₂ , विघसाशनः K₀₇ , विघसाशनः P₅₇^{pc} , घसाशन P₅₇^{ac} , विघसाशनः E

[अन्तरात्रम्]

अन्तरा प्रातराशी च सायमाशी तथैव च ।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥ ८:२१॥

[नक्तान्नम्]

न दिवा भोजनं कार्यं रात्रौ नैव च भोजयेत् ।
नक्तवेले च भोक्तव्यं नक्तधर्मं समीहता ॥ ८:२२॥

[अयाचितान्नम्]

अनारम्भस्य आहारं कुर्यान्नित्यमयाचितम् ।
परैर्दत्तं तु यो भुङ्क्ते तमयाचितमुच्यते ॥ ८:२३॥

[उपवासः]

भक्ष्यं भोज्यं च लेह्यं च चोष्यं पेयं च पञ्चमम् ।
न काङ्क्षेन्नोपयुञ्जीत उपवासः स उच्यते ॥ ८:२४॥

[नियमेषु मौनव्रतम् (९)]

मिथ्यापिशुनपारुष्यतीक्ष्णवागप्रलापनम् ।
मौनपञ्चकमित्येतद्द्वारयेन्नियतव्रतः ॥ ८:२५॥

[मिथ्यावचनम्]

असम्भूतमदृष्टं च धर्माच्चापि बहिष्कृतम् ।

21cd ≈ MBh 12.214.9: अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च । सदोपवासी च भवेद् यो न भुङ्क्ते कथंचन ॥ ≈ MBh 13.93.10: अन्तरा सायमाशं च प्रातराशं तथैव च । सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते अन्तरा पुनः ॥

21a अन्तरा प्रातराशी] em. ; अन्तरा प्रान्तराशी C^{२५}K₈₂K₀₇, अन्तरा क्रान्तराशी K₁₀, अन्तरा प्रात्तराशी P₅₇, अन्तसम्प्रान्तराशी E 21b सायमाशी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇; सायमाशीन् C₉₄, नियमाशी E 21c वासी भवति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E; वासी च भवति C₀₂ 21d कदाचन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E; कदाचनः C₀₂ 22a भोजनं] C^{२५}K₈₂K₁₀P₅₇E; नोजनं K₀₇ 22b च] C₉₄C₀₂K₁₀K₀₇P₅₇E; तु C₄₅, omitted in K₈₂ • भोजयेत्] C^{२५}K₈₂K₀₇P₅₇E; कारयेत् K₁₀ 22a वेले च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀P₅₇E; वेला च C₄₅, वेला च K₀₇, वेले व E 22b धर्मं समीहता] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇P₅₇E; धर्मसमीहता C₀₂K₁₀, धर्मः समीहितः E 23b कुर्यान्नि] C^{२५}K₈₂K₁₀P₅₇E; कुर्यान्नि K₀₇ 23c परैर्दत्तं तु] C₉₄C₄₅K₈₂P₅₇E; परैर्दत्तं C₀₂, परैर्दत्तं K₁₀, परैर्दत्तं K₀₇ E 23d तमयाचि] C^{२५}K₈₂K₁₀K₀₇E; नमयाचि P₅₇^{ac}, तमयाचि P₅₇^{pc} 24a भक्ष्यं] C^{२५}K₁₀K₀₇P₅₇E; भक्ष्य K₈₂ 24c काङ्क्षेन्नो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E; काङ्क्षे नो C₀₂ • युञ्जीत] C₀₂K₈₂K₁₀; *त C₉₄, युञ्जीत C₄₅, भुञ्जीत P₅₇E, भुञ्जीत K₀₇ 24d वासः स] C^{२५}K₈₂P₅₇E; वास स K₁₀, वासस्य K₀₇ 25a पारुष्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E; संभिन्ना C₀₂, याभिन्ना E 25b तीक्ष्णवागं] conj. ; स्पृष्टवागं C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇, पृष्टवागं C₀₂, पृष्टेवागं E 25c मौनपञ्चकं] C₉₄C₄₅K₁₀; मौनं पञ्चकं C₀₂K₈₂K₀₇E, मौनपञ्चकं P₅₇ • त्येत] C^{२५}K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇^{pc}E; त्येत P₅₇^{ac} 25d रयेन्नि] C^{२५}K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E; रयेन्नि E 26a दृष्टं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E; दृष्टं C₀₂ 26b धर्माच्चापि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E; धर्मश्चापि C₀₂, धर्मं चापि E • बहिष्कृतम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇P₅₇E; बहिष्कृतः C₀₂E, नहिष्कृतं K₁₀

अनर्थाप्रियवाक्यं यत्तन्मिथ्यावचनं स्मृतम् ॥ ८:२६॥

[पिशुनः]

परश्रीं नाभिनन्दन्ति परस्यैश्वर्यमेव च ।

अनिष्टदर्शनाकाङ्क्षी पिशुनः समुदाहृतः ॥ ८:२७॥

[पारुष्यम्]

मृतमाता पिता चैव हानिस्थानं कथं भवेत् ।

भुङ्क्ष्व कामममृष्टानां पारुष्यं समुदाहृतम् ॥ ८:२८॥

[तीक्ष्णवाक्]

हृदि न स्फुटसे मूढ शिरो वा न विदार्यसे ।

एवमादीन्यनेकानि तीक्ष्णवादी स उच्यते ॥ ८:२९॥

[असत्प्रलापः]

द्यूतभोजनयुद्धं च मद्यस्त्रीकथमेव च ।

असत्प्रलापः पञ्चैतत्कीर्तितं मे द्विजोत्तम ॥ ८:३०॥

मौनमेव सदा कार्यं वाक्यसौभाग्यमिच्छता ।

अपारुष्यमसम्भिन्नं वाक्यं सत्यमुदीरयेत् ॥ ८:३१॥

यस्तु मौनस्य नो कर्ता दूषितः स कुलाधमः ।

जन्मे जन्मे च दुर्गन्धो मूकश्चैवोपजायते ॥ ८:३२॥

तस्मान्मौनव्रतं सदैव सुदृढं कुर्वीत यो निश्चितं

वाचा तस्य अलङ्घ्यता च भवति सर्वा सभां नन्दति ।

26c अनर्था°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇ ; अनर्थ° C₀₂E 26cd °वाक्यं यत्तन्मि°] C₉₄C₄₅K₈₂P₅₇ ; वक्तार
तं मि° C₀₂ , वाक्यं यत्तन्मि° K₁₀ , वाक्यं यत्तन्मि° K₀₇E 26d स्मृतम्] C₉₄C₀₂EK₈₂K₁₀K₀₇P₅₇
; स्मृतः C₄₅ 27a परश्रीं ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇ ; परस्त्री ना° C₀₂E , परस्त्रीना° K₁₀ •
°भिनन्दन्ति] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; °भिनन्दन्ति C₀₂ , °भिनन्ति C₄₅ 27b परस्यैश्वर्य°] C₉₄C₀₂
K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; परस्यैश्वर्य° C₄₅ 27c °दर्शना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇P₅₇E ; °दर्शना° C₀₂ , °दर्शना°
K₁₀ 27d पिशुनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; पिशुन C₀₂ 28a मृत°] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; मृता°
P₅₇^{pc} 28b °स्थानं] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; °स्थान C₄₅C₀₂ 28c भुङ्क्ष्व] K₀₇P₅₇ ; भुक्त्वा C₉₄ , भुक्त्वा
C₄₅C₀₂ , भुङ्क्ष्व K₈₂ , भुक्ष K₁₀ , भुक्ता E • कामममृष्टानां] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; कामसुसमृष्टानां C₀₂ ,
कामममृष्टानां C₄₅ , कामममृष्टाना K₁₀ 29a स्फुटसे] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; स्फुटय K₁₀ 30a °युद्धं] C₉₄
K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇ ; °युद्धं E 30b °कथ°] K₁₀K₀₇ ; °कथ° C₉₄K₈₂P₅₇ , °कथ° E 30cd पञ्चैतत्की°]
C₉₄K₈₂P₅₇E ; पञ्चैते की° K₁₀ , पञ्चैतत्की° K₀₇ 30d मे] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇ ; ते E 31a कार्य°]
C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; कार्या K₁₀ 31b वाक्य°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇P₅₇E ; वाक्य° C₀₂K₁₀ • °सौभाग्य°] C₉₄
C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; °सौभाग्य° C₄₅ 31c °भिन्न°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇ ; °भिन्न C₀₂ , °दिग्ध° E
32b दूषितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇ ; दूषित C₀₂ , भूषितः E 32c जन्मे जन्मे] C₄₅C₀₂K₈₂E ; जन्म
जन्म C₉₄K₁₀K₀₇P₅₇ • दुर्गन्धो] C₉₄K₁₀K₀₇P₅₇ ; दुर्गन्धो C₄₅ , दुर्गन्धा C₀₂ , दुर्गन्धो K₈₂ , दुर्गन्धो
E 33a तस्मान्मौ°] C₀₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; तस्मान्मौ° C₉₄ , तस्मान्मौ° C₄₅K₈₂ • सदैव] C₉₄C₄₅K₈₂P₅₇
E ; सदैव C₀₂K₀₇ , सुदैव K₁₀ • कुर्वीत यो निश्चितम्] C₉₄C₄₅K₀₇P₅₇E ; कुर्वन्ति येन्निश्चितम् C₀₂
K₈₂ , कुर्वन्ति येन्निश्चितम् K₁₀ 33b अलङ्घ्यता च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀P₅₇ ; अलङ्घ्यता C₀₂K₀₇E • सर्वा
सभां] C₉₄K₈₂P₅₇E ; सर्वा सभा C₄₅K₀₇ , सर्वः सभान् C₀₂ , सर्वा सभा K₁₀

वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य सततं वायन्ति गन्धोत्कटाः
शास्त्रानेकसहस्रशो गिरि नरः प्रोच्चार्यते निर्मलम् ॥ ८:३३॥

[नियमेषु स्नानम् (१०)]

स्नानं पञ्चविधं चैव प्रवक्ष्यामि यथातथम् ।
आग्नेयं वारुणं ब्राह्म्यं वायव्यं दिव्यमेव च ॥ ८:३४॥

[आग्नेयं स्नानम्]

आग्नेयं भस्मना स्नानं तोयाच्छतगुणं फलम् ।
भस्मपूतं पवित्रं च भस्म पापप्रणाशनम् ॥ ८:३५॥
तस्माद्भस्म प्रयुञ्जीत देहिनां तु मलापहम् ।
सर्वशान्तिकरं भस्म भस्म रक्षकमुत्तमम् ॥ ८:३६॥
भस्मना त्र्यायुषं कृत्वा ब्रह्मचर्यव्रते स्थितम् ।
भस्मना ऋषयः सर्वे पवित्रीकृतमात्मनः ॥ ८:३७॥
भस्मना विबुधा मुक्ता वीरभद्रभयार्दिताः ।
भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव ब्रह्मणानुमतिः कृता ॥ ८:३८॥
चतुराश्रमतो ऽधिक्यं व्रतं पाशुपतं कृतम् ।
तस्मात्पाशुपतं श्रेष्ठं भस्मधारणहेतुतः ॥ ८:३९॥

[वारुणं स्नानम्]

वारुणं सलिलं स्नानं कर्तव्यं विविधं नरैः ।

33c वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य] C₉₄C₄₅K₀₇P₅₇^{ac} ; वक्त्रं चोत्पलमस्य C₀₂ , वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य K₈₂ ,
वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य K₁₀ , वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य P₅₇^{pc} , वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य E 33d *सहस्रशो]
C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; *सहस्रशो C₄₅ • *मलम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇ ; *मलः C₄₅C₀₂E 34a पञ्चविधं]
C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; पञ्चवि C₄₅ 34b यथातथम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; **तथम् C₉₄ 34c आग्नेयं]
C[∞]K₈₂K₀₇P₅₇E ; आग्नेये K₁₀ • वारुणं] C[∞]K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇ ; ब्राह्म्यं E • ब्राह्म्यं] C[∞]K₈₂K₁₀P₅₇E ;
ब्रह्म्यं K₀₇ 35a स्नानं] C[∞]K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; स्नाना K₈₂^{ac} 35b *गुणं] C[∞]K₈₂K₁₀P₅₇E ; *गुणं K₀₇
36a तस्माद्भस्म प्रयुञ्जीत] C[∞]K₈₂K₀₇P₅₇E ; ***** K₁₀ 37a त्र्यायुषं कृत्वा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇
E ; त्र्यायुषं C₉₄ , त्र्यायुष्यं कृत्वा P₅₇ 37b *व्रते] C[∞]K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇ ; *व्रतं E 37c ऋषयः
सर्वे] C[∞]K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇ ; ऋषिभिर्ष्वैः E 38a मुक्ता] C[∞]K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇ ; मुक्ताः E 38b *र्दिताः]
C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; *र्दिताः C₄₅ 38c भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव] corr. TÖRZSÖK ; भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव
C₉₄ , भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव C₄₅ , भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव C₀₂K₁₀ , भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव K₈₂ , भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव
K₀₇ , भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव P₅₇ , भस्मना शं प्रदृश्यैव E 38d ब्रह्मणानुमतिः] em. ; ब्रह्मणानुमता C[∞]
K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇ , ब्रह्मणानुमतो E • कृता] em. ; कृतः C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇P₅₇E , कृतिः C₀₂ , कृताः K₈₂
39a चतुराश्रमतो] C₄₅C₀₂K₁₀P₅₇E ; चातुराश्रमतो C₉₄K₀₇ , चतुराश्रतो K₈₂^{ac} , चातुराश्रमतो K₈₂^{pc}
39ab ऽधिक्यं व्रतं पाशुपतं कृतम्] C[∞]K₈₂K₀₇P₅₇E ; ऽधिक्यव्रतपाशुपतं*** K₁₀ (top of akṣaras lost)
39c तस्मात्पाशुपतं श्रेष्ठं] C[∞]K₈₂K₀₇P₅₇E ; omitted in K₁₀ 39d *हेतुतः] em. TÖRZSÖK ; *हेतुतः
C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇P₅₇E , *हेतुना C₀₂ , *हेतुनुतः K₁₀ 40a वारुणं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀P₅₇E ; वा** C₉₄ ,
वारुणा K₀₇^{ac} , वारुण K₀₇^{pc} • सलिलं] C[∞]K₈₂K₁₀P₅₇ ; सलिलं K₀₇E 40b विविधं नरैः] C[∞]K₈₂ ;
विविधन्नरैः K₀₇P₅₇E , विविधन्नरैः K₁₀

नदीतोयतडागेषु प्रस्रवेषु ह्रदेषु च ॥ ८:४०॥

[ब्राह्म्यं स्नानम्]

ब्रह्मस्नानं च विप्रेन्द्र आपोहिष्ठं विदुर्बुधाः ।

त्रिसंध्यमेव कर्तव्यं ब्रह्मस्नानं तदुच्यते ॥ ८:४१॥

[वायव्यं स्नानम्]

गोषु संचारमार्गेषु यत्र गोधूलिसम्भवः ।

तत्र गत्वावसीदेत स्नानमुक्तं मनीषिभिः ॥ ८:४२॥

[दिव्यं स्नानम्]

वर्षतोयाम्बुधाराभिः स्त्रावयित्वा स्वकां तनुम् ।

स्नानं दिव्यं वदत्येव जगदादिमहेश्वरः ॥ ८:४३॥

इति नियमविभागः पञ्चभेदेन विप्र

निगदित तव पृष्ठः सर्वलोकानुकम्प्य ।

सकलमलपहारी धर्मपञ्चाशदेतन्

न भवति पुनर्जन्म कल्पकोट्यायुते ऽपि ॥ ८:४४॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमः ॥

40c °तडागेषु] C^ΣK₈₂K₀₇P₅₇E ; °तडागेवा K₁₀ 40d प्रस्रवेषु] C^ΣK₈₂P₅₇E ; प्रयेवेषु K₁₀, प्रभवेषु K₀₇ 41a विप्रेन्द्र] C^ΣK₈₂K₁₀E ; विप्रेन्द्र K₀₇P₅₇ 41b विदुर्बु°] C^ΣK₈₂K₁₀P₅₇E ; विदुर्बु° K₀₇ 42d °क्तं] C^ΣK₈₂K₀₇P₅₇E ; °क्त K₁₀ 43b तनुम्] C^ΣK₈₂K₁₀P₅₇E ; तनं K₀₇ 43c दिव्यं] C^ΣK₈₂K₀₇P₅₇E ; दिव्य K₁₀ 43d जगदादि°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇P₅₇E ; गजदादि° C₄₅ 44a °भागः] C^ΣK₈₂K₁₀P₅₇E ; °भागं K₀₇ 44b निगदित तव] E ; निगदितस्तव C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇P₅₇ (unmetr.) • °कम्प्य] C₉₄ ; °कम्प C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇P₅₇, °कम्पः K₁₀, °कम्प्यः E 44c °पहारी] C₄₅C₀₂K₁₀ ; °पहारि C₉₄K₀₇(unmetr.), °प्रहारि K₈₂P₅₇, °पहारे E • °पञ्चाशदेतन्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀P₅₇E ; °पञ्चाशमेतन् C₀₂E, °पञ्चादेतन् K₁₀^{ac} 44d पुनर्जन्म] C₀₂K₁₀ ; पुनर्जन्म C₉₄K₈₂K₀₇P₅₇E, पुनर्जर्म C₄₅ Colophon: इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमः] P₅₇ ; इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्याय अष्टमः C₉₄K₈₂, omitted in C₄₅, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायाष्टमः C₀₂K₁₀, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायाष्टमः K₀₇, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नाम अष्टमो ऽध्यायः E

[नवमो ऽध्यायः]

[त्रैगुण्यम्]

[अनर्थयज्ञ उवाच ।]

त्रिकालगुणभेदेन भिन्नं सर्वचराचरम् ।

तस्मात्त्रिगुणबन्धेन वेष्टितं निखिलं जगत् ॥ १:१॥

विगतराग उवाच ।

त्रैकाल्यमिति किं ज्ञेयं त्रैधातुकशरीरिणः ।

किञ्चिद्विस्तरमेवेह कथयस्व तपोधन ॥ १:२॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

त्रैकाल्यं त्रिगुणं ज्ञेयं व्यापी प्रकृतिसम्भवः ।

अन्योन्यमुपजीवन्ति अन्योन्यमनुवर्तिनः ॥ १:३॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव रजः सत्त्वं तमस्तथा ।

तमः सत्त्वं रजश्चैव अन्योन्यमिथुनाः स्मृताः ॥ १:४॥

सात्त्विको भगवान्विष्णू राजसः कमलोद्भवः ।

तामसो भगवानीशः सकलं विकलेश्वरः ॥ १:५॥

सत्त्वं कुन्देन्दुवर्णाभं पद्मरागनिभं रजः ।

तमश्चाञ्जनशैलाभं कीर्तितानि मनीषिभिः ॥ १:६॥

सत्त्वं जलं रजो ऽङ्गारं तमो धूमसमाकुलम् ।

एतद्गुणमयैर्बद्धाः पच्यन्ते सर्वदेहिनः ॥ १:७॥

1a त्रिकालः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; त्रिष्कालः C₀₂ • भेदेन] C^ΣK₈₂K₁₀^{pc}K₀₇E ; भेदेन K₁₀^{ac} 1b भिन्नं] C^ΣK₈₂K₀₇E ; भिन्न K₁₀ 1c तस्मात्त्रिः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; तस्मा त्रिः C₀₂K₀₇ 2a °काल्यम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E ; °कालम् C₉₄K₀₇ 2ab किं ज्ञेयं त्रैः] C₉₄K₀₇ ; विज्ञेयं त्रैः C₄₅K₈₂K₁₀E, कि ज्ञेयम् त्रैः C₀₂ 2b °धातुकः] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; °धातुकः E 2c किञ्चिः] C₉₄C₄₅^{pc}C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; सात्त्विको भगवः विष्णु राजसः कमलोद्भवः । तामसो भगवानीशः सकलं विकलेश्वरः C₄₅^{ac} (eyeskip to 9.5) • °वेह] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; °तद्वि E 2d कथयस्व] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; क*** C₉₄ 3a °काल्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °काल्य C₀₂ • °गुणं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °गुण C₀₂ 4a सत्त्वं] C^ΣK₈₂K₀₇E ; सत्त्वं K₁₀ • रजस्तः] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; रजतः E 4b रजः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; रजः C₀₂K₁₀E • सत्त्वं तमस्तथा] C₉₄K₈₂K₀₇ ; सत्त्वं तमस्तथा C₄₅, सत्त्वस्तमस्तथा C₀₂K₁₀, सत्त्वतमस्तथा E 4c तमः सत्त्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; तमसत्त्वं C₀₂, तमः सत्त्वं K₁₀E • रजश्चैव] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; रजःश्चैव C₄₅ 4d स्मृताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; omitted in C₀₂ 5a °ष्णु] corr. ; °ष्णु C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇E 5b राजसः कमलोद्भवः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; (राज)***** C₉₄ 5cd तामसो भगवानीशः सकलं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; ***** (सकलम्) C₉₄ 6a सत्त्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; सत्त्वं C₀₂K₀₇ • °वर्णाभं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °वर्णाभ C₀₂, °वर्णाभं K₈₂ 6c °भं] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; °भा E 7a जलं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; रजः C₀₂, ज्वाल K₁₀ • रजो ऽङ्गारं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; रङ्गोऽङ्गारं C₀₂, रजोऽङ्गारं E 7d °देहिनः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °देहिना C₄₅

विगतराग उवाच ।

केन केन प्रकारेण गुणपाशेन बध्यते ।

चिह्नमेषां पृथक्केन कथयस्व तपोधन ॥ ९:८॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

अनेकाकारभावेन बध्यन्ते गुणबन्धनैः ।

मोहिता नाभिजानन्ति जानन्ति शिवयोगिनः ॥ ९:९॥

ऊर्ध्वगो नित्यसत्त्वस्थो मध्यगो रजसावृतः ।

अधोगतिस्तमोऽवस्था भवन्ति पुरुषाधमाः ॥ ९:१०॥

स्वर्गे ऽपि हि त्रयो वैते भावनीयास्तपोधन ।

मानुषेषु च तिर्येषु गुणभेदास्त्रयस्त्रयः ॥ ९:११॥

[सात्त्विकोत्तमाः]

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च धर्म इन्द्रः प्रजापतिः ।

सोमो ऽग्निर्वरुणः सूर्यो दश सत्त्वोत्तमाः स्मृताः ॥ ९:१२॥

[सात्त्विकमध्यमाः]

रुद्रादित्या वसुसाध्या विश्वेशमरुतो ध्रुवः ।

ऋषयः पितरश्चैव दशैते सत्त्वमध्यमाः ॥ ९:१३॥

[सात्त्विकाधमाः]

तारा ग्रहाः सुरा यक्षा गन्धर्वाः किंनरोरगाः ।

रक्षोभूतपिशाचाश्च दशैते सात्त्विकाधमाः ॥ ९:१४॥

[राजसोत्तमाः]

ऋत्विक्पुरोहिताचार्ययज्वानो ऽतिथिविज्ञानी ।

8b गुण°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; omitted in C₉₄ 8c °षां पृथक्केन] C^ΣK₈₂K₁₀E ; °षा पृथक्केन K₀₇
 9c °भिजानन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °भिजानान्ति C₀₂ 9d जानन्ति] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ;
 omitted in C₄₅ 10a ऊर्ध्वगो नित्य] conj. ; ऊर्ध्वाङ्गो नित्य° C^ΣK₈₂E, उर्ध्वाङ्गो नित्य° K₀₇
 , ऊर्ध्वाङ्गा नत्य° K₈₂, ऊर्ध्वगो सित्य° K₁₀, ऊर्ध्वगो सत्य° K₁₀ • °सत्त्व°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇
 ; °सत्य° C₀₂E, °नित्य° K₁₀ 10b मध्यगो] C^ΣK₁₀K₈₂K₀₇ ; मध्यमो E • °वृतः] C^ΣK₈₂K₁₀
 K₀₇ ; °वृतम् E 10c °गतिस्तमो°] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; °गतिस्तमो° C₄₅C₀₂ 11c मानुषेषु] C₉₄C₀₂
 K₈₂K₁₀E ; मनुष्येषु C₄₅, मानुष्येषु K₀₇ • तिर्येषु] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; तीर्येषु E 11d °स्त्रयः] C₉₄
 C^{pc}C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °स्त्रयः C₄₅ 12b धर्म इन्द्रः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; इर्म इन्द्र C₄₅, धर्मरिन्द्र°
 E 12c ग्निर्वरुणः] C₉₄K₈₂K₀₇ ; ग्नि वरुण C₄₅C₀₂K₁₀E 12d दश] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; दशः E •
 सत्त्वोत्तमाः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; सत्त्वत्तमाः C₄₅, सत्त्वोत्तमाः K₀₇ 13ab °दित्या वसुसाध्या] C₄₅K₈₂
 K₁₀K₀₇ ; °दित्या वसुसा° C₉₄, °दित्य वसुसाध्या C₀₂, °दित्य वसुसाध्याः वि° E 13b विश्वेश°]
 C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °श्वेश C₉₄, विश्वेशि° C₀₂ 13d दशैते] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; दशैतेते C₄₅
 14a ग्रहाः सुरा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; ग्रहास्वराः C₀₂, ग्रहाऽसुरा E 14b गन्धर्वाः] C₉₄K₈₂K₁₀
 K₀₇E ; गन्धर्वा C₄₅K₈₂, गन्धर्वाः गन्धर्वा C₀₂ 14c °पिशाचाश्च] C^ΣK₈₂K₁₀E ; °पिशाचाश्च K₀₇
 14d दशैते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; दशैते C₄₅ • सात्त्विका°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; सत्त्वका° C₄₅
 15b °विज्ञानी] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; °विज्ञकौ E

राजमन्त्री व्रती वेदी दशैते राजसोत्तमाः ॥ ९:१५ ॥

[जातयो राजसाधमाः]

सूतो ऽम्बष्टवणिकचोग्रः शिल्पिकारुकमागधाः ।

वेणवैदेहकामात्या दशैते रजमध्यमाः ॥ ९:१६ ॥

चर्मकृत्कुम्भकृत्कोली लोहकृत्पुनीलिकाः ।

नटमुष्टिकचण्डाला दशैते रजसाधमाः ॥ ९:१७ ॥

[तामसोत्तमाः]

गोगजगवया अश्वमृगचामरकिंनराः ।

सिंहव्याघ्रवराहाश्च दशैते तामसोत्तमाः ॥ ९:१८ ॥

[तामसमध्यमाः]

अजमेषमहिष्याश्च मृषिकानकुलादयः ।

उष्ट्ररङ्गशशगण्डा दशैते तममध्यमाः ॥ ९:१९ ॥

[तामसाधमाः]

ऋक्षगोधामृगशृङ्गिबकवानरगर्दभाः ।

सूकरश्चानगोमायुर्दशैते तामसाधमाः ॥ ९:२० ॥

[तमसात्त्विकाः]

क्रौञ्चहंसशुकश्येनभासबारुण्डसारसाः ।

चक्राह्वशुकमायूरा दशैते तमसात्त्विकाः ॥ ९:२१ ॥

[तमराजसाः]

15c °मन्त्री व्रती] C^२K₈₂K₁₀K₀₇ ; °मन्त्रि व्रतो E 15d राजसो°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; रामसो C₄₅ 16a सूतो ऽम्बष्ट°] E ; सूतो ऽष्ट° C₉₄ , सूतोऽम्बष्ट° C₄₅ , सूतोऽम्बष्ट° C₀₂ , सूतोऽम्बष्ट° K₈₂ , सूतोऽम्बष्ट° K₁₀K₀₇ • °वणिकचो°] corr. ; °वणिकचो° C^२K₈₂K₁₀K₀₇ , °वणिकचो° E 16b शिल्पि°] K₁₀ ; शिल्पि° C^२K₈₂K₀₇E • मागधाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; मागधा C₀₂ 16c वेणवैदेहकामात्या] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ ; वेणवैदेहकामात्या C₄₅ , वेणवैदेहकामात्या K₀₇ , वेणवैदेहकामात्या E 17a °कृत्कोली] C^२K₁₀K₀₇ ; °कृत्कोली K₈₂ , °कृत्कोली E 17b °नीलिकाः] C^२K₈₂K₁₀K₀₇ ; °नीलिका E 17c °मुष्टिक°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °मुष्टिक° C₀₂ • °चण्डाला] C^२K₈₂K₁₀K₀₇ ; °चण्डालः E 17d दशैते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; दशैते C₄₅ 18a °गवया] C^२K₈₂K₀₇ ; °गवय K₁₀ , °गवयो E 18b °चामर°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °चामर° C₀₂E , °चामर° K₁₀ 18c °वराहा°] C^२K₈₂K₀₇ ; °वराह° K₁₀E 18d तामसोत्तमाः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; तामसोत्तमाः C₄₅ , तामसोत्तमाः E 19a °महिष्याश्च] C^२K₈₂K₀₇E ; °महिष्या च K₁₀ 19c उष्ट्र°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; उष्ट्र° C₀₂ , दंष्ट्रि° E • °शशगण्डा] C^२K₈₂K₁₀K₀₇ ; °शशगण्डाश्च E 19d तममध्यमाः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; तममध्यमाः C₉₄ 20b °गर्दभाः] C^२K₈₂K₁₀K₀₇ ; °गर्दभाः E 20c सूकर°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; सूकर° C₄₅ 20cd °गोमायुर्द°] C^२K₀₇E ; °गोमायु द° K₈₂K₁₀ 20d °शैते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °शैते C₄₅ 21a क्रौञ्च°] E ; क्रौञ्च° C^२K₈₂K₁₀K₀₇ 21b °सारसाः] C^२K₈₂K₁₀E ; °सारसा K₀₇ 21c °ह्वशुकमायूरा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; °ह्वशुकमायूरा C₉₄ , °ह्वशुकमायूरा E 21d दशैते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; दशैते C₄₅ • तमसात्त्विकाः] C₀₂K₀₇E ; तमसात्त्विकाः C₉₄K₁₀ (unmetr.) , तमसात्त्विकाः K₈₂ (unmetr.) , नमः सात्त्विकाः C₄₅ (unmetr.)

बलाकाः कुङ्कुटाः काकाश्चिल्लावकतित्तिराः ।
 गृध्रकङ्कबकश्येन दशैते तमराजसाः ॥ १:२२॥
 कोकिलोलूककिञ्जल्कपोताः पञ्च एव च ।
 शारिकाश्च कुलिङ्गाश्च दशैते तमसाधमाः ॥ १:२३॥
 मकरगोहनक्राश्च ऋक्षाश्च तमसात्त्विकाः ।
 कच्छपः शुशुः कुम्भीरमण्डूकास्तमराजसाः ।
 शङ्खशुक्तिकशम्बूकः कबन्ध्यास्तमतामसाः ॥ १:२४॥
 चन्दनागरुपक्षं च लक्षोदुम्बरपिप्पलाः ।
 वटदारुशमीबिल्वा दशैते तमसात्त्विकाः ॥ १:२५॥
 जाम्बीरलकुचाम्रातदाडिमाकोलवेतसाः ।
 निम्बनीपो ध्रुवावश्च दशैते तमराजसाः ॥ १:२६॥
 वृक्षवल्लीलतावेणुत्वक्सारतृणभूरुहाः ।
 मीरजाश्च शिलाशस्या दशैते तमसात्त्विकाः ॥ १:२७॥
 भ्रमरादिपतङ्गाश्च क्रिमिकीटजलौकसः ।

22a बलाकाः] corr. ; बलाका $C_{94}K_{82}K_{07}$, बलाक° $C_{45}C_{02}K_{10}E$ 22ab कुङ्कुटाः काकाश्चि°] corr. ; कुङ्कुटकाकाश्चि° $C_{94}C_{45}$ (unmetr.), कुङ्कुटा काकाश्चि° $C_{02}K_{07}$, कुङ्कुटकाकाश्चि° $K_{82}K_{10}$, कुङ्कुटो काका चि° E 22b °तित्तिराः] $C^{25}K_{82}K_{10}$; °तित्तिराः K_{07} , °तित्तिरिः E 22c गृध्र°] $C^{25}K_{82}K_{10}E$; गृध्र° K_{07} 23a कोकिलो°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; कौकिलो° C_{45} • °किञ्जल्क°] $C_{45}K_{10}K_{07}E$; °किञ्जल्य° $C_{94}C_{02}K_{82}$ 23b च] $C^{25}K_{82}K_{10}E$; चः K_{07} 23c शारिकाश्च] corr. ; शारिका च $C^{25}K_{82}K_{10}K_{07}$, शारिका च E • कुलिङ्गाश्च] corr. ; कुलिङ्गा च $C_{94}K_{10}E$, कुलिङ्गा च $C_{45}C_{02}K_{07}$, कुलिकां च K_{82} 24a °गोहनक्राश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °गोहनक्रा च C_{02} , °गोहनक्राश्च K_{10} 24b ऋक्षाश्च] conj. ; ऋक्षा च $C^{25}K_{82}K_{10}K_{07}E$ • तमसात्त्विकाः] E ; तमःसात्त्विकाः $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$ (unmetr.), तमसात्त्विकाः K_{07} 24c °कुम्भीर°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °कुम्भीरा $C_{02}E$ 24d °मण्डूका°] $C^{25}K_{82}K_{07}$; °मण्डूक° K_{10} , °मण्डूका° E 24e °शम्बूक°] corr. ; °शम्बूका $C^{25}K_{82}K_{10}E$, °सम्बूकाः K_{07} 24f °कबन्ध्या°] $C^{25}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °कबन्ध्या° K_{10} • °मतामसाः] $C_{45}E$; °मस्तामसाः $C_{94}C_{02}K_{07}$ (unmetr.), °मःतामसाः $K_{82}K_{10}$ (unmetr.) 25a °गरु°] $C^{25}K_{82}K_{10}K_{07}$; °गरु° E 25c °बिल्वा] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; °बिल्व $C_{02}K_{10}K_{07}$ 25d दशैते] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दशै C_{02} • तमसात्त्विकाः] E ; तमसात्त्विकाः C_{94} (unmetr.), तमसात्त्विकाः $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$ (unmetr.) 26a जाम्बीर°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; जाम्बीर° C_{02} 26b °दाडिमा°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; °दाडिमा° C_{02} , °दाडिहा° K_{82} 26c °नीपो] $C^{25}K_{82}K_{10}E$; °नीपो K_{07} • ध्रुवावश्च] $C_{94}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; ध्रुवावश्च C_{94} , ध्रुवावश्च E 26d दशैते] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; *** C_{94} 27a वृक्षवल्ली°] $C^{25}K_{82}K_{07}E$; वृक्षवल्ली° K_{10} 27b °त्वक्सार°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; °त्वक्सारस् $C_{02}E$, °त्वक्सार° K_{07} (unmetr.) 27c मीरजाश्च] corr. ; मीरजा च $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$, मीरजा च C_{45} 27d तमसात्त्विकाः] $K_{07}E$; तमसात्त्विकाः C_{94} , तमसात्त्विकाः $C_{45}C_{02}K_{82}$ (unmetr.), तमसाधिकाः K_{10} (unmetr.) 28a पतङ्गाश्च] $C^{25}K_{82}K_{10}K_{07}$; पतङ्गानां E 28b क्रिमिकीटजलौकसः] $C^{25}K_{82}$; क्रिमिकीटजलौकसः K_{10} , क्रिमिकीटजलौकसाः K_{07} , क्रिमिकीटजलौकसां E

यूकोदंशमशानां च विष्टजास्तमसात्त्विकाः ॥ १:२८ ॥
 दया सत्यं दमः शौचं ज्ञानं मौनं तपः क्षमा ।
 शीलं च नाभिमानं च सात्त्विकाश्चोत्तमा जनाः ॥ १:२९ ॥
 कामतृष्णारतिदूतमानो युद्धं मदः स्पृहा ।
 निर्घृणाः कलिकर्तारो राजसेषूत्तमा जनाः ॥ १:३० ॥
 हिंसासूयाघृणामूढनिद्रातन्द्नीभयालसाः ।
 क्रोधो मत्सरमायी च तामसेषूत्तमा जनाः ॥ १:३१ ॥
 लघुप्रीतिप्रकाशी च ध्यानयोगे सदोत्सुकः ।
 प्रज्ञाबुद्धिविरागी च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ १:३२ ॥
 बालको निपुणो रागी मानो दर्पश्च लोभकः ।
 स्पृहा ईर्ष्या प्रलापी च राजसं गुणलक्षणम् ॥ १:३३ ॥
 उद्वेग आलसो मोहः क्रूरस्तस्करनिर्दयः ।
 क्रोधः पिशुन निद्रा च तामसं गुणलक्षणम् ॥ १:३४ ॥
 विगतराग उवाच ।
 केन चिह्नेन विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम् ।
 त्रैगुण्यस्य पृथक्केन कथयस्व तपोधन ॥ १:३५ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।

28c यूकोदंशमशानां च] C₉₄ ; यूकोदंशमशानाञ्च C₄₅K₈₂ , यूकोदंशमसकानाञ्च C₀₂ (unmetr.), यूकोदंशमसानान्तु K₁₀ , यूकोदं(***** K₀₇ , युक्तोदंशमशानाञ्च E 28d विष्टजास्तमसात्त्विकाः] corr. ; विष्टजास्तमसात्त्विकाः C₉₄ (unmetr.), विष्टजास्तमसात्त्विकाः C₄₅C₀₂K₈₂ (unmetr.), विष्टजास्तमसाधिकाः K₁₀ (unmetr.), **जास्तमसाधिकाः K₀₇ (unmetr.), विष्टजा तमसात्त्विकाः E 29b ज्ञानं] C₉₄C₀₂K₁₀E ; ज्ञान C₄₅K₀₇ , ज्ञानं K₈₂ • मौनं] C^ΣK₁₀K₀₇E ; मौन K₈₂ • क्षमा] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; क्षमाः C₄₅K₁₀ 29c शीलं च] C^ΣK₈₂K₀₇ ; नीलञ्च K₁₀ , शीलं च E • नाभिमानं] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; नाभिमानां E 30a °मानो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °मनो C₀₂ 30b युद्धं] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; युद्ध° E • स्पृहा] C^ΣK₈₂K₀₇E ; स्मृत K₁₀ 30c निर्घृणाः] C^Σ ; निर्घृणा K₈₂E , निर्घृणाः K₁₀K₀₇ 30d राजसेषूत्तमा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; राजसेषूत्तमा C₀₂ , राजसे ह्युत्तमो E 31a °सूया°] C^ΣK₈₂K₀₇E ; °स(यू° K₁₀ • °मूढ°] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; °मूढा° C₄₅K₁₀ 31b °तन्द्नी°] C^ΣK₈₂K₀₇K₁₀ ; °तन्द्नी° E 31c क्रोधो] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; क्रोध° E 31d तामसेषूत्तमा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; तामसेषूत्तमा C₀₂ , तामसे ह्युत्तमो E 32b °योगे] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °योगे] C₉₄ 32c °विरागी च] C^ΣK₁₀K₀₇E ; °विरागी K₈₂ , °विराङ्गी च K₀₇ 33a बालको] C^ΣK₈₂K₁₀E ; बालको K₀₇ • निपुणो] E ; निपुणो C^ΣK₈₂K₁₀ , निपुणे K₀₇ 33c ईर्ष्या] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; ईर्ष्या C₄₅E • प्रलापी] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; च लापी C₀₂ 33d राजसं] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; तामसं E 34a आलसो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; आलसो C₄₅ 34b क्रूरस्त°] C₉₄C₄₅K₈₂ ; क्रूरत° C₀₂K₀₇E , क्रूरस्त° K₁₀ • °निर्दयः] C^ΣK₈₂K₁₀E ; °निर्दयाः K₀₇ 34c क्रोधः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; क्रोध° C₄₅ • पिशुन] E ; पिशुनो C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ • च] C^ΣK₈₂K₀₇E ; omitted in K₁₀ 34d गुण°] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; गु° C₄₅^{ac} 35ab केन चिह्नेन विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; ***** देहिनाम् C₉₄ , केन चिह्नेन विज्ञेय आहार सर्वदेहिनाम् K₁₀ 35c पृथक्केन] C^ΣK₈₂K₁₀E ; पृथक्केन K₀₇ 35d °धन] C^ΣK₈₂K₁₀E ; °धनः K₀₇

आयुः कीर्तिः सुखं प्रीतिर्बलारोग्यविवर्धनम् ।
 हृद्यस्वादुरसं स्निग्ध आहारः सात्त्विकप्रियः ॥ ९:३६ ॥
 अत्युष्णमास्रलवणं रूक्षं तीक्ष्णं विदाहि च ।
 राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः ॥ ९:३७ ॥
 अभक्ष्यामेध्यपूती च पूति पर्युषितं च यत् ।
 आयामरसविस्वाद आहारस्तामसप्रियः ॥ ९:३८ ॥
 विगतराग उवाच ।
 गुणातीतं कथं ज्ञेयं संसारपरपारगम् ।
 गुणपाशनिबद्धानां मोक्षं कथय तत्त्वतः ॥ ९:३९ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 आत्मवत्सर्वभूतानि सम्यक्पश्येत भो द्विज ।
 गुणातीतः स विज्ञेयः संसारपरपारगः ॥ ९:४० ॥
 ईर्षाद्वेषसमो यस्तु सुखदुःखसमाश्च ये ।
 स्तुतिनिन्दासमा ये च गुणातीतः स उच्यते ॥ ९:४१ ॥
 तुल्यप्रियाप्रियो यश्च अरिमित्रसमस्तथा ।
 मानापमानयोस्तुल्यो गुणातीतः स उच्यते ॥ ९:४२ ॥
 एष ते कथितो विप्र गुणसद्भावनिर्णयः ।

42 cf. MBh 6.36.24cd-25 (BhG 14.24cd-25): तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ मान-
 त्वमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥

36a कीर्तिः] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; कीर्तिः E • सुखं प्रीतिर्ब०] K₀₇ ; सुखं प्रीतिर्ब० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ,
 सुखप्रीतिर्ब० C₀₂ , सुखं प्रीतिर्ब० E 36b ०रोग्य०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; ०रोग्यं C₄₅ 36c हृद्य०]
 C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; हृद्य० E • ०रसं] C₉₄C₄₅K₈₂ ; ०रस C₀₂ , ०रस K₁₀ , ०रसा K₀₇ , ०रसा
 E • स्निग्धं] C²K₀₇E ; स्निग्धं K₈₂ , सन्दिग्धं K₁₀ 36d आहारः] C^{pc}K₁₀K₀₇E ; आहार C^{ac}
 C₄₅C₀₂K₈₂ • सात्त्विकप्रियः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; सात्त्विकप्रिया C₀₂ , सात्त्विकप्रिय K₁₀ , सात्त्विकः
 कियाः E 37a ०स्र०] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; ०स्र० E • ०लवणं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; ०लक्षणं C₄₅
 37b तीक्ष्णं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; तीक्ष्णं C₉₄ , स्तीक्ष्णं E • विदाहि च] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; *विदाहि च
 C₉₄ , विदाहिक C^{pc} , विदाहिकः C^{ac}E 37cd राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः] C₄₅K₈₂K₀₇
 ; ***** C₉₄ , राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयः प्रदः C₀₂ , राजसः श्रेष्ठ आहारो
 दुःखशोकामयप्रदः K₁₀ , राजसे श्रेष्ठमाहारो दुःखशोकामयप्रदः E 38a अभक्ष्यामेध्यपूती च] em. ;
 अभक्ष्यमेध्यपूती च C²K₈₂ , अभक्ष्यमेध्यपूती च K₁₀ , अभक्ष्यामेध्यपूती च K₀₇ , अभक्ष्यमद्यपूती वै
 E 38c आयाम०] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; आयाम० E 38d ०मस०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; ०मसः C₀₂
 E • ०प्रियः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; ०प्रियाः C₀₂ 39a ०तीतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; ०तीत C₀₂K₁₀
 39b ०गम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; ०गः C₀₂ 39c ०बद्धानां] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; ०वद्धानां C₄₅ ,
 ०बद्धामो E 40a ०भूतानि] C²K₁₀K₀₇E ; ०भूतां K₈₂ 40b सम्यक्प०] C²K₁₀K₀₇E ; सम्यक्प०
 K₈₂ 40c ०तीतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; ०तीत C₀₂K₀₇ , ०तीतं E 41a ईर्षा०] C²K₈₂K₁₀ ; ईर्ष्या०
 K₀₇E 41b ०समाश्च ये] C²K₈₂K₀₇E ; ०समाश्चये K₁₀ 41d ०तीतः] C²K₈₂K₀₇E ; ०तीत K₁₀
 42a तुल्य०] E ; तुल्यः C²K₈₂K₁₀K₀₇ 42b ०सम०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; ०समा० C₀₂ 43a ते]
 C²K₈₂K₀₇E ; तो K₁₀ 43b ०सद्भाव०] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; ०मद्भाव० E

वृषसारसंग्रहः

६९

गुणयुक्तस्तु संसारी गुणातीतः पराङ्गतिः ॥ ९:४३॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे त्रैगुण्यविशेषणीयो नामाध्यायो नवमः ॥

43d गुणातीतः] $C_{94}C_{02}K_{82}$; गुणातीत $C_{45}K_{10}K_{07}E$ • पराङ्गतिः] E ; पराङ्गतिम् $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}$
Colophon: °विशेषणीयो] corr. ; °विशेषणीयो $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}E$ • नामाध्यायो नवमः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$
 K_{07} ; नाम नवमो ऽध्यायः E

[दशमो ऽध्यायः]

[कायतीर्थोपवर्णनम्]

विगतराग उवाच ।
 कतमं सर्वतीर्थानां श्रेष्ठमाहुर्मनीषिनः ।
 कथयस्व मुनिश्रेष्ठ यद्यस्ति भुवि कामदम् ॥ १०:१ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 अतिगुह्यमिदं प्रश्नं पृष्टः स्नेहाद्विजोत्तम ।
 ब्रवीमि वः पुरावृत्तं नन्दिना कथितो ऽस्म्यहम् ॥ १०:२ ॥
 नन्दिकेश्वर उवाच ।
 कैलासशिखरे रम्ये सिद्धचारणसेविते ।
 तत्रासीनं शिवं साक्षाद्देवी वचनमब्रवीत् ॥ १०:३ ॥
 देव्युवाच ।
 भगवन्देवदेवेश सर्वभूतजगत्पते ।
 प्रष्टुमिच्छाम्यहं त्वेकं धर्मगुह्यं सनातनम् ॥ १०:४ ॥
 अतितीर्थं परं गुह्यं संसाराद्येन मुच्यते ।
 मनुष्याणां हितार्थाय ब्रूहि तत्त्वं महेश्वर ॥ १०:५ ॥
 महेश्वर उवाच ।
 को मां पृच्छति तं प्रश्नं मुक्त्वा त्वामेव सुन्दरि ।
 शृणु वक्ष्यामि तत्प्रश्नं देवैरपि सुदुर्लभम् ॥ १०:६ ॥
 कुरुक्षेत्रं प्रयागं च वाराणसीमतः परम् ।
 गङ्गाग्निं सोमतीर्थं च सूर्यपुष्करमानसम् ॥ १०:७ ॥
 नैमिषं बिन्दुसारं च सेतुबन्धं सुरद्रहम् ।

3ab cf. MBh 12.327.18cd: मेरौ गिरिवरे रम्ये सिद्धचारणसेविते

1a कतमं सर्वं] C²K₈₂E ; कतमसर्वं K₁₀, कथमन्सर्वं K₀₇ 1ab °तीर्थानां श्रेष्ठं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °तीर्थां★*ष्टं C₉₄ 1b मनीषिनः] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; मनीषिभिः E 1d भुवि] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; भूरि E • °दम्] C²K₁₀K₀₇E ; °दः K₈₂ 2b स्नेहाद्वि°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; स्नेहा द्वि° C₀₂ 2d ऽस्म्यहम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; स्मूहम् C₀₂ 3 नन्दि°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; नन्दी° C₄₅ 3a कैलास°] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; कैलाशे E 4a °देवेश] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °देश C₄₅ 4b °पते] C²K₈₂K₁₀K₀₇E ; °पतिम् K₈₂^{ac} 5a °तीर्थ] C²K₈₂K₀₇ ; °तीर्थ K₁₀E 5ab गुह्यं संसाराद्येन मुच्यते] C²K₈₂K₁₀K₀₇E ; गत् संसाराद्येन मुच्यते K₁₀ 5d °श्वर] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °श्वरः C₀₂ 6a तं प्रश्नं] K₈₂K₁₀ ; तत्प्रश्नं C₉₄C₄₅, तत्प्रश्नं C₀₂E, तं प्रश्नं K₀₇ 6b मुक्त्वा] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; मुक्त्वा E 6c तत्प्रश्नं] C²K₈₂K₁₀E ; तं प्रश्नं K₀₇ 7c गङ्गाग्निं] C₉₄C₄₅ ; गङ्गाग्निं C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇, गङ्गाग्नि° E 8a नैमिषं] C²K₈₂K₁₀E ; नैमिस K₀₇ 8b °बन्धं] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; °बन्ध° E • °द्रहम्] C²K₈₂K₁₀K₀₇E ; °ह्रदं E

घण्टिकेश्वरवागीशं ज्ञात्वा निश्चयपापहा ॥ १०:८ ॥

उमोवाच ।

एवमादि महादेव पूर्ववत्कथितास्म्यहम् ।

स्वर्गभोगप्रदं तीर्थमेतेषां सुरनायक ॥ १०:९ ॥

कथं मुच्येत संसाराज्ज्ञानमात्रेण ईश्वर ।

कौतूहलं महज्जातं छिन्धि संशयकारकम् ॥ १०:१० ॥

रुद्र उवाच ।

किं न जानामि तत्तीर्थं सुलभं दुर्लभं च यत् ।

सुलभं गुरुसेवीनां दुर्लभं तद्विवर्जयेत् ॥ १०:११ ॥

[कुरुक्षेत्रम्]

कुरुः पुरुष विज्ञेयः शरीरं क्षेत्र उच्यते ।

शरीरस्थं कुरुक्षेत्रं सर्वतीर्थफलप्रदम् ॥ १०:१२ ॥

सर्वयज्ञफलावाप्तिः सर्वदानफलानि च ।

सर्वव्रततपस्वीर्णं तत्फलं सकलं भवेत् ॥ १०:१३ ॥

एवमेव फलं तेषां तीर्थपञ्चदशेषु च ।

अनघानं महापुण्यं महातीर्थं महासुखम् ॥ १०:१४ ॥

देव्युवाच ।

अतीव रोमहर्षो मे जातो ऽस्ति त्रिदशेश्वर ।

सुलभं सुकरं सूक्ष्मं श्रुत्वा तुष्टिश्च मे गता ॥ १०:१५ ॥

13ab ≈ Umāmaheśvarasamvāda 21.48cd: सर्वयज्ञफलावाप्तिः सर्वदानफलं लभेत्

8c °वागीशं] C^ΣK₈₂K₀₇E ; °गीशः K₁₀ 8d निश्चयपापहा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; निश्चयः*** C₉₄
9b कथिता°] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇ ; कथितो C₄₅K₁₀E 9cd तीर्थमे°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; तीर्थमे°
C₀₂ 9d सुरनायक] C₉₄K₈₂K₀₇ ; सुरनाक C₉₄ , सुरनायकम् C₄₅C₀₂K₁₀E 10a कथं] C₉₄C₀₂
K₈₂K₁₀K₀₇E ; कथ C₄₅ 10b ज्ञान°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; ज्ञात° C₄₅ • ईश्वर] C^ΣK₁₀K₀₇E ;
चेश्वर K₈₂ 10c कौतूहलं महज्जातं] C^ΣE ; कौतूहलम् महज्जातं K₈₂ , कौहलम् महज्जातं K^{ac}
K₁₀ , कौतूहलम् महज्जातं K^{pc}₁₀ , कौतूहलं महज्जातं K₀₇ 10d °कारकम्] E ; °कारक C^ΣK₁₀K₀₇ ,
°कारकः K₈₂ 11a जानामि] C^ΣK₁₀ ; जानामि K^{ac}₈₂ , जानामि K^{pc}₈₂ , जानामि K₀₇E 11b दुर्लभं
च] C₉₄K₈₂K₁₀E ; दुर्लभं C₄₅K₀₇ , दुर्लभं C₀₂ 11c सुलभं गुरुसेवीनां] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ;
*****वीनां C₉₄ 11d °वर्जयेत्] C^ΣK₁₀K₀₇ ; °वर्जये K₈₂ , °वर्जनात् E 12a कुरुः] C^ΣK₈₂K₀₇
E ; गुरुः K₁₀ • पुरुष] E ; पुरुषः C^ΣK₈₂K₁₀ (unmetr.) , पुरुषो K₀₇ (unmetr.) 12b शरीरं]
C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; शरीरः C₉₄ • क्षेत्र उच्यते] C^ΣK₁₀K₀₇E ; क्षेत्रमुच्यते K₈₂ 12c °स्थं] C^Σ
K₈₂K₁₀E ; °स्थ K₀₇ • °क्षेत्रं] C^ΣK₈₂K₁₀E ; °क्षेत्र K₀₇ 13d तत्फलं] C^ΣK₈₂K₁₀E ; तत्फल K₀₇
14b तीर्थपञ्चदशेषु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; तीर्थपञ्चदशेषु C₄₅ 14c अनघानं महापुण्यं] C₄₅K₀₇ ;
*****पुण्य C₉₄ , अनघ्याम् महापुण्यं C₀₂ , अनघ्यानं महापुण्यं K₈₂ , अध्वानन्तु महापुण्यं K₁₀ ,
स्नानध्यानं महापुण्यं E 15a अतीव] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; अवीव C₄₅ 15b ऽस्ति] C^ΣK₈₂K₀₇E ;
स्मि K₁₀ • त्रिदशेश्वर] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; त्रिदशेश्वरः C₀₂ , त्रि_शेश्वर K₁₀ 15d तुष्टिश्च] C₉₄C₄₅K₈₂
K₁₀K₀₇E ; तुष्टिश्च C₀₂ • गता] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; गताः C₄₅

चतुर्दश परो भूयः कथयस्व मनोहरम् ।
 प्रयागादि पृथक्केन तत्त्वतस्तु सुरेश्वर ॥ १०:१६ ॥
 [प्रयागो वाराणसी च]

रुद्र उवाच ।
 सुषुम्ना भगवती गङ्गा इडा च यमुना नदी ।
 एता स्रोतवहा नद्यः प्रयागः स विधीयते ॥ १०:१७ ॥
 दक्षिणा वारुणी नासा वामनासा असि स्मृता ।
 वारुणा-असिमध्येन तेन वाराणसी स्मृता ॥ १०:१८ ॥
 [गङ्गा]

आकाशगङ्गा विख्याता तस्याः स्रवति चामृतम् ।
 अहोरात्रमविच्छिन्नं गङ्गा सा तेन उच्यते ॥ १०:१९ ॥
 [सोमतीर्थम्]

सोमतीर्थमिडा नाडी किङ्किणीरवचिह्निता ।
 तं तु श्रुत्वा न संदेहः सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ १०:२० ॥
 [सूर्यतीर्थम्]

सूर्यतीर्थं सुषुम्ना च नीरवारवसंयुता ।
 श्रुतिमात्राद्विमुच्येत पापराशिर्महानपि ॥ १०:२१ ॥
 [अग्नितीर्थम्]

अग्नितीर्थाजुना नाडी ब्रह्मघोषमनोरमा ।
 तत्तदक्षरमाकर्ण्य अमृतत्वाय कल्पते ॥ १०:२२ ॥
 [पुष्करम्]

पुष्करं हृदि मध्यस्थमष्टपत्तं सकर्णिकम् ।

16d तत्त्वतस्तु] C⁵K⁸²K¹⁰K⁰⁷E ; तत्त्वत K⁸² 17a सुषुम्ना] C⁵K⁸²K¹⁰K⁰⁷ ; सुषुम्ना E • भगवती
 गङ्गा] C⁴⁵C⁰²K⁸²K¹⁰K⁰⁷ (unmetr.) ; भगवती ग* C⁹⁴ , भवती गङ्गा E 17c एता स्रोतवहा] corr. ;
 एता स्रोतवहा C⁹⁴K⁰⁷E , एते स्रोतवहा C⁴⁵C⁰² , एता स्रोतवहा K⁸²K¹⁰ 18a दक्षिणा] C⁴⁵K⁸²
 K¹⁰K⁰⁷E ; दक्षिणा C⁹⁴ , दक्षिण C⁰² • वारुणी] K⁸²K⁰⁷E ; वारुणी C⁹⁴C⁰²K⁸²K¹⁰ , वारुणा C⁴⁵
 18b नासा] C⁹⁴C⁰²K⁸²K⁰⁷E ; नासा C⁴⁵K¹⁰ 18c वारुणा-असिमध्येन] E ; वारुणा असिमध्येन C⁹⁴
 C⁴⁵K⁸²K⁰⁷ , वारुणासिमध्येन C⁰² , वारुणा असिमध्येन K¹⁰ 19b तस्याः] C⁹⁴C⁴⁵K⁸²K⁰⁷E ; तस्मा
 C⁰² , तस्या K¹⁰ 19d तेन] C⁹⁴C⁴⁵K⁸²K¹⁰K⁰⁷E ; ते C⁰² 20a तीर्थमिडा] C⁹⁴C⁰²K⁸²K¹⁰K⁰⁷E ;
 तीर्थ इडा C⁴⁵ 20b किङ्किणी] C⁹⁴C⁴⁵K⁸²K¹⁰K⁰⁷E ; चिह्निनी C⁰² • रवः] C⁹⁴C⁴⁵C⁰²K⁸²
 K¹⁰K⁰⁷ ; रवि C⁴⁵ , रावः E • चिह्निता] C⁹⁴C⁴⁵K⁸²K⁰⁷E ; चिह्निका C⁰² , चिह्निता K¹⁰
 20c तं तु] corr. ; तन्तु C⁹⁴ , तन्तु C⁴⁵C⁰²K⁸²K⁰⁷E , तत्तु K¹⁰ • न संदेहः] C⁹⁴C⁴⁵K⁸²K¹⁰K⁰⁷
 E ; वरारोहेः C⁰² 21a तीर्थ] C⁵K⁸²K⁰⁷E ; तीर्थ K¹⁰ • सुषुम्ना] C⁵K⁸²K¹⁰K⁰⁷ ; सुषुम्ना E
 21b नीरवा] E ; नीरवा C⁹⁴C⁰² , नीरवा C⁴⁵K⁸²K¹⁰K⁰⁷ • युता] C⁹⁴K⁸²K⁰⁷E ; युतम् C⁴⁵
 C⁰² , युता K¹⁰ 21c मात्रा] C⁹⁴C⁴⁵K⁸²K¹⁰K⁰⁷E ; मात्रा C⁰² 22a अर्जुना] C⁹⁴C⁴⁵K⁸²K¹⁰
 K⁰⁷ ; अर्जुना C⁰² , अर्जुन E 22b रमा] C⁵K⁸²K¹⁰ ; रमा K⁰⁷E 22c कर्ण्य] C⁹⁴C⁰²K⁸²K¹⁰
 K⁰⁷E ; कर्ण्य C⁴⁵ 22d कल्पते] C⁴⁵K⁰⁷E ; क* C⁹⁴ , कल्पते C⁰²K⁸²K¹⁰ 23b पत्तं] C⁴⁵K⁸²
 K⁰⁷E ; * C⁹⁴ , पत्र C⁰²K¹⁰ • कर्णिकम्] C⁴⁵K⁸²C⁰²K¹⁰K⁰⁷ ; *** C⁹⁴ , कर्णिकाम् E

चिन्तयेत्सूक्ष्म तन्मध्ये जन्ममृत्युविनाशनम् ॥ १०:२३ ॥

[मानसम्]

मानससरमध्यस्थं सहसकमलोपरि ।

सलीलो लीलयाचारी परतः परपारगः ॥ १०:२४ ॥

[नैमिषम्]

नैमिषं शृणु देवेशि निमिषा प्रत्ययो भवेत् ।

सम्यग्छायां निरीक्षेत आत्मानो वा परस्य वा ॥ १०:२५ ॥

आयतप्यङ्गुलीमात्रं निमिषाक्षि स पश्यति ।

दृष्ट्वा प्रत्ययमेवं हि नैमिषज्ञः स उच्यते ॥ १०:२६ ॥

[बिन्दुसरः]

तीर्थं बिन्दुसरं नाम शृणु वक्ष्यामि सुन्दरि ।

देहमध्ये हृदि ज्ञेयं हृदिमध्ये तु पङ्कजम् ॥ १०:२७ ॥

कर्णिका पद्ममध्ये तु बिन्दुः कर्णिकमध्यतः ।

बिन्दुमध्ये स्थितो नादः स नादः केन भिद्यते ॥ १०:२८ ॥

उकारं च मकारं च भित्त्वा नादो विनिर्गतः ।

तं विदित्वा विशालाक्षि सो ऽमृतत्वं लभेत च ॥ १०:२९ ॥

[सेतुबन्धम्]

वक्ष्ये ते सेतुबन्धं दुरितमलहरं नादतोयप्रवाहम्

जिह्वाकण्ठोरकूला स्वरगणपुलिनावर्तघोषा तरङ्गा ।

कुम्भीराघोषमीना दशगणमकरा भीमनक्रा विसर्गा

सानुस्वारे गभीरे मदसुखरसनं सेतुबन्धं व्रजस्व ॥ १०:३० ॥

23c सूक्ष्म] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; सूक्ष्म] C₉₄ , सूक्ष्मं E 24a मानसं] C₄₅K₈₂ ; मानस] C₉₄ , मानसं C₀₂K₁₀K₀₇E 24b सहसं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; सहसं C₄₅ 24c सलीलो] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; सलीला E 24d परतः] C²K₈₂K₀₇E ; परत K₁₀ 25b निमिषा प्रत्ययो भवेत्] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; निमि प्रत्ययो भवेत् C₄₅ , नि_षो_ प्रत्ययो भवेत् K₁₀ 25d आत्मनो] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; *न्मनो C₉₄ , स्वात्मानो E • परस्य वा] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; परस्य च E 26a आयतप्यङ्गुलीं] C²K₈₂K₁₀ ; आयतप्यङ्गुलीं K₀₇E • *मात्रं] C²K₈₂K₁₀ ; *मात्र K₀₇ , *मध्ये E 26d नैमिषज्ञः] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; नैमिसंज्ञः C₄₅ , नैमिषज्ञ C₀₂ 27a तीर्थं बिन्दुं] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; तीर्थमिन्दुं E 27c हृदि ज्ञेयं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; omitted in C₄₅ 28a *मध्ये] C₄₅C₀₂K₁₀K₀₇E ; *ध्ये C₉₄ , *पध्ये K₈₂ 28c बिन्दुमध्ये] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; बिन्दु] ** C₉₄ 28d भिद्यते] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; विद्यते C₉₄ , विद्यते C₀₂ 29a उकारं च मकारं] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; उकारश्च मकारश्च E 29d सो ऽमृतत्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; सोम्यतत्त्वं C₀₂ , सोमतत्त्वं E • च] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; वा E 30a ते] C²C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; omitted in C₉₄ , हं C₀₂ • *बन्धं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; *बन्धं C₄₅ • *तोयं] C²K₈₂K₀₇E ; *तोयं K₁₀ 30b *कण्ठोरं] conj. ; *कण्ठोरं C²K₈₂K₁₀K₀₇E • स्वरं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; सुरं C₀₂E 30c *मीना] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; *माना E • दशं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; ** C₉₄ • विसर्गा] C² ; विसर्गा: K₈₂K₁₀K₀₇E

[सुरद्रहः]

सप्तद्वीपान्तमध्ये शृणु शशिवदने सर्वदुःखान्तलाभम्
 ईशानेनाभिजुष्टं हृदि हृद विमलं नादशीताम्बुपूर्णम् ।
 तत्रैकं जातपदं प्रकृतिदलयुतं केशरशक्तिभिन्नं
 पञ्चव्योमप्रशस्तं गतिपरमपदं प्राप्तुकामेन सेव्यम् ॥ १०:३१॥

[घण्टिकेश्वरम्]

नाड्यैकासङ्गतानि निपतितममृतं घण्टिकापारकेण
 तृप्यन्ते तेन नित्यं हृदि कमलपुटं स्थानुभूतान्तरात्मा ।
 यं पश्यन्तीशभक्ता कलिकलुषहरं व्यापिनं निष्प्रपञ्चम्
 देवेशं घण्टिकेशमरभवमभवन्तीर्थमाकाशबिन्दुम् ॥ १०:३२॥

[वागीश्वरतीर्थम्]

मीमांसारत्नकूला क्रमपदपुलिना शैवशास्त्रार्थतोया
 मीनौघा पञ्चरात्रं श्रुतिकुटिलगतिस्मार्तवेगा तरङ्गा ।
 योगावर्तातिशोभा उपनिषदिवहा भारतावर्तफेना
 पञ्चाशद्बोमरूपी रसभवननदी तीर्थवागीश्वरीयम् ॥ १०:३३॥
 यस्तं वेत्ति स वेत्ति वेदनिखिलं संसारदुःखच्छिदम्

30d °स्वारे] C₉₄C₄₅K₀₇E ; °सारे C₀₂ , °स्वारो K₈₂ , °स्वारेण K₁₀ (unmetr.) • गभीरे] C₉₄C₄₅K₀₇ ; गम्भीरे C₀₂K₁₀E , गंभीरे K₈₂ • °रसनं] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; °रमणं E • °बन्धं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °बन्ध C₄₅ • ब्रजस्व] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; रमस्व E 31a °द्वीपा°] C[°]K₈₂K₁₀E ; °दीपा° K₀₇ 31b ईशानेनाभिजुष्टं] C₀₂K₈₂K₀₇E ; ईशानेनाभिदुष्टं C₉₄K₁₀ , ईशानेभिदुष्टं C^{ac}₄₅ , ईशानेभि दुष्टं C^{pc}₄₅ • विमलं नादशीता°] C[°]K₈₂K₀₇ ; विमलान्नादशीता° K₁₀ , विमलं नामशिता° E 31c केशर°] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇ ; केशरं C₄₅E , केश्वर° K₁₀ 31d °व्योम°] C[°]K₁₀K₀₇E ; °व्योमं K₈₂ • °शस्तं ग°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °शस्वङ्ग° C₀₂ • °परम°] C[°]K₁₀K₀₇E ; °परमं K₈₂ (unmetr.) • सेव्यम्] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; सर्वम् E 32a निपतितममृतं] C[°]K₀₇E ; निपतितममृत° K₈₂ (unmetr.) , नि_तममृतं K₁₀ • °पारकेण] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; °याङ्गरेण C₀₂E , °पारकेन K₁₀ 32b °पुटं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °पुट C₄₅ • स्थानु°] C[°]K₈₂K₀₇ ; स्थान° K₁₀ , स्थान° E 32c यं पश्यन्तीशभक्ता] C₉₄K₁₀ ; यं पश्यन्तीशभक्ता: C₄₅ , यं पश्यन्तीशभक्ता C₀₂ , यं पश्यन्तीशभक्ता: K₈₂ , यत्पश्यन्तीशभक्ता K₀₇ , यं पश्यन्तीशभक्ता E • °प्रपञ्चम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ ; °प्रपञ्च C₄₅C₀₂E 32d देवेशं] C₄₅K₁₀E ; देव्येशं C₉₄C₀₂K₈₂ , देव्येश K₀₇ • घण्टिकेशमर°] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ ; घण्टिकेशामर° C₀₂ , घण्टिकेशमर° K₈₂ , घण्टिकेशामर° E • °भवन्तीर्थम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; भव*र्थम् C₉₄ • °बिन्दुम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °बिन्दु C₀₂ 33a शैव°] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; शर्व° E 33b मीनौघा°] K₈₂K₁₀E ; मीनौघा° C[°]K₀₇ • पञ्चरात्रं] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; पञ्चरात्रं E • °स्मार्तवेगा तरङ्गा] C[°]K₈₂K₀₇ ; °स्मार्तवेगा तरङ्गा K₁₀ , °स्मार्तवेगास्तरङ्गा E 33c °वहा भारता°] C[°]K₈₂K₀₇E ; महाभारता° K₁₀ 33d °शद्बोम°] C[°]K₁₀K₀₇ ; °शब्दोम° K₈₂ , °सद्बोम° E 34a यस्तं] C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; यस्त° C₉₄C₄₅ • स वेत्ति] C[°]K₈₂K₁₀E ; न वेत्ति K₀₇

जन्मव्याधिवियोगतापमरणं क्लेशार्णवं दुःसहम् ।
गर्भावासमतीव सह्यविषयं दुस्तीर्यदुःखालयम्
प्राप्तं तेन न संशयः शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि ॥ १०:३४ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे कायतीर्थोपवर्णनो नामाध्यायो दशमः ॥

34b °मरणं] C²K₈₂K₁₀E ; °मरण K₀₇ • °र्णवं] C²K₁₀K₀₇ ; °ण्णवं K₈₂, °र्णव E 34c गर्भावासम्]
C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; गर्भावासम् E • °विषयं] C₉₄C₄₅K₁₀ ; °विषमं C₀₂K₈₂K₀₇E • °लयम्] C²K₁₀EK₀₇
; °लयः K₈₂ • दुस्तीर्य°] C²K₈₂K₁₀E ; दुस्तीर्यः K₀₇ 34d प्राप्तं तेन न संशयः शिवपदं दुष्प्राप्य
देवैरपि] C₉₄C₄₅^{pc}K₈₂K₀₇ ; प्राप्तं तेन न संशयं शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि C₀₂E, प्राप्तं तेन न संशयः
शिवदं दुष्प्राप्य देवैरपि C₄₅^{ac}, प्रा_____ ऽयः शिवः **** ऽय देवैरपि K₁₀ कायतीर्थोपवर्णनो]
C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; कायती****र्णनो C₉₄ • नामाध्यायो दशमः] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; नाम दशमो
ऽध्यायः E

[एकादशमो ऽध्यायः]

[चतुराश्रमधर्मविधानः]

देव्युवाच ।

सर्वयज्ञः परश्रेष्ठ अस्ति अन्यः सुरोत्तम ।

अल्पक्लेशमनायास अर्थप्रायं विनेश्वर ॥ ११:१ ॥

सर्वयज्ञफलावाप्ति दैवतैश्चापि पूजितम् ।

कथयस्व सुरश्रेष्ठ मानुषाणां हिताय वै ॥ ११:२ ॥

महेश्वर उवाच ।

न तुल्यं तव पश्यामि दया भूतेषु भामिनि ।

किमन्यत्कथयिष्यामि दया यत्र न विद्यते ॥ ११:३ ॥

सदाशिवमुखात्पूर्वं श्रुतं मे वरसुन्दरि ।

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि धर्मसारमनुत्तमम् ॥ ११:४ ॥

[गृहस्थः (?)]

विनार्थेन तु यो यज्ञः स यज्ञः सार्वकामिकः ।

अक्षयश्चाव्ययश्चैव सर्वपातकनाशनः ॥ ११:५ ॥

बहुविघ्नकरो ह्यर्थो ब्रह्मायासकरस्तथा ।

ब्रह्महत्या इवेन्द्रस्य प्रविभागफला स्मृता ॥ ११:६ ॥

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 208v–210r, C₄₅ ff. 214r–215v, C₀₂ ff. 285v–287v, K₈₂ ff. 15v–17v, K₁₀ ff. 221v–223v, K₀₇ ff. 223v–225v; C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂ 5ab See a sequence or list of the four āśramas in 4.75: गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भिक्षुकः; see also 5.9: एतच्छ्रौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ 6cd See e.g. BhP 6.9.6: ब्रह्महत्यामञ्जलिना जग्राह यदपीश्वरः । संवत्सरान्ते तदघं भूतानां स विशुद्धये । भूम्यम्बुद्वयमयोषिह्यश्चतुर्धा व्यभजद्भरिः ॥

1b अन्यः] C₄₅K₈₂K₀₇; अन्य C₉₄C₀₂K₁₀, चान्या E • °त्तम] C^ΣK₈₂K₁₀E; °त्तमः K₀₇ 1c °नायास] C^ΣK₀₇E; °नायासं K₈₂, °नायासं K₁₀ 1d °र्थप्रायं] K^{pc}K₀₇; °र्थप्राय C^Σ, °र्थप्रायप्रायं K^{ac}, °र्थप्राय K₁₀, °थाम्नाय E • विनेश्वर] C^ΣK₈₂K₀₇; [विनेश्वर K₁₀, सुरेश्वर E 2a दैवतै°] C₉₄C₄₅K₈₂E; दैवतै° C₀₂K₀₇, [दैवतै K₁₀ 2cd °श्रेष्ठ मानुषाणां हिताय वै] C^ΣK₈₂K₀₇E; °श्रेष्ठ K₁₀ 3 महै°] C^ΣK₈₂K₁₀E; मेहै° K₀₇ 3a तुल्यं तव] K₈₂C₄₅C₀₂K₁₀K₀₇E; C₉₄ 3b भामिनि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E; भामि C₀₂ 3c किमन्य°] C^ΣK₈₂K₀₇E; किम्यन्य° K₁₀ 4c देवि प्रवक्ष्यामि] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀; ते देवि वक्ष्यामि C₉₄K₀₇E 4d °सारमनुत्तमम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E; °सारसमुच्चयम् C₀₂ 5b यज्ञः] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇; यज्ञ E • सार्वकामिकः] C₄₅E; सर्वकालिकः C₉₄K₀₇, सर्वकामिक C₀₂, सार्वकालिकः K₈₂, सार्वकामिकाः K₁₀ 5c अक्षयश्चाव्ययश्] C₄₅K₁₀K₀₇E; अक्षयं चाव्ययं C₉₄C₀₂K₈₂ 5d °नाशनः] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇; °नाशनम् C₄₅E, °नाशन C₀₂ 6a °करो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇; °करा C₀₂E • ह्यर्थो] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇; ह्यर्थो E 6b करस्तथा] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇; करतस्था E 6d प्रविभाग°] C₄₅; प्रविभोग° C₉₄C₀₂(?)K₈₂K₀₇E, प्रतिभोग° K₁₀ • °फला स्मृता] C₀₂; °फलः स्मृतः C^{pc}C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇, °फल स्मृतः C^{ac}C₉₄, °प्रदः स्मृतः E

पञ्चशोध्येन शोध्येत अर्थयज्ञो वरानने ।
 शोधिते तु फलं शुद्धमशुद्धे निष्फलं भवेत् ॥ ११:७ ॥
 देव्युवाच ।
 पञ्चशोध्ये सुरश्रेष्ठ संशयो ऽत्र भवेन्मम ।
 कथयस्व विभागेन श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ११:८ ॥
 रुद्र उवाच ।
 मनःशुद्धिस्तु प्रथमं द्रव्यशुद्धिरतः परम् ।
 मन्त्रशुद्धिस्तृतीया तु कर्मशुद्धिरतः परम् ।
 पञ्चमी सत्त्वशुद्धिस्तु क्रतुशुद्धिश्च पञ्चधा ॥ ११:९ ॥
 मनःशुद्धिर्नाम अविपरीतभावनया ।
 द्रव्यशुद्धिर्नाम अनन्यायोपार्जितद्रव्येन ॥ ११:१० ॥
 मन्त्रशुद्धिर्नाम स्वरव्यञ्जनयुक्ततया ।
 क्रियाशुद्धिर्नाम यथाक्रमाविपरीततया ।
 सत्त्वशुद्धिर्नाम रजस्तम-अप्रधानतया ॥ ११:११ ॥
 विधिमेवं यदा शुध्येद्यदि यज्ञं करोति हि ।
 तस्य यज्ञफलावाप्तिर्जन्ममृत्युश्च नो भवेत् ॥ ११:१२ ॥
 विनार्थेन तु यो यज्ञं करोति वरसुन्दरि ।
 न तस्य तत्फलावाप्तिः सर्वयज्ञेष्वशेषतः ॥ ११:१३ ॥

°यज्ञो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °यज्ञ C₀₂ 7cd शुद्धमशुद्धे] C[°]K₁₀K₀₇ ; शुद्धमशुद्धे K₈₂ , शुद्धमशुद्धं E 8 देव्युवाच] C[°]K₈₂K₁₀^{pe}K₀₇E ; omitted in K^{ac}₁₀ 8a °शोध्ये] C[°]K₈₂ ; °शोध्य K₁₀K₀₇ , °शोध्यः E • °श्रेष्ठ] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °सेम्भ C₀₂ 8b ऽत्र भवे°] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; ऽत्रा भव° E 9b °शुद्धिरतः] C[°]K₈₂K₀₇E ; °शुद्धिगतः K₁₀ 9a मन्त्रशुद्धिस्तृतीया] C[°]K₈₂K₁₀E ; मन्त्रशुद्धि तृतीया K₀₇ 9b कर्मशुद्धि°] C[°]K₈₂K₁₀E ; कर्मसिद्धि K₀₇ 9c पञ्चमी] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; पञ्चमं E • °शुद्धिस्तु] C[°]K₁₀K₀₇ ; °शुद्धिश्च K₈₂E 9d °शुद्धिश्च पञ्चधा] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; °शुद्धिस्तु पञ्चधा C₀₂ , °शुद्धिरतः परम् K₈₂ 10ab °शुद्धिर्ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °शुद्धि ना° C₀₂ • °भावनया] C[°]K₀₇E ; °भावनवा K₈₂ , °भावनतया K₁₀ 10cd °शुद्धिर्ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °शुद्धि ना° C₀₂K₀₇ • अनन्यायो°] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; अन_यो° C₉₄ , अन्यायो° C₀₂ , स्वल्पोन्यायो° E • °द्रव्येन] C[°]K₈₂K₀₇E ; °व्येन K₁₀ 11ab मन्त्रशुद्धिर्ना°] C₉₄C₄₅K₁₀E ; मन्त्रशुद्धि ना° C₀₂K₀₇ , मन्त्रस्तुद्दिना° K₈₂ • °युक्ततया] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °युक्तया C₄₅ 11cd °शुद्धिर्ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °शुद्धि ना° C₀₂K₁₀ • °क्रमा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °क्रम° C₀₂ • °रीततया] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; °रीतया C₄₅ , °_तया K₀₇ 11ef °शुद्धिर्ना°] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °शुद्धि ना° C₉₄C₀₂ • °धानतया] C[°]K₈₂K₁₀E ; °धानत K₀₇ 12a °धिमेवं यदा] C₄₅E ; °धिमेव यदा C₉₄C₀₂K₈₂ , °धिमेव य K₁₀ , °धिमेवं यथा K₀₇ 12ab शुध्येद्यदि] conj. ; सूयेद्यदि C₉₄K₈₂K₀₇ , पूर्य यदि C₄₅ , सूर्येद्यदि C₀₂ , सूयेद्यति K₁₀ , शुद्ध य° E 12b यज्ञं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; यज्ञ C₀₂K₀₇ , संज्ञ K₁₀ • हि] C[°]K₈₂K₀₇E ; omitted in K₁₀ 12cd °वाप्तिर्ज°] C₉₄C₄₅E ; °वाप्ति ज C₀₂K₁₀K₀₇ , °वापि ज° K₈₂ 13b °सुन्दरि] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; °सुन्दरी E 13d °यज्ञेष्वशेषतः] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; °यज्ञेषु शेषतः E

यज्ञवाट कुरुक्षेत्रं सत्त्वावासकृतालयः ।
 प्रत्याहार महावेदिः कुशप्रस्तरसंयमः ॥ ११:१४ ॥
 विधि नियमविस्तारो ध्यानवह्निप्रदीपितः ।
 योगेन्धनसमिज्ज्वालतपोधूमसमाकुलः ॥ ११:१५ ॥
 पात्रन्यास शिवज्ञानं स्थालीपाक शिवात्मकः ।
 आज्याहुतिमविच्छिन्नं लम्बकसुवपातितः ॥ ११:१६ ॥
 धारणाध्वर्युवत्कृत्वा प्राणायामश्च ऋत्विजः ।
 तर्कयुक्तः सविस्तारः समाधिर्वयतापनः ॥ ११:१७ ॥
 ब्रह्मविद्यामयो यूपः पशुबन्धो मनोन्मनः ।
 श्रद्धा पत्नी विशालाक्षि संकल्पः पद शाश्वतम् ॥ ११:१८ ॥
 पञ्चेन्द्रियजयोत्पन्नः पुरोडाशो ऽमृताशनः ।
 ब्रह्मनादो महामन्त्रः प्रायश्चित्तानिलो जयः ॥ ११:१९ ॥
 सोमपान परिज्ञानमुपाकर्म चतुर्यमः ।
 इतिहास जलस्नानं पुराणकृतमम्बरः ॥ ११:२० ॥
 इडासुषुम्नासंवेद्ये स्नानमाचमनं सकृत् ।
 संतोषातिथिमादृत्य दयाभूतद्विजार्चितः ॥ ११:२१ ॥

14a °वाट कुरु°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; °वाटङ्कुरु° C₄₅ , °वाटकृत° E • °क्षेत्रं] C^ΣK₈₂K₁₀E ;
 °क्षेत्र K₀₇ 14b सत्त्वा°] C₉₄C₄₅^{pc}C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; सत्त्वासत्त्वा° C₄₅^{ac} • °लयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ;
 °लयम् C₀₂ 14c °वेदिः] em. ; °वेदि C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ , °देवि E 15a विधि] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; विधिर्
 E • °विस्तारो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °विस्तारौ C₄₅ 15b ध्यानवह्निप्रदीपितः] C₉₄K₈₂ ; ध्यान
 वह्निप्रदीपितः C₄₅ , ध्यानमग्निप्रदीपितः C₀₂ , ध्यान अग्निप्रदीपनः K₁₀ , ध्यानवह्निः प्रदीपितः
 K₀₇ , ध्यानवृद्धिर् प्रदीपिनः E 15cd °न्धनसमिज्ज्वालतपोधूम°] K₁₀K₀₇ ; °न्धनसमिज्ज्वालतपोधूप°
 C₉₄ , °न्धसत्त्वमिज्ज्वालतपोधूम° C₄₅ , °न्धनसमिज्ज्वालतपोधूम° C₀₂ , °न्धनशमित्ज्वालतपोधूम°
 K₈₂ , °न्धनसमिज्ज्वाला तपोधूम° E 16a पात्र°] C^ΣK₈₂K₁₀E ; पात्रा° K₀₇ 16c °च्छिन्नं] C^ΣK₈₂
 K₁₀E ; °च्छिन्न K₀₇ 16d लम्बक°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; लम्बक° C₀₂ , त्र्यम्बक° E • °पातितः]
 C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; °पातितम् E 17a °ध्वर्युव°] K₁₀ ; °ध्वर्यव° C^Σ , °ध्वर्यव° K₈₂ , ध्व★ K₀₇
 , धर्मव° E 17c °युक्तः] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; °युक्त C₀₂ , °युक्तिः K₈₂ • °विस्तारः] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀K₀₇E ; °विस्तारो C₀₂ 18b °न्मनः] C₉₄K₈₂K₁₀E ; °त्मनः C₄₅C₀₂K₀₇ 18c पत्नी] C₄₅C₀₂K₈₂
 K₁₀K₀₇E ; पत्नी C₉₄ • विशालाक्षि] C^ΣK₈₂K₁₀ ; विशालाक्षी K₀₇E 18d °कल्पः] em. ; °कल्प
 C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇E • पद शाश्वतम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; पद_श्वतम् C₉₄ 19b °डाशो] C^ΣK₁₀K₀₇ ;
 °भा K₈₂^{ac} , °भासे K₈₂^{pc} , °भागे E • मृता°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; मृगा° C₀₂ 19d °त्तानिलो]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °त्तानिलो C₀₂K₁₀ • जयः] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; जलाः E 20a परि°] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀K₀₇E ; पर° C₀₂ 20c °स्नानं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °स्नान C₄₅ 20d पुराण°] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇
 ; पुराण° E • °कृतमम्बरः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °कृतम्बरम् C₄₅ (unmetr.) 21a °सुषुम्ना°]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °सुषुम्न° C₀₂ • °वेद्ये] C₉₄E ; °वेद्य C₄₅K₁₀ , °वेद्यः C₀₂ , °वैद्य K₈₂ ,
 °भेदो K₀₇ 21b सकृत्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; विदुः C₀₂ 21c °तोषातिथिमादृत्य] C^ΣK₈₂K₁₀E ;
 °तोषातिथिमादृत्य K₁₀ 21d °द्विजा°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °दया° C₄₅

ब्रह्मकूर्चं गुणातीतं हविर्गन्धं निरञ्जनः ।
 ब्रह्मसूत्रं त्रयस्तत्त्वं बोधना मुण्डितं शिरः ॥ ११:२२ ॥
 निर्वृत्यादि चतुर्वेदश्चतुःप्रकरणासनः ।
 दक्षिणामभयं भूते दत्त्वा यज्ञं यजेत्सदा ॥ ११:२३ ॥
 विनार्थं यज्ञसम्प्राप्तिः कथिता ते वरानने ।
 आसहस्रस्य यज्ञानां फलं प्राप्नोति नित्यशः ॥ ११:२४ ॥
 आश्रमः प्रथमस्तुभ्यं कथितो ऽस्ति वरानने ।
 सदाशिवेन सद्धर्मं दैवतैरपि पूजितम् ॥ ११:२५ ॥

[ब्रह्मचर्यम्]

ब्रह्मचर्यं निबोधेदं शृणुष्ववहिता शुभे ।
 द्वितीयमाश्रमं देवि सर्वपापविनाशनम् ॥ ११:२६ ॥
 व्रतं ब्रह्मपरं ध्यानं सावित्री प्रकृतिर्लयम् ।
 ब्रह्मसूत्राक्षरं सूक्ष्मं त्रिगुणालयं मेखलम् ॥ ११:२७ ॥
 दम दण्ड दया पात्रं भिक्षा संसारमोचनम् ।
 त्र्यायुषं द्वाक्षरातीतं ज्ञानभष्म-अलङ्कृतम् ॥ ११:२८ ॥
 स्नानव्रतं सदासत्यं शीलशौचसमन्वितम् ।
 अग्निहोत्रं त्रयस्तत्त्वं जप ब्रह्मबिलस्वरः ॥ ११:२९ ॥

23c cf. 22.14ab:दक्षिणामभयं भूतेभ्यः पशुबन्धः स्वयंकृतः 26cd cf. MBh 12.184.10A:गार्हस्थ्यं खलु
 द्वितीयम् आश्रमं वदन्ति 27ab cf. 16.8cd

22b °हविर्ग°] C₉₄C₀₂K₁₀K₀₇E ; °हविर्ग° C₄₅ , °हविर्ग K₈₂ 22c °सूत्रं त्रयस्] C₄₅K₁₀K₀₇E ;
 °सूत्रन्त्रयस्तयस् C₉₄ , °सूत्रं त्रय C₀₂ , °सूत्रत्रय K₈₂ 22d मुण्डितं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; मुण्डित° C₄₅
 K₀₇(unmetr.) 23a निर्वृत्या°] em. ; निर्वृत्या° C²K₈₂K₁₀K₀₇ , निर्वृत्या° E 23b °प्रकरणासनः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; प्रकरणासनः C₀₂ , प्रकरणासनः E 23c °भयं भूते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ;
 °भक्षयम्भूते C₄₅ 23d यज्ञं यजेत्] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; यज्ञ ददत् E 24a विनार्थं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E
 ; विनार्थ C₀₂ 24b कथिता ते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; कथितोऽस्मि C₀₂ , कथितस्ते E • वरानने]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; वरानने C₀₂ 24d प्राप्नोति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; प्रा_ति C₉₄ • नित्यशः]
 C²K₈₂K₀₇E ; मानवः K₁₀ 25a आश्रमः] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; आश्रम C₄₅C₀₂ • °स्तुभ्यं] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀K₀₇ ; °स्येष C₀₂ , °स्यैव E 25b ऽस्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; स्मि C₀₂K₁₀E 25c °धर्मं] C₉₄C₀₂
 K₈₂K₁₀K₀₇ ; °धर्म C₄₅ , °धर्मे E 25d दैव°] C²K₈₂K₀₇ ; देव° K₁₀E • पूजितम्] C₉₄C₀₂K₈₂
 K₁₀K₀₇E ; पूजितम् C₄₅ 26a °चर्यं] C²K₁₀K₀₇E ; °चर्य K₈₂ 26b °वहिता शुभे] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₀₇E ; °वहितो भव C₀₂ , °वहितो शुभे K₁₀ 26d °विनाशनम्] C²K₈₂K₀₇E ; °प्रनाशनम् K₁₀
 27a °परं ध्यानं] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; °परिज्ञानं E 27b °कृतिर्लयम्] C₉₄K₈₂K₀₇E ; °कृतालयम् C₄₅
 , °कृतीलयम् C₀₂ , °कृतिलः K₁₀ 27d °लय] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °ल_ C₉₄ • मेखलम्] C²
 K₈₂K₁₀K₀₇ ; यत्फलम् E 28a दण्ड दया] C²K₁₀K₀₇ ; दण्डादया K₈₂ , दण्डादयो E • पात्रं] C²
 K₈₂K₀₇E ; पात्र K₁₀ 28c °युषं] C²K₁₀K₀₇E ; °युष K₈₂ 28d भस्म] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; भस्मम् E
 29a °व्रतं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ ; °व्रत C₄₅K₀₇E 29c °होत्रं त्रयस्तत्त्वं] K₈₂K₀₇E ; °होत्रन्त्रयस्तत्त्वं C₉₄
 , °होत्रतयस्तत्त्वं C₄₅ , °होत्रत्रयं तत्त्वा C₀₂ , °होत्रं त्रयस्तत्त्वं K₁₀ 29d °बिलस्वरः] corr. ;
 °बिलस्वरः C²K₈₂K₁₀ , °बिलेस्वर K₀₇E

द्वितीय आश्रमो देवि यथाह भगवान्निश्वः ।

मयापि कथितं तुभ्यं जन्ममृत्युविनाशनम् ॥ ११:३०॥

[वानप्रस्थः]

वानप्रस्थविधिं वक्ष्ये शृणुष्वायतलोचने ।

यथाश्रुतं यथातथ्यमृषिदैवतपूजितम् ॥ ११:३१॥

वैराग्यवनमाश्रित्य नियमाश्रममाहरेत् ।

शीलशैलदृढद्वारे प्राकारे विजितेन्द्रियः ॥ ११:३२॥

अधिभूतः स्मृतो माता अध्यात्मश्च पिता तथा ।

अधिदैविकमाचार्यो व्यवसायाश्च भ्रातरः ॥ ११:३३॥

श्रुतिः स्मृतिः स्मृता भार्या प्रज्ञा पुत्रः क्षमानुजः ।

मैत्री बन्धुर्जटा चापं करुणा सुपवित्रकम् ॥ ११:३४॥

मुदिता मौन चत्वारः सर्वकार्यमुपेक्षका ।

यमवल्कलसंवीतस्तपःकृष्णाजिनाधरः ॥ ११:३५॥

उत्तरासङ्गमासीनो योगपट्टदृढव्रतः ।

वेदघोषेण घोषेण प्राणायामो ऽग्निहावनम् ॥ ११:३६॥

जितप्राणमृगाकूलो धृति यज्ञः क्रिया जपः ।

अर्थसंग्रह शास्त्रेषु सखा दमदयादयः ॥ ११:३७॥

33ab cf. 22.10ab:अध्यात्मनगरस्फीतः अधिभूतजनाकुलः

30a द्वितीय आश्रमो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; द्वितीयमाश्रमो C_{02} , द्वितीयमाश्रमं E 30b यथाह] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; यथाहं $C_{02}K_{10}$, यदाह E 30c मयापि कथितं तु°] em. ; ममापि कथितं तु° $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$, ममापि कथितस्तु° K_{07} , मयापि कथितो तु° E 30d °मृत्यु°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °मृ_° C_{94} • °नाशनं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; °नाशनः K_{07} 31a °विधिं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °विधि C_{45} 31d °दैवत°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °देवत° C_{02} 32a वैराग्य°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}$; वैराग्या E 32b नियमा°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}E$; मा° K_{82}^{ac} • °श्रममा°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °श्रमनो हरेत् C_{94} 32c °दृढ°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}$; °दृष्ट° E 32d °कारे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °कार° C_{02} 33a स्मृतो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; _ C_{45} , स्मृतौ E 33c अधिदैविक°] em. GOODALL ; {अ_भौ_क° C_{94} , अधिभौतिक° $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$, अधिभौक्तिक° K_{10} 33d व्यवसायाश्च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}$; व्यवसायश्च E 34a स्मृता] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; स्मृतौ C_{45} 34c बन्धुर्ज°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; बन्धु ज° $C_{02}K_{10}$ 35a मौन चत्वारः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; मौनश्चत्वारः C_{45} , मौन चत्वार C_{02} 35b °कार्यमु°] $C^{\Sigma}K_{10}K_{07}E$; °कार्यामु° K_{82} • °पेक्षका] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}$; °पेक्षया E 35c °संवीत°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}$; °सान्वीत° E 35d °कृष्णा°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °कृष्णां C_{02} • °जिनाधरः] K_{07} ; °जिनधरः $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$ (unmetr.) , °जिनं पुरः E 36b °दृढ°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}E$; °दृष्ट° K_{10} • °व्रतः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; _ C_{94} 36c वेद°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; _द° C_{94} • °ण घोषेण] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °ण घोषीण C_{02} 36d °हावनम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °हावन C_{02} , °हावनम् C_{45} 37b °जपः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °जिणः C_{02} 37d सखा] $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}E$; सखो K_{10} • दमद°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दयद° C_{02} , दम° C_{94}^{ac}

शिवयज्ञं प्रयुञ्जीत साधनाष्टकपूजनम् ।
 पञ्चब्रह्मजलैः पूतः सत्यतीर्थशिवहृदे ॥ ११:३८ ॥
 स्नानमाचमनं कृत्वा संध्यात्रयमुपासयेत् ।
 अक्षमाला पुराणार्थं जप शान्तं दिवानिशम् ॥ ११:३९ ॥
 ज्ञानसलिलसम्पूर्णमितिहासकमण्डलुः ।
 पञ्चकर्मक्रियोत्क्रान्ति जप पञ्चविधः सुखम् ॥ ११:४० ॥
 साधनं शिवसंकल्पो योगसिद्धिफलप्रदः ।
 संतोषफलमाहारः कामक्रोधपराजितः ॥ ११:४१ ॥
 आशापाशजयाभ्यासो ध्यानयोगरतिप्रियः ।
 अतिथिभ्यो ऽभयं दत्त्वा वानप्रस्थश्चरेद्भूतम् ।
 वानप्रस्थमयं धर्मं गदितं पूर्वधारितम् ॥ ११:४२ ॥
 ! संसारोद्धरणमनित्यहरणमज्ञाननिर्मूलनम्
 ! प्रज्ञावृद्धिकरममोघकरणं क्लेशार्णवोत्तारणम् ।
 ! जन्मव्याधिहरमकर्मदहनं सेवेत्स धर्मोत्तमम् ॥ ११:४३ ॥

[परिव्राजकः]

परिव्राजकधर्मो ऽयं कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।

38b cf. Dharmaputrikā 2.1: अष्टभिः साधनैरेभिश्चितं कायञ्च यत्नतः । शोधयित्वा ततो योगी योगाभ्यासं समाचरेत् ॥ 39b See 11.59cd: शिवस्य हृदयं संध्या तस्मात्संध्यामुपासयेत् 43cd After this line, E adds the following Śārdūlavikrīḍita line: श्रद्धापूर्वकमेव यः सनियमं साक्षाच्च जीवन्निश्वः

38a °यज्ञं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °यज्ञ C₀₂K₀₇ 38b °पूजनम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °पूजिकं C₀₂
 38c °ब्रह्मजलैः पूतः] C²K₈₂K₀₇E ; ब्र_____ K₁₀ 38d °तीर्थ] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; °तीर्थ E
 39a °चमनं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °चनं C₄₅ 39b °सयेत्] em. ; °श्रयेत् C²K₈₂K₁₀K₀₇E 39c अक्षमाला]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; अक्षाला C₉₄ • पुराणार्थं] C²K₈₂E ; पुराणाञ्च K₁₀, पुराणार्थो K₀₇
 39d °शान्तं] C²C₄₅C₀₂K₁₀K₀₇E ; °शन्ति C^{ac}K₈₂ 40a °सलिल°] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; °सलील° E
 40b °कमण्डलुः] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; °कमण्डलु E 40c °त्क्रान्तिज°] C₉₄C₄₅K₁₀ ; °क्रान्तिज° C₀₂
 , °त्क्रान्तिज° K₈₂, °त्क्रान्तिज° K₀₇, ऽक्रान्ति ज° E 41d °दः] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; °दम् E
 42a °भ्यासो] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; °भ्यास E 42b °रति°] C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; _ C₉₄, °रति° C₄₅,
 °रतिः E 42a अतिथिभ्यो ऽभयं] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; आर्तिभ्यश्चाभयं E • दत्त्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇
 E ; दारा C₀₂ 42b °प्रस्थश्च°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °प्रस्थ च° C₀₂K₁₀ 42f गदितं पूर्वधारितम्]
 C₉₄C₄₅ ; यत्पूर्वमवधारितं C₀₂E, गदितं पूर्वधारितं K₁₀, गदितं यत्पूर्वधारितं K₈₂ (unmetr.),
 गदितं यत्पूर्वमवधारितं K₈₂^{pc} (unmetr.), गदितं यत्पूर्वमेधारितं K₀₇ (unmetr.) 43a °हरण-
 मनित्यहरणमज्ञा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °हरणं अनित्यहरणन्तज्ञा° K₈₂^{pc}, °हरणमनित्यहरणमज्ञा°
 C₀₂E 43b (प्रज्ञा° ... °त्तारणम्)] C²K₈₂K₀₇E ; omitted in K₁₀ • °करममोघ°] C²K₈₂ (un-
 metr.) ; omitted in K₁₀, °कममोघ° K₀₇, °करं प्रबोध° E • क्लेशार्णवो°] C²K₀₇ ; क्लेशार्णवो°
 K₈₂, omitted in K₁₀, शोकार्णवो° E 43c सेवेत्स] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; सेवे स C₀₂, सेवेत् K₁₀
 44b कीर्तयिष्यामि] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; कीर्तयि_मि C₉₄

सुखदुःखं समं कृत्वा लोभमोहविवर्जितः ॥ ११:४४ ॥
 वर्जयेन्मधु मांसानि परदारांश्च वर्जयेत् ।
 वर्जयेच्चिरवासं च परवासं च वर्जयेत् ॥ ११:४५ ॥
 वर्जयेत्सृष्टभोज्यानि भिक्षामेकां च वर्जयेत् ।
 वर्जयेत्संग्रहं नित्यमभिमानं च वर्जयेत् ॥ ११:४६ ॥
 सुसूक्ष्मं मनसा ध्यात्वा शुचौ पादं विनिक्षिपेत् ।
 न कुप्येत अनालाभे लाभे वापि न हर्षयेत् ॥ ११:४७ ॥
 अर्थतृष्णास्वनुद्विग्नो रोषे वापि सुदारुणे ।
 स्तुतिनिन्दा समं कृत्वा प्रियं वाप्रियमेव वा ॥ ११:४८ ॥
 नियमास्तु परीधानं संयमावृतमेखलः ।
 निरालम्बं मनः कृत्वा बुद्धिं कृत्वा निरञ्जनाम् ॥ ११:४९ ॥
 आत्मानं पृथिवीं कृत्वा खं च कृत्वा मनोन्मनम् ।
 त्रिदण्डं त्रिगुणं कृत्वा पात्रं कृत्वाक्षरो ऽव्ययः ॥ ११:५० ॥
 न्यसेद्धर्ममधर्मं च ईर्ष्याद्वेषं परित्यजेत् ।
 निर्द्वन्द्वो नित्यसत्यस्थो निर्ममो निरहंकृतः ॥ ११:५१ ॥

44d cf. 4.71: कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः । चतुःशत्रुनिहन्तव्यः सर्वथा वीतकल्मषः ॥
 45a = Kūmapurāṇa 2.27.12a etc. 51cd cf. BhG 2.45cd: निर्द्वन्द्वो नित्यसत्यस्थो नियोगक्षेम
 आत्मवान्

44c °दुःखं] C₄₅ ; °दुःख C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E 44d लोभमोह°] C₄₅ ; लाभालोभ° C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇
 , लाभलोभ° C₀₂ , लाभालाभ° E • °वर्जितः] C[°]K₈₂K₀₇E ; °वर्जिताः K₁₀ 45a वर्जयेन्]
 C₉₄K₁₀ ; वर्जयेत् C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E 45c °वासं] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; °वासश् E 45d °वासं] C[°]
 K₈₂K₁₀K₀₇ ; °वासश् E 46ab (वर्जयेत् ... च वर्जयेत्)] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; omitted in
 C₄₅ 46a वर्जयेत्सृष्ट°] C₀₂(?)K₈₂K₀₇ ; वर्जयेत्सृष्ट° C₉₄ , omitted in C₄₅ , वर्जयेन्सृष्ट° K₁₀ ,
 वर्जयेन्सृष्ट° E • °भोज्यानि] C[°]K₈₂K₁₀E ; °भोजालि(?) K₀₇ 46b °क्षामेकां] C₉₄K₁₀ ; omitted
 in C₄₅ , °क्षामेकं C₀₂K₈₂ , °क्षमेकञ् K₀₇ , °क्षामेकश् E 47b पादं] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇ ; पादं C₉₄ ,
 पाद K₁₀E • विनिक्षि°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E ; _निक्षि° C₉₄ , विनिक्षि° K₀₇ 47c कुप्येत] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀K₀₇E ; कुपेत C₀₂ • अनालाभे] K₈₂ ; मनोलाभे C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ , मनोलाभो C₀₂ , मनालाभे E
 48a अर्थ°] C₄₅C₀₂K₀₇ ; अर्थ° C₉₄K₈₂K₁₀ , अर्थ E • °नुद्विग्नो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °नुद्विग्नो
 C₀₂ 49a °धानं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °धानं K₀₇ , °धाना C₀₂ 49b °वृत°] C[°]K₈₂K₀₇ ; °मृत°
 K₁₀ , °नृत° E • °मेखलः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °मेखलाः C₀₂ , °मेखला K₁₀ 49c °वं मनः
 कृत्वा] K₀₇ ; °बमसत्कृत्वा C₉₄K₈₂ , °बमसंकृत्वा C₄₅ , °बमनंकृत्वा C₀₂ , °ब मनस्कृत्वा K₁₀ ,
 °बमनङ्कृत्वा E 49d बुद्धिं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; बुद्धि C₄₅E • निरञ्जनाम्] em. ; निरञ्जनाम् C[°]K₁₀
 K₀₇E , निरञ्जनः K₈₂ 50ab कृत्वा खं च] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; कृत्वा_ञ्च C₉₄ 50b मनोन्मनम्]
 C[°]K₈₂K₁₀ ; मनोन्मनः K₀₇ , मनोन्मनैः E 50d °क्षरो] C[°]K₈₂K₀₇E ; °करो K₁₀ • व्ययः] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀ ; व्ययं C₀₂ , व्यय K₀₇ , द्वयम् E 51a °धर्मं च] C[°]K₁₀K₀₇E ; °धर्मं वा K₈₂ 51b ईर्ष्या°]
 K₈₂K₀₇E ; ईर्ष्या° C[°]K₁₀ • °द्वेषं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °द्वेष C₀₂ 51c निर्द्वन्द्वो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇
 E ; निर्वन्द्वो C₀₂ • °सत्य°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °सत्य° C₀₂ 51d निर्ममो] K₀₇E ; निर्ममो C[°]
 K₈₂ , निर्ममो K₁₀ • °कृतः] C[°]K₁₀K₀₇ ; °कृतं K₈₂ , °कृतिः E

दिवसस्याष्टमे भागे भिक्षां सप्तगृहं चरेत् ।
 न चासीत् न तिष्ठेत् न च देहीति वा वदेत् ॥ ११:५२ ॥
 यथालाभेन वर्तेत अष्टौ पिण्डान् दिने दिने ।
 वस्त्रभोजनशय्यासु न प्रसज्येत विस्तरम् ॥ ११:५३ ॥
 नाभिनन्देत् मरणं नाभिनन्देत् जीवितम् ।
 इन्द्रियाणि वशंकृत्वा कामं हत्वा यतव्रतः ॥ ११:५४ ॥
 अतीतं च भविष्यं च न भिक्षुश्चिन्तयेत्सदा ।
 क्रोधमानमददर्पान्परिव्राड्वर्जयेत्सदा ॥ ११:५५ ॥
 विरागं तु धनुः कृत्वा प्राणायामगुणैर्युतम् ।
 धारणाशरतीक्ष्णेन मृगं हत्वा मनेन्द्रियम् ॥ ११:५६ ॥
 मैत्रीखड्गसुतीक्ष्णेन संसारारिं निकृन्तयेत् ।
 करुणावर्तचक्रेण क्रोधमत्तगजं जयेत् ॥ ११:५७ ॥
 मुदितावर्मबद्धाङ्गस्तूणं पूर्णमुपेक्षया ।
 अनक्षरं परं ब्रह्म चिन्तयेत्सततं द्विज ॥ ११:५८ ॥
 ब्रह्मणो हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः ।
 शिवस्य हृदयं संध्या तस्मात्संध्यामुपासयेत् ॥ ११:५९ ॥

54ab = MBh 12.237.15ab, Manu 6.45ab, Nārada-parivrajakopaniṣad 3.61cd. 58 Cf. 4.72: चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु । करुणामुदितोपेक्षामैत्री चायतनं स्मृतम् ॥ 59 ≈ Saubhāgyabhāskara of Bhāskararāya ad Lalitāsahasranāmastotra 302: ब्रह्मणो हृदयं विष्णुर्विष्णोरपि शिवः स्मृतः । शिवस्य हृदयं सन्ध्या तेनोपास्या द्विजातिभिः ॥ इति कश्यपादिवचनैः कौर्मपासस्कान्दादिनिखिलपुराणेषु च तत्र तत्र देवीकालिकाब्रह्माण्डमार्कण्डेयादिपुराणेषु बहुशः शक्तिरहस्यदेवीभागवततृतीयस्कन्धादिषु च इदंपर्येण सर्वत्र ज्ञानार्णवकुलार्णवादितन्त्रेषु त्व अपरिमितत्या वर्णितम्

52a दिवसस्या°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; दिवसत्या° C₄₅ 52b भिक्षां] C^ΣK₈₂K₀₇E ; भिक्षा K₁₀
 53a यथालाभेन] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; यथाला C₉₄ 53b अष्टौ] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; अष्ट E 53c °शय्यासु]
 C^ΣK₈₂K₀₇ ; °शय्यासु K₁₀ , °शय्यासु E 53d °सज्येत] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ ; °युज्ये C₄₅ , °सहेत
 K₀₇ , °सहेत E • विस्तरम्] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; विस्तरः E 54c वशंकृ°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ;
 वसंत्कृ° C₀₂ 54d हत्वा यतव्रतः] C^ΣK₈₂K₀₇E ; कृत्वा यतः व्रतः K₁₀ 55b भिक्षुश्चि°] C^ΣK₁₀K₀₇
 ; भिक्षुश्चि° K₈₂ , भिक्षु चि° E • सदा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; omitted in C₄₅ 55cd °दर्पान्प°]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °दर्पान्प° C₄₅ 56a धनुः] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; धनुष् E 56b प्राणायामगु°] C₄₅
 C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; प्राणायामङ्गु° C₉₄ • युतम्] C^ΣK₁₀K₀₇ ; युतः K₈₂ , वृतं E 56a °तीक्ष्णेन]
 K₁₀E ; °तीक्ष्णेन C^ΣK₀₇ , °तीक्ष्णेन K₈₂ 57a सुतीक्ष्णेन] K₁₀C₉₄K₀₇E ; सुतीक्ष्णेन C₄₅C₀₂K₈₂^{pc},
 ण K₈₂^{ac} 57b °सारारिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °सारारि C₀₂K₀₇ 58b तूणं पूर्णमु°] em. GOODALL ;
 तूणापूर्णमु° C₉₄ , तूणापूर्णमु° C₄₅ , तूणपूर्णमु° C₀₂ , तूणापूर्णामु° K₈₂ , तूणापूर्णमु°
 K₁₀K₀₇ , तूणीपूर्णमु° E 58c अनक्षरं] C₄₅ ; अनाक्षरं C₉₄K₈₂ , अनाक्षर° C₀₂K₀₇E , अनक्षर°
 K₁₀ • परं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; पर C₄₅K₀₇ 59a हृदयं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E ; हृदये C₉₄ , हृदये K₀₇
 59ab विष्णुर्वि°] C₉₄K₈₂E ; विष्णुर्वि° C₄₅ , विष्णु वि° C₀₂K₁₀K₀₇ 59b शिवः] E ; शिवं C^ΣK₈₂
 K₁₀K₀₇ 59d °सयेत्] C₉₄C₀₂K₁₀ ; °सयेत् C₄₅K₈₂ , °अयेत् K₀₇E

संसारार्णवतारणं शुभगतिः स ब्रह्म संध्याक्षरं
 ध्यायेन्नित्यमतन्द्रितो ह्यनुपमं व्यक्तात्मवेद्यं शिवम् ।
 रूपैर्वर्णगुणादिभिश्च विहितं दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमं
 यत्नोद्धृत्य समाश्रयेत्सुरगुरुं सर्वार्तिहर्ता हरम् ॥ ११:६०॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे चतुराश्रमधर्मविधानो नामाध्याय एकादशमः ॥

60a °गतिः] C₀₂E ; °गति C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ (unmetr.), °गति K₀₇ • °क्षरं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇
 E ; °क्षर C₄₅ 60b °तन्द्रितो] C₉₄K₈₂K₀₇E ; °नन्द्रितो C₄₅, °तन्द्रिय C₀₂, °तन्द्रियं K₁₀ •
 °वेद्यं] C^ΣK₈₂K₀₇E ; °वेद्य K₁₀ (unmetr.) 60c रूपैर्व°] C₉₄K₈₂K₀₇E ; रूपै व° C₄₅C₀₂K₁₀ •
 विहितं] C^ΣK₈₂^{ac}(?)K₁₀K₀₇ ; रहितं K₈₂^{pc}(?)E • दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमम्] C₉₄K₁₀ ; दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमम्
 K₈₂, दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमम् C₄₅C₀₂K₀₇E 60d यत्नोद्धृत्य] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; यत्नोद्धृत्य E • समाश्रये°]
 C^ΣK₈₂K₀₇E ; मणाश्रये° K₁₀ • सर्वार्तिहर्ता हरम्] C^ΣK₁₀ ; सर्वार्तिहर्ता हरं K₈₂, सर्वार्तिहर्ता
 हरं K₀₇, सर्वार्तिहर्ता शङ्करम् E Colophon: नामाध्याय एकादशमः] C^ΣK₈₂K₁₀ ; नामाध्याय
 एकादश K₀₇, नाम एकादशो ऽध्यायः E

[द्वादशमो ऽध्यायः]

[आतिथ्यधर्मः]

देव्युवाच ।

अहिंसा परमो धर्मः सततं परिकीर्त्यते ।

आतिथ्यकानां धर्मं च कथयस्व यदुत्तमम् ॥ १२:१ ॥

महेश्वर उवाच ।

अहिंसातिथ्यकानां च शृणु धर्मं यदुत्तमम् ।

त्रैलोक्यमखिलं देवि रत्नपूर्णं सुलोचने ॥ १२:२ ॥

चतुर्वेदविदे दानं न तत्तुल्यमहिंसकः ।

शृणु धर्ममतिथ्यानां कीर्तयिष्यामि सुन्दरि ॥ १२:३ ॥

[विपुलोपाख्यानम्]

आसीद्वृत्तं पुराख्यानं नगरे कुसुमाह्वये ।

कपिलस्य सुतो विद्वान्विपुलो नाम विश्रुतः ॥ १२:४ ॥

धर्मनित्यो जितक्रोधः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

ब्रह्मण्यश्च कृतज्ञश्च मङ्गलः कृतनिश्चयः ॥ १२:५ ॥

धनाढ्यो ऽतिथिपूज्यश्च दाता दान्तो दयालुकः ।

न्यायार्जितधनो नित्यमन्यायपरिवर्जितः ॥ १२:६ ॥

भार्या च रूपिणी तस्य चन्द्रबिम्बशुभानना ।

पीनोत्तुङ्गस्तनी कान्ता सकलानन्दकारिणी ।

5b = MBh 12.218.13b

1 देव्युवाच] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇E ; omitted in M 1ab धर्मः स°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; धर्मोस्स° C₀₂
1c आतिथ्य°] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; अतिथ्य° C₄₅K₁₀ • धर्मं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; धर्मश्च C₀₂ ; धर्मानां
K₁₀ 2 महेश्वर] C⁵K₁₀K₀₇E ; भगवान् K₈₂ 2b शृणु] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; _णु C₉₄ • धर्मं] C₉₄C₄₅
K₈₂K₁₀K₀₇ ; धर्म C₀₂E • °त्तमम्] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇ ; °त्तमां E 2d °पूर्णं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; पूर्णं
C₀₂ , °पूर्णं E • °लोचने] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °लोचनं C₄₅ 3a दानं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; दानं
C₄₅ 4a आसीद्वृत्तं] C₉₄K₈₂E ; आशीदत्तं C₄₅ , आसीद्वृत्तम् C₀₂ , आसी वृत्तं K₁₀ , आसीद्वृत्त K₀₇
• °ख्यानं] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇ ; °ख्यातं E 4b नगरे कुसुमाह्वये] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; नगरं कुसुमाह्वयम्
C₀₂K₁₀ 5c ब्रह्मण्य°] C₄₅K₈₂K₁₀E ; ब्राह्मण्य° C₉₄C₀₂K₀₇ • °ज्ञश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; °ज्ञ C₄₅ ,
°ज्ञश्च K₁₀ 5d °भक्तः] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇ ; °भक्त° E 6a °पूज्यश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; °पूज्य C₄₅K₈₂ ,
°पूज्यश्च K₁₀ 6b दान्तो] C₄₅K₀₇E ; दान्त C₉₄C₀₂K₈₂ , दान्तोम् (?) C₄₅ , दान्त K₁₀ 6c न्याया°]
C₀₂K₈₂K₀₇E ; न्यायो° C₉₄C₄₅K₁₀ 6cd नित्यम°] C⁵K₈₂K₀₇E ; नित्यम° K₁₀ 6d °वर्जितः] C⁵
K₈₂K₀₇E ; °वर्जयेत् K₁₀ 7b °बिम्ब°] C⁵K₁₀K₀₇E ; °बिम्बा K₈₂ • °शुभानना] C⁵K₁₀K₀₇E ;
°निभानना K₁₀ 7d सकला°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; --- C₉₄

पतिव्रता पतिरता पतिशुश्रूषणे रता ॥ १२:७ ॥
 अथ केनापि कालेन सूर्यरागमभूततः ।
 ग्रस्तभागत्रयस्त्वासीत्कृष्णमाधवमासिके ॥ १२:८ ॥
 स्नातुकामावतीर्यन्ते सर्वे पौरनृपादयः ।
 देवाश्च पितरश्चैव तर्प्यन्ते विधिवत्तथा ॥ १२:९ ॥
 केचिज्जुह्वति तत्राग्निं केचिद्विप्रांश्च तर्पयेत् ।
 केचिद्दानोपतिष्ठन्ति केचित्स्तुवन्ति देवताम् ॥ १२:१० ॥
 ध्यानयोगरताः केचित्केचित्पञ्चतपे रताः ।
 एवं प्रवर्तमानेषु राजनादिषु सर्वशः ॥ १२:११ ॥
 विपुलो ऽपि हि तत्रैव गङ्गागण्डकिसंगमे ।
 भार्यया सह तत्रैव स्नात्वा क्षोमविभूषणः ॥ १२:१२ ॥
 देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रतः ।
 तत्रावसरसम्प्राप्तो ब्राह्मणो ऽतिथिरागतः ॥ १२:१३ ॥
 भार्या तस्यातिरूपेण मोहिता ब्रह्मणस्तदा ।
 ब्राह्मणो ऽपि तथैवेह रूपेणाप्रतिमो भवेत् ॥ १२:१४ ॥
 अन्योन्यदृष्टिसंसक्तौ जातौ तौ तु परस्परम् ।
 विपुलेनाञ्जलिं कृत्वा ब्राह्मण संशितव्रत ॥ १२:१५ ॥
 आज्ञापय द्विजश्रेष्ठ अद्य मे ऽनुग्रहं कुरु ।

15d = MBh 12.213.18d and 12.347.1d

7e पतिव्रता] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; प्रतिव्रता C_{45} • पतिरता] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; पतिरता K_{10}
 7f पतिशुश्रूषणे] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; पतिशुश्रूषणे K_{10} 8b •भूततः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; •भूततः
 C_{02} 9a •वतीर्यन्ते] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}$; च तीर्थन्ते E 9c देवाश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; देवश्च C_{02}
 9d तर्प्यन्ते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; तर्प्यन्ते $C_{45}K_{10}$ 10a •चिज्जुह्वति] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; •चिज्जुह्वति
 C_{45} , •चिज्जुह्वति C_{02} 10b विप्रांश्च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; विप्राश्च C_{45} 10c दानो•] $C^{\Sigma}K_{82}$
 $K_{10}K_{07}$; ध्यानो• E 10d केचित्स्तुवन्ति] $C_{94}C_{45}K_{07}$; केचि स्तुवन्ति $K_{82}K_{10}$, केचिद्वन्ति C_{02} ,
 केचित्स्तुवन्ति E • देवताम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; देवता $C_{45}K_{07}$ 11a •रताः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}E$; •रता
 K_{10} 11d राजना•] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}$; राजाना• E 12a ऽपि हि] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; पि C_{45}
 , हि न K_{82}^{ac} , पि च E 12c भार्यया] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; भार्यया $C_{94}C_{02}E$ 12d •भूषणः]
 $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; •भूषणैः] C_{02} , •भूषितः K_{82} 13ab देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रतः]
 $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रतः C_{94} , देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रताः C_{02}
 , omitted in K_{82}^{ac} , देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणा रतः E 14b मोहिता] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$;
 मोहितो C_{45} • ब्रह्मणस्तदा] $C_{94}C_{45}K_{07}$; ब्राह्मणास्तथा C_{02} , ब्राह्मणस्तदा $K_{82}K_{10}$, ब्राह्मणस्य च
 E 14c ब्राह्मणो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ब्रह्मणो C_{45} • तथैवेह] $C_{45}K_{82}K_{10}E$; तथैवेह C_{94} , तथैवेह
 $C_{02}K_{07}$ 14d रूपेणा•] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$; रूपेणा• C_{45} , रूपेण C_{02} , रूपिणा• E 15a •संसक्तौ] C_{02}
 E ; •संसक्तौ $C_{94}K_{82}K_{07}$, •शक्तौ C_{45} , •संसक्तौ $C_{02}K_{10}$ 15b जातौ तौ] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; जातौ
 तौ C_{02} , जातौ तौ K_{07} 15d ब्राह्मण] $C_{45}C_{02}$; ब्राह्मणः $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$ • •शितं] em.;
 •श्रितं $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}E$ • •व्रत] conj.; •व्र* C_{94} , •व्रतः $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$ 16b •ग्रहं] C_{94}
 $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; •ग्रह C_{45}

भार्याभृत्यपशुग्राम रत्नानि विविधानि च ॥ १२:१६॥
 विपुलेनैवमुक्तस्तु गृहीतो ब्राह्मणो ऽब्रवीत् ।
 यदि सत्यं प्रदातासि सुप्रसन्नं मनस्तव ॥ १२:१७॥
 विपुल उवाच ।
 सुप्रसन्नं मनो मे ऽद्य सुप्रसन्नं तपःफलम् ।
 शीघ्रमाज्ञापय विप्र यच्चाभिलषितं तव ।
 अदेयं नास्ति विप्रस्य स्वशिरःप्रभृति द्विज ॥ १२:१८॥
 ब्राह्मण उवाच ।
 यद्येवं वदसे भद्र भार्या मे देहि रूपिणीम् ।
 स्वस्ति भवतु भद्रं वः कल्याणं भव शाश्वतम् ॥ १२:१९॥
 विपुल उवाच ।
 प्रतीच्छ भार्या सुश्रोणीं रूपयौवनशालिनीम् ।
 अकुत्सितां विशालाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ १२:२०॥
 भार्योवाच ।
 परित्याज्या कथं नाथ अपापां त्यजसे कथम् ।
 अतीव हि प्रियां भार्या निर्दोषां स कथं त्यजेः ॥ १२:२१॥
 सखा भार्या मनुष्याणामिह लोके परत्र च ।
 दानं वा सुमहदत्त्वा यज्ञो वा सुबहुः कृतः ॥ १२:२२॥
 अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं तपोभिर्वा सुदुष्करैः ।
 श्रुतो मे पितृभिः प्रोक्तो ब्राह्मणैश्च ममान्तिके ॥ १२:२३॥

16c °भृत्य°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °भृत्या° C₀₂ 17b ब्राह्मणो ऽब्रवीत्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ;
 ब्राह्मणस्तथा C₀₂ 17c यदि सत्यं प्रदातासि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; omitted in C₀₂ 17d सुप्रसन्नं
 मनस्तव] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; omitted in C₀₂ , सुप्रसन्नमनस्तव K₁₀E 18a °प्रसन्नं मनो] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₀₇E ; °प्रसन्नमनो C₀₂K₁₀ 18b सुप्रसन्नं तपः°] C[°]K₈₂K₀₇E ; सुप्रसन्नतपः° K₁₀ 18a शीघ्र°]
 C[°]K₈₂K₀₇E ; शीघ्र° K₁₀ 18e अदेयं] C[°]K₈₂K₀₇E ; अदेय K₁₀ 18f स्वशिरः°] C[°]K₁₀K₀₇E ;
 शरीर° K₈₂ • °भृति] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; °भृतिर् E 19 ब्राह्मण] C^{pc}C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; ब्राह्मणा C^{ac}₉₄ ,
 ब्रह्म K₁₀ 19b भार्या] C[°]K₈₂E ; भार्या K₁₀K₀₇ 19c स्वस्ति] C[°]K₈₂K₀₇ ; स्वस्ति K₁₀ , स्वस्तिर् E
 19d कल्याण] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; कल्याण C₀₂ • भव] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; तव E 20 विपुल] C[°]
 K₈₂K₁₀K₀₇ ; विप्र E 20a भार्या] C[°]K₈₂K₀₇E ; भार्या K₁₀ • °श्रोणी] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °श्रोणि C₀₂
 K₈₂K₁₀ 20b °शालिनीम्] C[°]K₈₂E ; °शालिनी K₁₀ , °शीलिनी K₀₇ 20a अकुत्सितां विशालाक्षीं]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; अकुत्सिता विशालाक्षि C₀₂ , अकुत्सिता विशालाक्षी K₁₀ 20b °निभाननाम्]
 C[°]K₈₂K₀₇E ; °निभानना K₁₀ 21a °त्याज्या] C₉₄K₈₂K₀₇E ; °त्याज्य C₄₅K₁₀ , °त्याज्या C₀₂
 21c प्रियां] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; प्रियं C₀₂K₁₀ 21d निर्दोषां] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; निर्दोष C₀₂ •
 त्यजेः] C₉₄K₈₂K₀₇ ; त्यज्येत् C₄₅C₀₂ , त्यजेत् K₁₀E 22ab मनुष्याणामिह] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ;
 मनुष्याणामिह C₀₂ 22d °बहुः] em. ; °बहु C[°]K₈₂K₀₇ (unmetr.) , °बहुं K₁₀ , °बहून् E • कृतः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; कृतम् C₀₂ 23ab स्वर्गं तपोभिर्वा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; स्वर्गन् ----र्वा
 C₉₄ 23d °न्तिके] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °न्तिकैः C₄₅

अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं श्रुतं मे बहुशः पुरा ।
 मन्दपालो द्विजश्रेष्ठो गतः स्वर्गं तपोबलात् ॥ १२:२४ ॥
 दानानि च बहून्दत्त्वा यज्ञांश्च विविधांस्तथा ।
 वेदांश्च जपयज्ञांश्च कृत्वा स द्विजसत्तमः ॥ १२:२५ ॥
 प्राप्तद्वारो ऽपि यस्यापि देवदूतैर्निवारितः ।
 अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं यदि यज्ञशतैरपि ॥ १२:२६ ॥
 इत्युक्तस्तु च्युतः स्वर्गान्मन्दपालो महानृषिः ।
 पुत्रानुत्पादयामास शारङ्गांश्चतुरो द्विजः ॥ १२:२७ ॥
 तेन पुण्यप्रभावेण स्वर्गं प्राप्तो ह्यवारितः ।
 कुलत्राणात्कुलत्रास्मि भरणाद्भार्य एव च ॥ १२:२८ ॥
 दारसंग्रहं पुत्रार्थे क्रियते शास्त्रदर्शनात् ।
 यानि सन्ति गृहे द्रव्यं ग्रामघोषगृहाणि च ॥ १२:२९ ॥
 दातुमर्हसि विप्राय न मां दातुमिहार्हसि ।
 भार्याया वचनं श्रुत्वा विपुलः पुनरब्रवीत् ॥ १२:३० ॥
 साधु भामिनि जानामि साधु साधु पतिव्रते ।
 जितो ऽस्म्यनेन वाक्येन अनेनास्मि हि तोषितः ॥ १२:३१ ॥
 अद्य ग्रहणकाले च द्विज आगत्य याचते ।
 ददामीति प्रतिज्ञाय अदत्त्वा नरकं व्रजे ॥ १२:३२ ॥

24c See Mandapāla's story in MBh 1.220.5ff.

24a स्वर्गं] C₉₄K₈₂K₀₇E ; स्वर्गं C₄₅C₀₂K₁₀ 24c °पालो] K₀₇E ; °पाल C[°]K₈₂K₁₀ 25a बहून्द°] C[°]K₈₂K₁₀E ; बहू द° K₀₇ 25b यज्ञांश्च विविधांस्तथा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ ; यज्ञांश्च विविधांस्तथा K₀₇ , यत्वा यज्ञांश्च विविधां तथा C₄₅ , स्यज्ञांश्च विविधांस्तथा E 25c वेदांश्च जपयज्ञांश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇ ; वेदांश्च जपयज्ञांश्च C₄₅ , वेदांश्च जपयज्ञांश्च K₁₀ , वेदांश्च जपयज्ञांश्च E 25d स द्वि°] conj. ; तद्वि° C[°]K₈₂E , तद्वि° K₁₀ , सद्वि° K₀₇ • °सत्तमः] C[°]K₁₀K₀₇E ; °सत्तम K₈₂ 26a °द्वारो] C[°]K₈₂K₀₇E ; °द्वारे K₁₀ 26ab यस्यापि दे°] C[°]K₈₂K₀₇ ; यस्यापि द्वे° K₁₀ , यस्याहि दे° E 26b °दूतैर्नि°] C[°]K₈₂E ; °दूतैर्नि° K₁₀ , °दूतैर्नि° K₀₇ 26c °यात्स्वर्गं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °यात्स्वर्गं C₀₂ 26d °शतैरपि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; करोति यः C₀₂ 27a °क्तस्तु च्युतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °क्तस्तु च्युतः C₀₂ 27c पुत्रानु°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; पुत्रमु° C₀₂ 27d शारङ्गांश्च] K₈₂K₀₇ ; शारङ्गांश्च C₉₄ , शारङ्गांश्च C₄₅ , शारङ्गांश्च C₀₂K₁₀ , शारङ्गांश्च E • द्विजः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; द्विज C₀₂ 28b स्वर्गं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; स्वर्गं C₀₂ • °वारितः] C[°]K₈₂K₀₇E ; °वारितः K₁₀ 28c कुल°] C₄₅ ; कुल° C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E • °त्राणात्क°] K₁₀ ; °त्राणां क° C[°]K₈₂E , °त्राणा क° K₀₇ • °स्मि] C[°]K₈₂K₀₇E ; °स्मि K₁₀ 28d °आद्भार्य एव] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; °आद्भार्यमेव C₄₅ , °आ भार्य एव C₀₂K₁₀ 29a °ग्रह] C₀₂K₁₀K₀₇E ; °ग्रहः C₉₄C₄₅K₈₂ • पुत्रा°] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; पुत्रा° E 29b क्रियते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; क्रियाते C₄₅ 30c वचनं] C[°]K₈₂K₁₀E ; वचन K₀₇ 30d °ब्रवीत्] C₉₄C₄₅C^{ac}₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; °ब्रवीत् । विपुल उवाच । C^{pc}₀₂E 31a जानामि] C₄₅C₀₂K₈₂E ; जानामि C₉₄K₁₀K₀₇ 31b पति°] C[°]K₈₂K₀₇E ; प्रति° K₁₀ 31d तोषितः] C[°]K₈₂K₁₀E ; तोषितः K₀₇ 32d व्रजे] C₉₄K₈₂K₀₇ ; व्रजेत् C₄₅C₀₂K₁₀E , व्रजे* K₈₂

नरकं यदि गच्छामि कुलेन सह सुन्दरि ।
 कल्पकोटिसहस्रे ऽपि नरकस्थाद्यशस्विनि ॥ १२:३३ ॥
 मुक्तिमेव न पश्यामि जन्मकोटिशतैरपि ।
 अदानाच्चाशुभं देवि पश्यामि वरवर्णिनि ॥ १२:३४ ॥
 दानेन तु शुभं पश्ये स्वर्गलोके यदक्षयम् ।
 नोक्तं मयानृतं पूर्वं नित्यं सत्यव्रते स्थितः ॥ १२:३५ ॥
 सत्यधर्ममतिक्रम्य नान्यधर्मं समाचरे ।
 भार्या धर्मसखेत्येवं त्वया पूर्वमुदाहृतम् ॥ १२:३६ ॥
 यदि धर्मसखायासि सो ऽद्य काल इहागतः ।
 द्विज रूपधरो धर्मः स्वयमेव इहागतः ॥ १२:३७ ॥
 जिज्ञासार्थमहं भद्रे न विघ्नं कर्तुमर्हसि ।
 माताव्यक्तः पिता ब्रह्मा बुद्धिभार्या दमः सखा ॥ १२:३८ ॥
 पुत्रो धर्मः क्रियाचार्य इत्येते मम बान्धवाः ।
 कालश्रेष्ठो ग्रहः सूर्यो गङ्गा श्रेष्ठा नदीषु च ॥ १२:३९ ॥
 चन्द्रक्षये दिनं श्रेष्ठं नरश्रेष्ठो द्विजोत्तमः ।
 शुश्रूषणार्थं विप्रस्य मया दत्तासि सुन्दरि ।
 सर्वस्वं ब्राह्मणे दत्त्वा वनमेवाश्रयाम्यहम् ॥ १२:४० ॥
 शङ्कर उवाच ।
 तूष्णीम्भूता ततो भार्या अश्रुपूर्णाकुलेक्षणा ।

39c cf. e.g. Āgamakalpalatā 3.128: सूर्यग्रहणकालस्य समाना नास्ति भूतले । अत्र यद्यत्कृतं कर्म
 अनन्तफलदं भवेत् ॥ cf. also Agastyasamhitā X.XXcd (on the proper date for initiation): सूर्यग्रहणकालेन
 समानो नास्ति कश्चन also ibid. X.XX (on image installation): सूर्यग्रहे महापुण्ये कुरुक्षेत्रे विधानतः
 । कृतैर्यत्पुण्यमाप्नोति तुलापुरुषकादिभिः ॥ तत्पुण्यं प्राप्नुयामत्यः ... 39d ≈ 15.18b: श्रेष्ठा गङ्गा
 नदीषु च

33a यदि] C⁵K₈₂K₁₀E ; ययदि K₀₇ 33c सहस्रे ऽपि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; सहस्राणि C₀₂E
 33d स्याद्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ ; स्था य° C₄₅ , स्थो य° K₀₇E 34a मुक्तिमेव] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇ ;
 मुक्तिमेवन् E 34c अदानाच्चा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; अदाना चा° C₀₂ 35b लोके] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇
 ; omitted in K^{ac} , लोकं E 35c नोक्तं] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇E ; नोक्ता K^{ac} 35d व्रते] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇ ;
 व्रत° E 36b चरे] C⁵K₈₂K₀₇ ; चरेत् K₁₀E 36c धर्म°] C⁵K₁₀K₀₇E ; धर्म K₈₂ 36d त्वया]
 em. ; त्वयि C⁵K₈₂K₁₀K₀₇E 37a सखाया°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; सखा° C₄₅ 37c धरो] C₉₄
 C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; परो C₄₅ 38a र्थमहं] C⁵K₈₂E ; र्थम्महं K₁₀ , र्थमह K₀₇ 38c व्यक्तः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; व्यक्त C₀₂ , व्यक्तः K₀₇ 38d बुद्धिर्भा°] C₉₄C₄₅K₁₀ ; बुद्धि भा° C₀₂K₈₂K₀₇E
 • दमः] C⁵K₈₂K₀₇E ; दम K₁₀ (unmetr.) • सखा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; समा C₉₄ 39c श्रेष्ठो]
 C₄₅K₈₂K₀₇ ; श्रेष्ठ° C₉₄C₀₂K₁₀ , श्रेष्ठा K^{ac} , श्रेष्ठः E 39d श्रेष्ठा] C⁵K₀₇E ; श्रेष्ठो K₈₂ , श्रेष्ठ
 K₁₀ 40a दिनं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; दिन° C₀₂K₁₀E 40b उत्तमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; उत्तम C₀₂
 40a र्थ°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; र्थ C₄₅ 41 शङ्कर] C⁵K₈₂K₁₀K₀₇ ; महेश्वर E 41a तूष्णीम्भूता]
 C₉₄ ; तूष्णीम्भूत्वा C₄₅ , तूष्णीभूत C₀₂ , तूष्णीभूता K₈₂K₁₀ , तूष्णीम्भूती K₀₇ , तूष्णीभूता • भार्या]
 C⁵K₈₂K₁₀K₀₇ ; भार्या E 41b क्षणा] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; क्षणः C₀₂ , क्षणाः K₁₀ , क्षणाम् E

करे गृह्य विशालाक्षी ब्राह्मणाय निवेदिता ॥ १२:४१॥
यानि सन्ति गृहे द्रव्यं हिरण्यं पशवस्तथा ।
ददामि ते द्विजश्रेष्ठ ग्रामघोषगृहादिकम् ॥ १२:४२॥
मुक्ता वैडूर्यवासांसि दिव्याण्याभरणानि च ।
सर्वान्गृहाण विप्रेन्द्र श्रद्धया दत्तसत्कृतान् ॥ १२:४३॥
प्रीयतां भगवान्धर्मः प्रीयतां च महेश्वरः ।
प्रीयन्तां पितरः सर्वे यद्यस्ति सुकृतं फलम् ॥ १२:४४॥
रुद्र उवाच ।
विपुलस्य वचः श्रुत्वा ब्राह्मणेन तपस्विना ।
आशीः सुविपुलं दत्त्वा विपुलाय महात्मने ॥ १२:४५॥
वसेत्तत्र गृहे रम्ये भार्यामादाय तस्य च ।
विपुलस्तु नमस्कृत्वा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ १२:४६॥
ब्राह्मणमभिवाद्यैवं गतः शीघ्रं वनान्तरम् ।
वने मूलफलाहारो विचरेत् महीतले ॥ १२:४७॥
एकाकी विजने शून्ये चिन्तया च परित्युतः ।
ऋ गच्छामि ऋ भोक्ष्यामि कुत्र वा किं करोम्यहम् ॥ १२:४८॥
न पथं विषयं वेत्ति ग्रामं वा नगराणि वा ।
खेटखर्वटदेशं वा जानामीह न कंचन ॥ १२:४९॥
अमुं सुशैलं पश्यामि विपुलोदरकन्दरम् ।

41c °क्षी] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७} ; °क्षी° E 41d ब्राह्मणाय निवेदिता] C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ; ब्राह्मणाय निवेदिता C_{४५} 42b हिरण्यं] C^२K_{१०}K_{०७} ; हिरण्य° K_{८२}E 42c ददामि] C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ; ददानि C_{४५} • ते द्विज°] C_{४५}C_{०२}K_{८२}K_{१०}E ; -- ज° C_{९४} , त द्विज° K_{०७} 43a वैडूर्य°] C_{९४}C_{४५}K_{१०}K_{०७} ; वैभार्य° C_{०२} , वैर्य° K_{८२}^{ac} , वैदूर्य° K_{८२}^{pc}E • °वासांसि] C^२K_{८२}K_{१०}E ; °वासांसि K_{०७} 43c सर्वान्गृहाण] C_{९४}C_{४५}K_{८२}E ; सर्वान्गृहान् K_{१०} , सर्वा गृहाण K_{०७} , सर्वान्तान्गृह C_{०२} 43d °सत्कृतान्] em. ; °सत्कृताम् C^२K_{८२}K_{०७}E , °सत्कृतम् K_{१०} 44b प्रीय°] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७}^{pc}E ; प्रीन° K_{०७}^{ac} 44c प्रीयन्तां] C_{९४} ; प्रीयतां C_{४५}C_{०२}K_{८२}K_{०७}E , प्रीयता K_{१०} • पितरः] C^२K_{१०}K_{०७}E ; पितर K_{८२} 44d अस्ति] C_{४५}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ; असि C_{९४} 45 रुद्र] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७} ; महेश्वर E 45a वचः श्रुत्वा] C_{४५}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ; वचःश्रुत्वा C_{९४} 45b तपस्विना] C^२K_{८२}K_{०७}E ; तपस्विनाम् K_{१०} 46a वसेत्तत्र गृहे] C_{४५}K_{८२} ; वस तत्र गृहे C_{९४}C_{०२}K_{१०} , वस्एन्तत्र गृहे K_{०७} , वसते च गृहं E 46c विपुलस्तु] C^२K_{८२}K_{०७}E ; विपुलस्य K_{१०} 46d कृत्वा चापि] C^२K_{८२}K_{१०} ; **** K_{०७} , कृत्वा च वि° E 47a ब्राह्मण°] C^२K_{८२}K_{०७}E ; ब्राह्मणा° K_{१०} • °द्यैवं] em. ; °द्यैवं C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_{१०}E , °द्यैवं K_{०७} , °द्यैवं C_{४५} 47b शीघ्रं] C^२K_{८२}K_{०७}E ; श्रीघ्रं K_{१०} 47c °फलाहारो] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७}^{pc}E ; °फाहारो K_{०७}^{ac} 48a एकाकी] C_{४५}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ; एकाका C_{९४} 48b परि°] C^२K_{८२}K_{१०}E ; पलि° K_{०७} 48c ऋ गच्छामि] C^२K_{८२}K_{१०}E ; ऋ गच्छामि K_{०७} • ऋ भोक्ष्यामि] C_{९४} ; ऋ भोज्यामि C_{४५}K_{८२}K_{१०} , ऋ भोक्ष्यामि C_{०२} , ऋ भोक्ष्यामि K_{०७} , किं भोक्ष्यामि E (unmetr.) 49a विषयं वेत्ति] C_{९४}K_{८२}K_{१०}E ; विषयं वेत्ति C_{४५}C_{०२} , विषयं वेत्ति K_{०७} 49b वा] C_{९४}C_{०२}K_{१०}K_{०७}E ; च C_{४५}K_{८२} 49c खेट°] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ; क्षेत्र° C_{०२} • °खर्वट°] E ; °कर्वट° C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७} 49d कंचन] em. ; कञ्चन C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७}E 50a सुशैलं] C^२K_{८२}K_{१०}E ; सुशैलं K_{०७} 50b विपुलो°] C^२K_{८२}K_{०७}E ; विलो° K_{१०}

तमारुह्य निरीक्ष्यामि ग्रामं नगरपत्तनम् ॥ १२:५०॥
 एवमुक्त्वा तु विपुलः शनैः पर्वतमारुहत् ।
 वृक्षच्छायां समालोक्य निषसाद श्रमान्वितः ॥ १२:५१॥
 एतस्मिन्नेव काले तु वृक्षशाखावतार्य च ।
 अपूर्वं च सुरुपं च सुगन्धत्वं च शोभनम् ॥ १२:५२॥
 फलं गृह्य विचित्रं च हृदयानन्दनं शुभम् ।
 विपुलस्याग्रतः कृत्वा पुनर्वृक्षं समारुहत् ॥ १२:५३॥
 विपुलश्चित्रवद्दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
 अहो वा स्वप्नभूतो ऽस्मि अहो वा तपसः फलम् ॥ १२:५४॥
 न पश्यामि न जिघ्रामि न च स्वादं च वेद्यहम् ।
 वार्त्तापि न च मे श्रोता प्रतिजानामि कंचन ॥ १२:५५॥
 एवमुक्त्वा ह्यनेकानि फलं गृह्य मनोरमम् ।
 सुनिरीक्ष्य पुनर्जिघ्रं पुनर्जिघ्रं निरीक्ष्य च ॥ १२:५६॥
 फलं चात्र निरूप्यन्तो देशं वाप्यवलोकयन् ।
 पाथेयरहितश्चास्मि देवदत्तं फलं मम ॥ १२:५७॥
 तत्फलं प्रतिगृह्यैव नगरं प्रविशाम्यहम् ।
 प्रार्थयित्वा तु यत्किंचिज्जीवनार्थं चराम्यहम् ॥ १२:५८॥
 ततः शैलमतिक्रम्य नगरं प्रविवेश ह ।
 पथि कश्चिज्जनः पृष्ठः किंनाम नगरं त्विदम् ॥ १२:५९॥

50c निरीक्ष्यामि] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; निरीक्ष्यामि K_{07} 51a एवमु°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; एकं उ° C_{45}
 51b °रुहत्] E ; °रुहेत् $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}$ 51c °च्छायां] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; °च्छाया K_{07} 52a एतस्मिन्नेव]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; एतस्मिन्नैव C_{02} , एतस्मिन्नैव K_{07} • काले तु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; कालेन $C_{02}E$,
 कालेन K_{07} 52b वृक्ष°] $C^{\Sigma}K_{10}K_{07}^{pc}E$; वृक्षा° $K_{82}K_{07}^{ac}$ 52c सुरुपं] $C_{94}C_{02}K_{10}K_{07}E$; स्वरूपं
 $C_{45}K_{82}$ 53d पुनर्वृक्षं समारुहत्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; पुन वृक्षं समारुहम् C_{02} , पुनर्वृक्षं समारुहं
 K_{10} 54a °त्रवद्दृष्ट्वा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °त्रव दृष्ट्वा C_{02} 54cd °भूतो ऽस्मि अहो] $C^{\Sigma}K_{10}K_{07}E$;
 °संभूतो ऽस्म्यहो K_{82} 55a जिघ्रामि] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; च घ्रामि C_{45} 55c श्रोता] $C_{45}C_{02}K_{82}$
 $K_{10}K_{07}E$; श्रोत्रा C_{94} 55d कंचन] $em.$; कश्चन $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}E$ 56a °मुक्त्वा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$
 E ; °मुक्त्वा C_{02} 56b गृह्य] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; गृह K_{07} 56c °निरीक्ष्य] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; °निरीक्ष K_{07}
 56cd पुनर्जिघ्रं पुनर्जिघ्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; मुन जिघ्रं पुन जिघ्रं C_{02} , पुनर्जिघ्रं पुनर्जिघ्रं K_{10} , पुनर्जिघ्रं
 पुनर्जिघ्रं K_{07} 56d निरीक्ष्य] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; निरीक्ष K_{07} 57a चात्र] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; चा C_{94}^{ac}
 , चात्र] C_{94}^{pc} • निरूप्यन्तो] E ; निरूप्यान्ति C_{94} , निरूप्यां चा C_{45} , निरूप्यन्ति $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$
 57b °लोकयन्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °लोकयत् C_{45} 57c पाथेय°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}E$; पथेय° K_{10} •
 °रहितश्चा°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °रहिते चा° C_{02} 57d °दत्तं] $C_{94}K_{82}K_{07}$; °दत्त° $C_{45}C_{02}K_{10}$
 E • फलं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; omitted in K_{07} 58a °गृह्यैव] $C_{45}K_{10}E$; °गृह्येव $C_{94}K_{07}$, गृहे च C_{02} ,
 °गृह्यैवं K_{82} 58c तु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}$; च E 58cd यत्किंचिज्जी°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; यत्किंचि
 जी° C_{02} 59d नगरं त्विदम्] $C_{94}K_{82}K_{07}E$; नगर त्विदम् $C_{45}C_{02}$, नगरं त्विह K_{10}

स होवाच पथीकेन किमपूर्वमिहागतः ।
 दक्षिणापथदेशो ऽयं नरवीरपुरं त्वदः ॥ १२:६०॥
 राजा सिंहजटो नाम राज्ञी तस्य च कैकयी ।
 अतिवृद्धो जराग्रस्तः कैकयी च तथैव च ॥ १२:६१॥
 दाता सर्वकलाज्ञश्च युद्धे वीर्यबलान्वितः ।
 ब्रह्मण्यो वत्सलो लोके सर्वशास्त्रविशारदः ॥ १२:६२॥
 विपुल उवाच ।
 अत्र श्रेष्ठमुपास्यामि नाम वा तस्य किं वद ।
 कतमो देशस्तद्वासः कथयस्व न संशयः ॥ १२:६३॥
 विपुलेनैवमुक्तस्तु पथिकोवाच तं पुनः ।
 मम भीमबलो नाम श्रेष्ठिकस्य गृहागतः ॥ १२:६४॥
 श्रेष्ठिकः पुण्डको नाम ख्यातः श्रेष्ठिक उच्यते ।
 कौतुकं तव यद्यस्ति तदागच्छ मया सह ॥ १२:६५॥
 एवमस्त्विति तेनोक्तो विपुलेन महात्मना ।
 तेनैव सह निर्यातः श्रेष्ठिकस्य गृहं प्रति ॥ १२:६६॥
 श्रेष्ठिकः स्वगृहासीनो दृष्टः स विपुलेन तु ।
 तस्यान्तिकमुपागम्य तत्फलं स निवेदितः ॥ १२:६७॥
 अहो फलमिदं श्रेष्ठमहो फलमिहानितम् ।
 अहो रूपमहो गन्धमहो फलं सुशोभनम् ॥ १२:६८॥

60a स हो०] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; अहो० C₄₅K₁₀ • पथीकेन] C^२K₈₂K₁₀E ; पथीको न K₀₇ 60b ०गतः]
 C^२K₈₂K₀₇E ; ०तवः K₁₀ 60c ०पथ०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; ०पथे C₄₅ 60d ०पुरं त्वदः] C₄₅ ;
 ०पुरं त्वयः C₉₄ , ०पुरं त्वयं C₀₂K₈₂K₁₀ , पुरन्दरः K₀₇ , ०पुरं स्वयम् E 61a राजा] C^२K₈₂K₁₀
 ; राजा हि K₀₇ , राज E • ०जटो] C^२K₈₂K₁₀K₀₇ ; ०यतो E 61b कैकयी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ;
 कैकयी C₉₄ 61d कैकयी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; कैकयी C₉₄ • तथैव च] C^२K₈₂K₁₀E ; तथैव र K₀₇
 62a दाता] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; _ता C₉₄ • ०कला०] E ; ०कल० C^२K₈₂K₁₀K₀₇ 62b युद्धे] C^२
 K₈₂K₀₇E ; युद्धो K₁₀ 63a ०पास्यामि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; ०पस्यामि C₀₂ 63b नाम] C₉₄C₄₅
 K₀₇ ; नाम C₀₂K₈₂K₁₀E • वद] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; वदः C₄₅ 63c देशस्त०] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ;
 देश त० C₀₂K₁₀ 63d कथयस्व] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; कथयस्य C₄₅ 64a विपुलेनैव०] C^२K₈₂K₁₀E
 ; विपुलेनैव० K₀₇ 64c मम भीमबलो नाम] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; मम भी_बलो नाम C₉₄ , omitted
 in E 64d श्रेष्ठिकस्य गृहागतः] C^२K₈₂K₁₀K₀₇ ; श्रेष्ठिकस्य गृहागतः॥ पथिको ऽहमिदानीञ्च । को
 भवान् तस्य विषये किं वा ज्ञातुं चिकीर्षसि॥ E 66a ०स्त्विति] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; ०स्त्विति C₄₅
 C₀₂ • तेनोक्तो] C^२K₈₂K₁₀ ; तेनोक्तो K₀₇ , तेनोक्तौ E 66b ०त्मना] C^२K₈₂K₁₀E ; ०त्मनाः K₀₇
 66c तेनैव] C^२K₈₂K₁₀E ; तेनैव K₀₇ 66d प्रति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; प्रतिः C₀₂E 67a श्रेष्ठिकः] C₄₅
 C₀₂K₁₀K₀₇E ; श्रेष्ठितः C₉₄ , श्रेष्ठिक K₈₂ 67b दृष्टः स] C₄₅K₈₂K₀₇E ; दृष्ट_ C₉₄ , दृष्ट स C₀₂ ,
 दृष्टस्य K₁₀ 67c ०गम्य] C^२K₈₂K₁₀E ; ०गत्य K₀₇ 67d स निवेदितः] C^२K₁₀E ; सन्निवेदितः K₈₂ ,
 सनिवेदितः K₀₇ 68ab श्रेष्ठमहो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; श्रेष्ठ अहो C₀₂ 68cd गन्धमहो फलं] corr. ;
 गन्धमहो फल C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂E , गन्धमहो गन्धमहो फल C₄₅^{ac} , गन्ध अहो फल K₁₀ , गन्धो फल
 अहो K₀₇

तत्फलं न महीजातं न मेरौ न च मन्दरे ।
 देवलोकिक सुव्यक्तं न मर्त्य उपजायते ॥ १२:६९ ॥
 अहो ऽस्मि सफलं भोक्ता राजार्हं च न संशयः ।
 दौकयित्वा फलं दिव्यं राजानं तोषयाम्यहम् ॥ १२:७० ॥
 ततस्त्वरित गत्वैव फलं गृह्य मनोहरम् ।
 आदरेणोपसृत्यैव राजानं स फलं ददौ ॥ १२:७१ ॥
 राजा च स फलं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
 कुतः श्रेष्ठि त्वया नीतं फलं पूर्वं मनोहरम् ॥ १२:७२ ॥
 स्वादुमूलं फलं कन्दं दृष्टं पूर्वं न तादृशम् ।
 रूपगन्धगुणोपेतं हृदयानन्दकारकम् ॥ १२:७३ ॥
 सद्य एवोपयुञ्जामि त्वया दत्तमिदं फलम् ।
 कीदृशं स्वाद विज्ञानमिच्छामि कुरु माचिरम् ॥ १२:७४ ॥
 ततः स भक्षयामास फलं चामृतसंनिभम् ।
 अमृतोपमसुस्वादं सर्वं च बुभुजे नृपः ॥ १२:७५ ॥
 सद्य षोडशवर्षस्य यौवनं समपद्यत ।
 न वलीपलितं सद्यो न जरा न च दुर्बलः ॥ १२:७६ ॥
 केशदन्तनखस्निग्धो दृढदन्तो दृढेन्द्रियः ।

69a तत्फ०] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; यत्फ० E 69b मेरौ] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇^{pc}E ; मेरो C₀₂K₀₇^{ac}K₁₀ • मन्दरे] conj. ; कन्दरे C²K₈₂K₁₀K₀₇E 69c देवलोकिक] C²K₈₂K₁₀^{pc}K₀₇E ; देवलोकिक K₁₀^{ac} 69d मर्त्य उपजायते] em. ; मर्त्यमुपजायते C₉₄, मर्त्यं सुपजायते C₄₅, मर्त्यमुपजायते C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇, मर्त्यामुपजायते E 70a अहो] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; _हो C₉₄, अहो E • सफलं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; सफलम् C₉₄, तत्फलं E • भोक्ता] C²K₈₂K₁₀E ; भोक्तं K₀₇ 70b राजार्हं च] C₀₂K₁₀ ; राजार्हश्च C₉₄C₄₅K₀₇E, राजार्हश्च K₈₂ 70c दौकयित्वा] C²K₈₂K₀₇E ; दौकयित्वा K₁₀ 71a त्वरित] K₈₂K₀₇E ; त्वरितं C²K₁₀ (unmetr.) 71b गृह्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; गृह C₄₅ • °हरम्] C²K₈₂K₀₇ ; °रमम् K₁₀E 71c °सृत्यैव] C₉₄C₄₅E ; °सृत्येव C₀₂K₁₀K₀₇, °संगत्य K₈₂ 71d स फलं] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; तत्फलं E 72a स फलं] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; तत्फलं E 72b विस्मयं] C²K₈₂K₀₇E ; विस्मय K₁₀ 72c श्रेष्ठि] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; श्रेष्ठ E 72d फलं पूर्वं मनोहरम्] corr. ; फलं _ _ _ _ हरम् C₉₄, फलं म्यर्वमनोहरम् C₄₅, फलं पूर्वं मनोहरम् C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇, फलं सर्वमनोहरम् E 73a °मूलं फलं] K₀₇ ; °मूलफलं C²K₈₂K₁₀E 73ab कन्दं दृष्टं पू०] em. ; °कन्दं दृष्टा पू० C₉₄K₈₂K₁₀, °स्कन्द दृष्टा पू० C₄₅, °स्कन्द दृष्टा पू० C₀₂, कन्द दृष्टान्पू० K₀₇, °स्कन्द दृष्टा पू० E 73b तादृशम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; तादृशं C₀₂, यादृशम् E 73d °कारकम्] C²K₁₀K₀₇E ; °कारकः K₈₂ 74a सद्य एवोपयुञ्जामि] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; सत्य एव प्रयुञ्जामि E 74c स्वाद विज्ञानम्] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; स्वादु विज्ञानम् E 75a ततः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; तत C₄₅ 75cd स्वादं सर्वं च] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; स्वा _ _ _ C₉₄ 76b °पद्यत] C₉₄C₄₅ ; °पद्यते C₀₂K₈₂K₁₀E, °द्यत K₀₇ 76c वली०] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; वलि० E 77b °दन्तो] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; °देहो E • दृढेन्द्रियः] C²K₈₂K₀₇E ; दृढेन्द्रिः K₁₀

तेजश्चक्षुर्बलप्राणान्सद्य सर्वानवाप्तवान् ॥ १२:७७ ॥
 मन्त्री पुरोहितो ऽमात्यः सर्वे भृत्यजनास्तथा ।
 पौरस्त्री बालवृद्धाश्च सर्वे ते विस्मयं गताः ॥ १२:७८ ॥
 राजा सिंहजटो नाम तुष्टिमेव परां गतः ।
 प्रहर्षमतुलं चैव प्राप्तवान्स नरेश्वरः ॥ १२:७९ ॥
 उवाच राजा तं श्रेष्ठिं स्वार्थतत्परनिर्दयः ।
 कुरु भीमबलस्त्वेवं फलमानय अद्य वै ॥ १२:८० ॥
 पुनर्मे यौवनप्राप्तिस्त्वत्प्रसादान्नरोत्तम ।
 केकयीं दुर्बलां वृद्धां पुनः प्रापय यौवनम् ॥ १२:८१ ॥
 स राज्ञा एवमुक्तस्तु श्रेष्ठी भीमबलस्तथा ।
 प्रत्युवाच ह राजानं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥ १२:८२ ॥
 न वनेन वने राजन्न वाणिज्यकृषेण वा ।
 केनापि कुलपुत्रेण तव दर्शनकाक्षया ॥ १२:८३ ॥
 दत्तो ऽस्मि तेन राजेन्द्र मया दत्तो ऽसि भूपते ।
 न ते शक्नोम्यहं राजन्वक्तुं वैदेशिनं नरम् ॥ १२:८४ ॥
 श्रुत्वा भीमबलवाक्यं प्रत्युवाच ततः पुनः ।
 अमात्यकुलपुत्रस्त्वं ब्रूहि मद्वचनं पुनः ॥ १२:८५ ॥
 यदि नास्ति किं मे दत्तं मया वा मार्गितो भवान् ।

77c °चक्षुर्बलप्राणा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; °चक्षुवलप्राणा° C₀₂ , °चक्षुर्बलं प्राणा° K₀₇ , °चक्षुवलप्राण°
 E 77d सर्वान°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; सर्वान्न° C₀₂ • °प्तवान्] C[°]K₁₀K₀₇E ; °मुयात् K₈₂
 78a पुरोहितो ऽमात्यः] C₉₄C₀₂K₁₀ ; पुरोहितो मात्य C₄₅K₈₂K₀₇ , पुरोहितामात्य E 78b सर्वे
 भृत्यजनास्तथा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; जनास्तथास्तथा C₄₅ 78c °स्त्री] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; °स्त्रि E
 78d सर्वे] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °_ C₉₄ • गताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; गतः C₀₂ 79b परां] C[°]
 K₈₂K₀₇E ; परं K₁₀ 80a राजा तं] C[°]K₈₂K₀₇E ; राजनं K₁₀ • श्रेष्ठिं] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; श्रेष्ठ E
 80b °दयः] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; °दय E 80c कुरु] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; शृणु E • भीमबलस्त्वेवं] C₄₅
 C₀₂K₈₂ ; भीमवस्त्वेवं C₉₄E , भीमबलस्त्वेव K₁₀ , भीमबलस्त्वेवं K₀₇ 81b °त्तम] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇
 ; °त्तमः E 81c केकयीं दुर्बलां] K₈₂ ; कैकयीन्दुर्बलान् C₉₄ , केकयीं C₄₅ , केकयीं दुर्बला C₀₂
 K₁₀E , कैकयीं दुर्बलां K₀₇ 81cd वृद्धां पुनः] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; वृद्धा C₉₄ , वृद्धा पुनः C₀₂E
 81d प्रापय] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; प्राप C₀₂ 82b श्रेष्ठी] C₀₂E ; श्रेष्ठि C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ , श्रिष्ठि K₁₀ •
 °बलस्तथा] C[°]K₈₂E ; °बलस्तदा K₁₀K₀₇ 82c °वाच ह] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; °वाचाह E • राजानं]
 C[°]K₁₀K₀₇E ; राजान K₈₂ 83a न वनेन] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; न फलेदं E 83ab राजन्न] C₉₄C₀₂K₈₂
 K₀₇E ; राजान्न C₄₅K₁₀ 83c कुल°] C[°]K₈₂K₁₀E ; कु° K₀₇ 84a ऽस्मि तेन] C[°]K₈₂K₀₇ ; स्मिन्तेन
 K₁₀ , ऽस्मि तव E 84b दत्तो ऽसि] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ ; दत्तासि C₀₂ , दत्तो स्मि K₈₂ , प्राप्तोषि E
 84c ते] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; च E 84cd राजन्वक्तुं] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; रा_कुम् C₉₄ , राजान्वक्तुम् C₀₂
 84d वैदेशिनं नरम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇ ; वैदेशिनन्नरम् C₉₄ , वैदेशिनं नरः K₁₀ , च देहि तन्नरः E
 85a °बल°] C₉₄C₄₅ (unmetr.) ; °बलं C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E 85c अमात्य°] C[°]K₈₂K₀₇E ; अमात्य°
 K₁₀ • °पुत्रस्त्वं] C[°]K₈₂K₁₀E ; °पुत्रं त्वं K₀₇ 86a किं मे दत्तं] K₀₇ ; किमे दत्तं C[°]K₈₂K₁₀ ,
 किमेतत्तं E 86b मार्गितो] C[°]K₈₂K₁₀K₀₇ ; प्रार्थितो E • भवान्] C[°]K₈₂K₁₀E ; भगवन् K₀₇

यत्रैको बहवो ऽत्रैव जायन्ते नात्र संशयः ॥ १२:८६॥
 आगमोपायमार्गं च तेनैव स तु गम्यताम् ।
 अवश्यं तेन गन्तव्यं तेन मार्गेण मार्गय ॥ १२:८७॥
 अदत्त्वा फलमन्यच्च शिरश्छेद्यामि दुर्मते ।
 छेद्यश्चण्डविचण्डाभ्यां रक्ष भीमबलाधम ॥ १२:८८॥
 ततो भीमबलः क्रुद्धः खड्गं गृह्य शशिप्रभम् ।
 अलङ्घ्य वचनं राज्ञः कुलपुत्रं व्रजत्यरम् ॥ १२:८९॥
 मा रुष कुलपुत्र त्वं मया वध्यो भविष्यसि ।
 सद्यो ऽस्ति फलमन्यद्वा देहि राजानमद्य वै ॥ १२:९०॥
 यत्र प्राप्तं फलं दिव्यं तत्र वादेशय त्वरम् ।
 तत्फलेन विना भद्रं दुर्लभं तव जीवितम् ॥ १२:९१॥
 विपुल उवाच ।
 जीविताशामहं प्राप्तो वैदेशिभवनं तव ।
 कृतकर्ता कथं वध्यः प्राप्नुयामहमद्य वै ॥ १२:९२॥
 फलं वा न पुनस्त्वन्यद्वातुं शक्यं न केनचित् ।
 सह्यपर्वतशैलाग्रे आसीनः श्रान्तमानसः ॥ १२:९३॥
 वानरस्तत्फलं गृह्य मम दत्त्वा पुनर्गतः ।
 मया दत्तमिदं तुभ्यं त्वयापि च नराधिपे ॥ १२:९४॥

87d C₀₂ breaks off here missing one folio (f. 291); it resumes at 12.113d in f. 292.

86c यत्रैको बहवो ऽत्रैव] C₄₅ ; यत्र ह्येको बहवो त्र C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ (unmetr.), यतश्चैक बहून्तत्र C₀₂ , यत्रश्चैको बहून्तत्र E 86d जायन्ते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; जायते C₀₂ 87b तेनैव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; तेनैव C₀₂ 87c अवश्यं तेन] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; अव(स्य)न C₉₄ • गन्तव्यं] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; (बुद्ध)व्यं C₄₅ 87d मार्गय] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; मार्गयः E 88a अदत्त्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; अदत्ता K₁₀ , अदत्त्वाफत्वा K₀₇^{ac} 88c छेद्यश्च] K₈₂ ; छेद्ये च° C₉₄K₁₀ , छेदे च° C₄₅K₀₇ , छेद्य च° E 88d °धम] C₄₅ ; °धमः C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E 89a °बलः] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; °बल K₈₂ 89b शशिप्रभम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; शशी प्रदम् E 89c अलङ्घ्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; *लङ्घ्य K₁₀ , उवाच E • राज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; राजा K₁₀ 89d कुलपुत्रं व्रजत्यरम्] C₉₄C₄₅K₀₇E ; कुलपुत्र व्रजन्परं K₈₂ , कुलपुत्रं व्रजन्परं K₀₇ , कुलपुत्र व्रज त्वरम् K₁₀E 90a °पुत्र त्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °पुत्रस्त्वं E 90b वध्यो] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; वध्यौ K₁₀ 90c सद्यो ऽस्ति] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; _द्योस्ति C₉₄ , यद्यस्ति E 91a प्राप्तं] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; प्राप्त° C₄₅ , प्राप्ति E 91b °देशय] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °देशयत् K₁₀ , °देशयन् E • त्वरम्] conj. ; तव C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E 92d प्राप्नुयाम°] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; प्राप्नुयाम° K₈₂ , प्राप्तो ऽयम° E • °हमद्य वै] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °हपद्य वै K₁₀ , °हमद्य वैः K₀₇ 93a वा न] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; वा C₄₅ 93ab °न्यद्वातुं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °न्य दातुं K₀₇ 93b शक्यं न केनचित्] C₄₅K₈₂K₁₀E ; शक्य_नचित् C₉₄ , शक्यं न तेनचिद् K₀₇ 93d आसीनः] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; आशीतः C₄₅ • श्रान्त°] C₉₄K₈₂K₀₇E ; श्रोत्त° C₄₅ , सान्त° K₁₀ 94b मम] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; मह्यं E 94c तुभ्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; तुभ्य K₁₀ 94d °धिपे] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °धिप K₁₀

तत्र गच्छाव भो श्रेष्ठि दृश्यते यदि वानरः ।
 त्वया मया च गत्वैव याचावः स्रवगाधिपम् ॥ १२:९५ ॥
 श्रेष्ठिना च तथेत्याह गच्छामः सहिता वयम् ।
 यत्र प्राप्तं फलं तुभ्यं मोक्षयामो न संशयः ॥ १२:९६ ॥
 रुद्र उवाच ।
 तमारुह्य गिरिं सह्यं मार्गमाणः समन्ततः ।
 विपुलेन ततो दृष्टो वानरः स्रवगाधिपः ॥ १२:९७ ॥
 अयं स वानरश्रेष्ठो वृक्षच्छायां समाश्रितः ।
 मम पुण्यबलेनैव दृश्यते ऽद्यापि वानरः ॥ १२:९८ ॥
 वानर कुरु मित्रार्थं सद्यो मृत्युर्भवेन्मम ।
 पूर्वदत्तं फलमन्यदेहि वानर जीवय ॥ १२:९९ ॥
 वानर उवाच ।
 गन्धर्वेण तु मे दत्तं फलं दत्तं तु ते मया ।
 पुनरन्यत्कथं दास्ये तत्र गच्छ यदीच्छसि ॥ १२:१०० ॥
 विपुल उवाच ।
 अदत्त्वा तत्फलं तुभ्यं जीवितुं संशयो भवेत् ।
 अथवा तत्र गच्छामो यत्र चित्ररथः स्वयम् ॥ १२:१०१ ॥
 वानरः पुनरेवाह एवं कुर्वामहे वयम् ।
 ततश्चित्ररथावासमुपगम्येदमब्रवीत् ॥ १२:१०२ ॥
 गन्धर्वराज कार्यार्थी त्वामहं पुनरागतः ।

95d च गत्वैव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; त्रगवत्वैव K₀₇ • याचावः] C₄₅ ; यो वासः C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇
 E • धिपम्] C₄₅ ; धिपः C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E 96a तथेत्याह] C₉₄K₁₀E ; तथेत्याह C₄₅K₈₂K₀₇
 96b गच्छामः] C₄₅K₈₂K₁₀E ; ग_मस् C₉₄ , गच्छाम K₀₇ 96c प्राप्तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; प्राप्त E
 96d तुभ्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; तुभ्य K₁₀ 97a गिरिं] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; गिरि C₄₅ 97b मानः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; मानाः E 97d वानरः] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; वानर C₄₅ • स्रवगा •] C₄₅K₈₂
 K₁₀K₀₇E ; स्रगा • C₉₄ 98a वानरश्रेष्ठो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; वानरः श्रेष्ठो K₀₇ , वानरः श्रेष्ठो E
 98b वृक्षच्छायां] K₀₇ ; वृक्षच्छाया • C₉₄ , वृक्षच्छाया • C₄₅K₁₀E , वृक्षच्छायां K₈₂ 99a वानर] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₀₇E ; वानर K₁₀ • र्थ] C₉₄K₈₂K₀₇E ; र्थ C₄₅K₁₀ 99b मृत्युर्भ •] C₉₄C₄₅K₀₇E ; मृत्यु
 भ • K₈₂K₁₀ 99c दत्तं] C₉₄K₀₇E ; दत्त • C₄₅K₈₂K₁₀ • फलमन्य •] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; फलमन्य •
 K₈₂ 99d हि वानर जीवय] C₉₄ ; वि वानर जीवयः C₄₅ , हि वानर जीवयः K₈₂K₁₀ , हि
 वान जीवय K₀₇ , हि वा न च जीवये E 100a तु मे दत्तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; तु मे दत्त • K₁₀ ,
 मम दत्त E 101a अदत्त्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; अदत्ता K₀₇ 101b जीवितुं] C₉₄C₄₅K₀₇E ; जीवितु
 K₈₂ , जीवितं K₁₀ • भवेत्] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; भवेत् K₈₂ 101c अथवा तत्र] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ;
 अ_ _ _ त्र C₉₄ 101d चित्ररथः] C₉₄C₄₅^{pc}K₁₀K₀₇E ; चिरथः C₄₅^{ac} , चित्ररथ K₈₂ 102b एवं] C₉₄K₈₂
 K₁₀K₀₇E ; एव C₄₅ 102c ततश्चि •] C₉₄C₄₅K₈₂ ; तत्रश्चि • K₁₀ , तत्र चि • K₀₇E 102d ब्रवीत्]
 C₉₄C₄₅K₀₇E ; वीत् K₈₂^{ac} , वीवीत् K₈₂^{pc} , ब्रवी K₁₀ 103b त्वामहं पु •] conj. ; त्वन्ह्ययम्पु • C₉₄
 K₀₇ , त्वात् ह्यहम्पु • C₄₅ , त्वत् ह्ययं पु • K₈₂ , त्वत् ह्यहं पु • K₁₀E

पूर्वदत्तफलं त्वन्यद्देहि मां यदि शक्यते ॥ १२:१०३॥
 गन्धर्वराज उवाच ।
 सूर्यलोकगतश्चास्मि तेन दत्तं फलोत्तमम् ।
 मया दत्तं फलं तुभ्यमत्यन्तसुहृदो ऽसि मे ॥ १२:१०४॥
 कुतो ऽन्यत्फलमादास्ये मम नास्ति भ्रवङ्गम ।
 सूर्यलोकं गमिष्यामस्तत्र याचस्व भास्करम् ॥ १२:१०५॥
 गन्धर्वेनैवमुक्तस्तु तथेत्याह भ्रवङ्गमः ।
 सूर्यलोकं ततः प्राप्ता गन्धर्वादय सर्वशः ॥ १२:१०६॥
 गन्धर्व उवाच ।
 कार्यार्थेन पुनः प्राप्तस्त्वत्सकाशं खगेश्वर ।
 पूर्वदत्तफलं त्वन्यद्देहि जीवमनाशय ॥ १२:१०७॥
 सूर्य उवाच ।
 सोमलोकगतश्चास्मि तेन दत्तं फलोत्तमम् ।
 स फलं दत्तमेवासि सुहृदत्वात्मया तव ॥ १२:१०८॥
 अन्यद्दातुं न शक्नोमि गच्छ सोमपुराद्य वै ।
 तं प्रार्थयाविकल्पेन अत्रिपुत्रं ग्रहेश्वरम् ॥ १२:१०९॥
 रुद्र उवाच ।
 गताः सूर्याग्रतः कृत्वा सोमलोकं तथैव हि ।

104 गन्धर्वराज उवाच] C₄₅ ; गन्धर्वराजोवाच C₉₄K₁₀E, गन्धर्वराजौवाच K₈₂, गन्धराज उवाच K₀₇ 104a गतश्चास्मि] C₄₅K₈₂K₀₇E ; गतश्चा C₉₄, गतश्चास्मि K₁₀ 104b तेन दत्तं] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; --- दत्तं C₉₄ 104c दत्तं] corr. ; दत्तं C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E 104d सुहृदो] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; सुहृदो C₄₅ 105a ऽन्यत्फलमादास्ये] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; ऽन्यफल दास्यामि E 105b मम नास्ति भ्रवङ्गम] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ ; मम नास्ति भ्रवङ्गमः K₈₂, मत्तो ऽस्ति भ्रवङ्गमः E 105cd गमिष्यामस्तत्र] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; गमिष्यामस्तत्र K₀₇, गमिष्यामि तत्र E 106b तथेत्याह] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; तथेत्याह C₄₅ 106c प्राप्ता] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; प्राप्ताः K₀₇ 106d दय सर्वशः] conj. ; दयस्सर्वशः C₉₄ (unmetr.), दयः सर्वशः C₄₅K₈₂K₀₇E (unmetr.), दय सर्वश K₁₀ 107 गन्धर्व उवाच] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; गन्धर्व उवाच C₉₄, गन्धर्वराजोवाच E 107ab प्राप्तस्त्वं] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; प्राप्त त्वं K₈₂ 107b काशं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; काशां K₁₀ 107c फलं त्वन्यं] C₉₄K₈₂K₀₇ ; फलं त्वं C₄₅, फलंस्त्वन्यं K₁₀E 107d नाशय] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; अनामयः K₁₀, नाशयः E 108ab स्मि तेन] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; स्मिन्तेन K₁₀ 108b दत्तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; दत्तं K₁₀ 108c वासि] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; वाभि K₈₂, एवाति K₁₀, वाभिः E 108d सुहृदत्वात्मया] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ ; सुहृदत्वात्मया K₈₂, स च दत्वा मया E 109a अन्यद्दातुं] K₈₂K₀₇E ; अन्य दातुं C₉₄C₄₅, अन्य दातु K₁₀ 109b पुराद्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; पुराद्य E 109c तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; त K₁₀ • विकल्पेन] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; विकल्पे C₉₄ 109d पुत्रं] C₄₅K₈₂K₀₇E ; पुत्रं C₉₄K₁₀ 110 रुद्र] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; महेश्वर E 110a गताः] C₄₅ ; गत C₉₄K₈₂K₁₀, गतः K₀₇E 110b हि] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; omitted in K₁₀

उवाच सूर्यः सोमाय करुणापेक्षया शशिम ॥ १२:११०॥
 सोम उवाच ।
 किमर्थमागतो भूयः कर्तव्यं तत्र भास्कर ।
 फलं दातुं पुनस्त्वन्यन्मुक्त्वा त्वन्यत्करोम्यहम् ॥ १२:१११॥
 सूर्य उवाच ।
 यदि शक्यं फलं देहि अन्यन्न प्रार्थयाम्यहम् ।
 न दत्तासि फलमन्यन्मया वध्यो भविष्यसि ॥ १२:११२॥
 सोम उवाच ।
 आगमं तस्य वक्ष्यामि शृणुष्ववहितो भव ।
 इन्द्रेणास्मि फलं दत्तं स फलं दत्त मे भवान् ॥ १२:११३॥
 गत्वैवेन्द्रसदस्त्वन्यत्प्रार्थयामः सहैव तु ।
 एवं कुर्म इति प्राह गत्वेन्द्रसदनं प्रति ॥ १२:११४॥
 सोम इन्द्रमुवाचेदं फलकामा इहागताः ।
 पूर्वदत्तफलमन्यद्देहि शक्र ममाद्य वै ॥ १२:११५॥
 इन्द्र उवाच ।
 यदर्थमिह सम्प्राप्तः स च नास्ति निशाकर ।
 विष्णुहस्तान्मया प्राप्तमेकमेव फलं शुभम् ॥ १२:११६॥
 सर्व एव हि गच्छामो विष्णुलोकं ग्रहेश्वर ।

113d C₀₂ resumes here with दत्त मे भवान्

110a सूर्यः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; सूर्य K₁₀ 110d करुणा°] C₄₅ ; कारणा° C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E • °पेक्षया]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °पेक्षणा K₁₀ • शशिम] C₉₄C₄₅K₈₂ ; शशिन् K₀₇, शशि K₁₀E 111a °गतो]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °गता K₁₀ 111b तत्र] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; तव E • °कर] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 K₀₇ ; °करः E 111cd पुनस्त्वन्यन्मुक्त्वा त्वन्यत्क°] corr. ; पुनस्त्वन्य मुक्त्वा त्वन्यङ्क° C₉₄ ,
 पुनस्त्वन्यन्मुक्त्वास्त्वन्यं क° C₄₅ , पुनः त्वन्य मुक्त्वा त्वन्यत्क° K₈₂ , पुनस्त्वन्य मुक्त्वा त्वन्यत्क°
 K₁₀ , पुनस्त्वन्यत्मुक्त्वा त्वन्यङ्क° K₀₇E 112a शक्यं फलं देहि] C₉₄K₈₂K₀₇E ; काफलन्देहि C₄₅^{ac} ,
 काफलन्देहि C₄₅^{pc} , शक्य फल देहि K₁₀ 112b अन्यन्न] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; अन्यत्वं K₀₇ , अन्यान्न
 E 112cd फलमन्यन्म°] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ ; फलमन्यन्म° K₈₂ , फलं मन्ये म° E 112d वध्यो] K₀₇
 ; वध्यो C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ , वध्यो E • भविष्यसि] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; भविष्यति C₄₅ 113a वक्ष्यामि]
 C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; वक्ष्यामि K₈₂ 113d दत्त मे] C₉₄K₁₀K₀₇E ; दत्त मे K₈₂ 114a गत्वैवेन्द्र°] C₉₄
 ; गत्वैवेन्द्र° C₄₅K₁₀K₀₇ , **** C₀₂ , गत्वावेन्द्र° K₈₂ , गन्धर्वेन्द्र° E 114b °र्थयामः] C₉₄K₁₀
 K₀₇E ; °र्थयामा K₈₂ • सहैव तु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; सदैव तु C₀₂ , सहैव तु K₀₇ 114c कुर्म]
 C₉₄K₈₂K₀₇ ; कर्म K₁₀ , सोम E 115a सोम इन्द्र°] K₀₇ ; सोमेनेन्द्र° C₉₄K₈₂E , सोमेवेन्द्र° K₁₀
 • °चेदं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °चेन्द्रं C₀₂ 115c पूर्व°] C₉₄K₈₂K₀₇E ; पूर्व K₁₀ 115cd °न्यद्देहि]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °न्य देहि C₀₂ 115d शक्र] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ ; शक्र E • वै] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇
 E ; वैः C₄₅ 116b °कर] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; °करः C₄₅E 116c विष्णुहस्तान्मया] C₉₄K₈₂K₀₇E
 ; विष्णुहस्ता मया K₁₀ 116d फलं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; फल C₄₅ 117b °लोकं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 K₀₇E ; °लोक C₀₂ • °श्वर] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; °श्वरं C₄₅ , °श्वर K₁₀

सर्व एवोपजग्मुस्ते फलार्थं मधुसूदनम् ॥ १२:११७ ॥
 एवमुक्त्वा गताः सर्वे देवराजपुरस्कृताः ।
 मुहूर्तेनैव सम्प्राप्ता विष्णुलोकं यशस्विनि ॥ १२:११८ ॥
 उपसृत्य तत इन्द्रः प्रणिपत्य जनार्दनम् ।
 सर्वेषामुपरोधेन प्रार्थयामि यशोधर ॥ १२:११९ ॥
 विष्णुरुवाच ।
 पूर्वदत्तफलस्यार्थं तच्च सर्वमिहागताः ।
 न शक्नोमि फलं दातुं किं वा त्वन्यत्करोम्यहम् ॥ १२:१२० ॥
 इन्द्र उवाच ।
 ब्रह्माण्डमपि भेतुं त्वं शक्नोषि गरुडध्वज ।
 अशक्यं तव नास्तीति जानामि पुरुषोत्तम ॥ १२:१२१ ॥
 एवमुक्तः पुनर्विष्णुः प्रत्युवाच पुरन्दरम् ।
 फलमेकं परित्यज्य सर्वं शक्नोमि कौशिक ॥ १२:१२२ ॥
 उपायो ऽत्र प्रवक्ष्यामि आगमं शृणु गोपते ।
 ब्रह्मणा च मम दत्तं तत्फलैकं पुरन्दर ॥ १२:१२३ ॥
 मया दत्तं फलं त्वेकं किमन्यद्दातुमिच्छसि ।
 प्रार्थयामो ऽत्र गत्वैकं परमेष्ठिप्रजापतिम् ॥ १२:१२४ ॥

117cd This folio side in K₁₀ (verses 12.117–138) is faded and most of it is difficult to read, thus its readings reported are less reliable than usual.

117c सर्व एवोपजग्मुस्ते] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; सर्व एवोपजग्मुस्ते C₉₄ (unmetr.), ***** K₁₀
 117d फलार्थं मधुसूदनम्] C²K₈₂E ; ***** K₁₀ , फलार्थं मधुसूदनम् K₀₇ 118a एवमुक्त्वा
 गताः सर्वे] C²K₈₂ ; ***** K₁₀ , एवमुक्त्वा गता सर्वे K₀₇ , एवमुक्त्वा गताः सर्वे E 118d विष्णुलोकं]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; विष्णुलोक C₀₂ , **** K₁₀ 119d धरं] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; धरम् E 120 विष्णुरुवाच]
 C^{pc}C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; विष्णुरुच C^{ac}, omitted in K^{ac}, विष्णु उवाच E 120a दत्तं] C²K₈₂
 K₁₀K₀₇ ; दत्तं E • •र्थे] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; •र्थि E 120c शक्नोमि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; शक्नोति
 C₄₅ • फलं दातुं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; फलंदातुं C₀₂ 120d त्वन्यत्करोम्यहम्] K₀₇ ; त्वन्यं
 करोम्यहम् C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂E , *****म्यहम् K₁₀ 121a ब्रह्माण्डं] C²K₈₂K₁₀E ; ब्रह्माण्डं K₀₇ •
 भेतुं त्वं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; भेतुं त्वं C₄₅ , भेतुं त्वं E 121b शक्नोषि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; शक्नोति
 C₄₅ 121c अशक्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; {अशक्यं} C₄₅ 121d उत्तम] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; उत्तमम्
 E 122a एवमुक्तः पुनर्विष्णुः] C₄₅ ; एवमुक्त्वा पुनर्विष्णुः C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E , **** पुनर्विष्णुः K₁₀
 122b पुरन्दरम्] C²K₈₂K₁₀E ; पुरन्दरं K₀₇ (unmetr.) 122d सर्वं शक्नोमि] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; सर्वं
 शक्नोसि C₀₂ , ** शक्नोमि K₁₀ 123c मम] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; ममा° E 123d तत्फलैकं] C²K₁₀K₀₇E
 ; तत्फलं K^{ac}, तत्फलैकं K^{pc} • पुरन्दरं] C²K₈₂K₁₀E ; पुरन्दरं K₀₇ 124a दत्तं] C₀₂K₁₀ ; दत्त°
 C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E • त्वेकं] C²K₈₂K₁₀E ; त्वैकं K₀₇ 124b च्छसि] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; च्छति
 C₉₄ 124c प्रार्थयामो ऽत्र गत्वैकं] C²K₈₂K₁₀K₀₇ ; प्रार्थया च गत्वैकं E 124d ऽष्टिप्रजा°] C₉₄K₈₂
 K₁₀K₀₇ ; ऽष्टिं प्रजा° C₄₅E , ऽष्टिप्रजा° C₀₂

तवोपरोधाद्देवेन्द्र प्रार्थयामि पितामहम् ।
 एवमुक्त्वा गताः सर्वे पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥ १२:१२५ ॥
 इन्द्रः सूर्यः शशी चैव गन्धर्वो वानरस्तथा ।
 विपुलः श्रेष्ठिकश्चैव राजदूतद्वयं तथा ॥ १२:१२६ ॥
 ब्रह्मलोकं मुहूर्तेन प्राप्तवान्सुरसुन्दरि ।
 दृष्ट्वा ब्रह्मसदो रम्यं सर्वकामपरिच्छदम् ॥ १२:१२७ ॥
 अनेकानि विचित्राणि रत्नानि विविधानि च ।
 मन्दारतलशोभानि वैडूर्यमणिकुट्टिमान् ॥ १२:१२८ ॥
 प्रवालमणिस्तम्भानि वज्रकाञ्चनवेदिकाम् ।
 प्रवालस्फाटिको जाल इन्द्रनीलगवाक्षकः ॥ १२:१२९ ॥
 पश्यते विपुलस्तत्र नानावृक्ष मनोरमाः ।
 पुष्पानामितवृक्षाग्राः फलानामितका भवेत् ॥ १२:१३० ॥
 सर्वरत्नमया वृक्षाः सर्वरत्नमयं जलम् ।
 वृक्षगुल्मलतावल्ली कन्दमूलफलानि च ॥ १२:१३१ ॥
 सर्वे रत्नमया दृष्टा विपुलो विपुलेक्षणः ।
 अनेकभौमं प्रासादं मुक्तादामविभूषितम् ॥ १२:१३२ ॥
 अप्सरोगणकोटीभिः सर्वाभरणभूषितम् ।

125a तवो°] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७} ; ततो° E • °रोधाद्देवे°] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{०७}E ; °रोधा देवे° C_{०२}K_{१०} , °राधाद्देवे° E 125b °महम्] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ; °मह K_{१०} 125c गताः] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_{०७} ; गता C_{०२}E 125d पुरस्कृत्य] C^२K_{८२}K_{१०}E ; पुनस्कृत्य K_{०७} • जनार्दनम्] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ; जनार्दन C_{०२} 126a इन्द्रः] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ; इन्द्र C_{०२} • सूर्यः शशी चैव] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{०७} ; सूर्य शशी चैव C_{०२}K_{१०} , सोमश्च सूर्यश्च E 126c विपुलः] C^२K_{०७}E ; विपुल K_{८२}K_{१०} 126d °द्वयं तथा] E ; °द्वयस्तथा C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७} 127a °लोकं] C^२K_{८२}K_{०७}E ; °लोक K_{१०} 127c °सदो] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७} ; °सदं E • रम्यं] C^२K_{८२}K_{०७}E ; रम्यां K_{१०} 128c °तल°] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७} ; °तरु° E 128d वैडूर्य°] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७} ; वैडूर्य° E • °कुट्टिमान्] corr. ; °कुट्टिमां C_{९४} , °कुट्टिमां C_{४५}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_{०७} , °कुट्टिमम् E 129b वज्रकाञ्चनवेदिकाम्] C_{९४}C_{४५}K_{८२} ; वज्रकाञ्चनवेदिका C_{०२}K_{०७}E , *****का K_{१०} 129c प्रवालस्फाटिको जाल] C^२K_{०७} ; प्रवालस्फणिको जाल K_{८२} , प्रतालस्फाटिको जाल K_{१०} , प्रवालस्फटिको जाला E 129d °क्षकः] C^२K_{०७}E ; °क्षकं K_{८२}K_{१०} 130a पश्यते] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७} ; दृश्यन्ते E • विपुल°] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७} ; विपुला° E 130c पुष्पा°] C^२K_{८२}K_{१०} ; पुष्प° K_{०७} E • °ग्राः] em. ; °ग्रा C^२K_{८२}K_{०७} , °ग्रा K_{१०} , °या E 130d फलानामितका] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७} ; फलनामितका E 131a सर्व°] C_{४५}K_{८२}K_{१०}E ; सर्वे C_{९४}C_{०२}K_{०७} • वृक्षाः] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ; वृक्षा C_{०२} • °मया] C^२K_{८२}K_{१०}E ; °मयो K_{१०} 131b सर्व°] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७} ; सर्वे E 131c °गुल्म°] C^२K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ; omitted in K_{८२} • °वल्ली] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ; °वली C_{०२} 132a सर्वे] C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ; सर्वे C_{९४} , सर्व° C_{०२} • दृष्टा] C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ; दृष्टा C_{४५} , दृ K_{०७} 132b °क्षणः] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_{०७}E ; °क्षण C_{०२} 132c °भौमं] C^२K_{८२}K_{१०}E ; °भौम° K_{०७} 133ab अप्सरोगणकोटीभिः सर्वाभरणभूषितम्] C^२K_{८२}K_{०७}E ; ***** K_{१०}

विमानकोटिकोटीनां सर्वकामसमन्वितम् ॥ १२:१३३॥
 ब्रह्मलोकसभा रम्या सूर्यकोटिसमप्रभा ।
 तत्र ब्रह्मा सुखासीनो नानारत्नोपशोभिते ॥ १२:१३४॥
 चतुर्मूर्तिश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्बाहुश्चतुर्भुजः ।
 चतुर्वेदधरो देवश्चतुराश्रमनायकः ॥ १२:१३५॥
 चतुर्वेदावृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते ।
 गायत्री वेदमाता च सावित्री च सूरूपिणी ॥ १२:१३६॥
 व्याहृतिः प्रणवश्चैव मूर्तिमान्समुपासते ।
 वौषट्कारो वषट्कारो नमस्कारः स मूर्तिमान् ॥ १२:१३७॥
 श्रुतिः स्मृतिश्च नीतिश्च धर्मशास्त्रं समूर्तिमत् ।
 इतिहासः पुराणं च सांख्य योगः पतञ्जलम् ॥ १२:१३८॥
 आयुर्वेदो धनुर्वेदो वेदो गान्धर्वमेव च ।
 अर्थवेदो ऽन्यवेदाश्च मूर्तिमान् समुपासते ॥ १२:१३९॥
 ततो ब्रह्मा समुत्थाय अभिगम्य जनार्दनम् ।
 गां च अर्घं च दत्त्वैवमास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १२:१४०॥

133 cf. ŚDhŚ 10.41 (on the results of an observance): सूर्यकोटिप्रतीकाशैर्विमानैः सार्वकामिकैः ।
 रुद्रकन्यासमाकीर्णैर्महावृषभसंयुतैः ॥

133cd विमानकोटिकोटीनां सर्वकामसमन्वितम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇ ; विमानकोटिकोटीशं सर्वकामसमन्वितम्
 C₉₄ , ***** K₁₀ , omitted in E 134b °कोटि°] C^ΣK₈₂K₁₀E ; १°कोटि° K₀₇
 134d °शोभिते] C^ΣK₈₂K₀₇E ; °शोभिता K₁₀ 135a °मूर्तिश्च°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °मूर्ति च° C₀₂
 , °मूर्तिश्च° K₁₀ 135ab °वक्त्रश्चतुर्बाहुश्चतुर्भुजः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °वक्त्रश्चतुर्बाहुश्चतुर्भुजः C₀₂
 , °वक्त्र° K₁₀ 135c चतुर्वेद°] C^ΣK₈₂K₁₀E ; चतुर्वेद° K₀₇ 135cd देवश्च°] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₀₇E ; देव च° C₀₂ 136ab °वेदावृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते] C₉₄C₄₅K₀₇E ; °वेदवृतस्तत्र
 मूर्तिमन्तमुपासते C₀₂ , १°वेदावृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते K₈₂ , वे° K₁₀ 136c गायत्री
 वेदमाता च] C^ΣK₈₂K₀₇E ; ***** K₁₀ 137a व्याहृतिः] C₉₄K₀₇E ; व्याहृतिः C₄₅ , व्याकृतिः
 C₀₂ , व्याहृति K₈₂ , *** K₁₀ • प्रणवश्चैव] C₄₅K₈₂K₀₇E ; प्रणवश्चैव C₉₄ , प्रकृतिश्चैव C₀₂ , *****
 K₁₀ 137b मूर्तिमान्समुपासते] C^ΣK₈₂K₀₇E ; ***** K₁₀ 137c वौषट्कारो वषट्कारो] C₉₄C₀₂
 K₈₂E ; omitted in C₄₅ , ***** K₁₀ , वौषट्कारो च] सत्कारो K₀₇ 137d °कारः] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₀₇E ; °कार C₀₂ 138b °शास्त्रं समूर्तिमत्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °शास्त्रसमूर्तिमान् C₀₂
 E 138c इतिहासः पुराणं च] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇ ; पुराणश्च C₄₅E , ***** K₁₀ 138d सांख्य
 योगः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; सांख्य योग C₀₂ , *** K₁₀ • पतञ्जलम्] C^ΣK₈₂K₀₇ ; *** K₁₀
 , पतञ्जलि E 139a आयुर्वेदो धनुर्वेदो] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °वेद धनुर्वेद C₀₂ , ***** K₁₀
 139b वेदो गान्धर्वमेव] C₉₄K₈₂ ; वेदो गान्धर्वमेव C₄₅ , वेद गान्धर्वमेव C₀₂ , ***** K₁₀ , वेदो
 गान्धर्वमेव K₀₇ , वेदो गान्धर्वमेव E 139c अर्थवेदो ऽन्यवेदाश्च] E ; अर्थवेदान्यवेदाश्च C₉₄K₈₂K₀₇
 , अर्थवेदान्यवेदश्च C₄₅ (unmetr.) , अर्थवेदान्यवेदाश्च C₀₂ , अर्थवेदान्यवेदां च K₈₂ , *****
 K₁₀ , अर्थवेदान्यवेदश्च K₀₇ 139d मूर्तिमान् समुपासते] C^ΣK₈₂K₀₇E ; ***** K₁₀ 140ab ततो
 ब्रह्मा समुत्थाय अभिगम्य जनार्दनम्] C^ΣK₈₂K₀₇E ; ***** K₁₀ 140c अर्घं च] C₉₄
 C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; अर्घश्च C₄₅ , अर्घ्यश्च E

मणिरत्नमये दिव्ये आसने गरुडध्वजः ।
 देवराजो रविः सोमो गन्धर्वः स्रवगेश्वरः ॥ १२:१४१ ॥
 विपुलश्च महासत्त्व आस्यतां रत्न-आसने ।
 साधु भो विपुल श्रेष्ठ साधु भो विपुलं तपः ॥ १२:१४२ ॥
 साधु भो विपुलप्राज्ञ साधु भो विपुलश्रिय ।
 तोषिताः स्म वयं सर्वे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ १२:१४३ ॥
 आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्चिनौ मरुत्तथा ।
 भुङ्क्ते भोगान्यथोत्साहं मम लोके यथासुखम् ॥ १२:१४४ ॥
 इयं विमानकोटीनां तवार्थायोपकल्पिता ।
 सहस्राणां सहस्राणि अप्सरा कामरूपिणी ॥ १२:१४५ ॥
 तवार्थायोपसर्पन्ति सर्वालंकारभूषिताः ।
 यावत्कल्पसहस्राणि परार्धानि तपोधन ।
 यत्र यत्र प्रयासित्वं तत्र तत्रोपभुज्यताम् ॥ १२:१४६ ॥
 महेश्वर उवाच ।
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य विपुलो विपुलेक्षणः ।
 वेपमानो भयत्रस्त अश्रुपूर्णाकुलेक्षणः ॥ १२:१४७ ॥
 प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रणिपत्य पुनः पुनः ।

141c रविः सोमो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}$; रविः सोमो K_{10} , शशी सूर्यो E 141d गन्धर्वः] $C^{\Sigma}K_{07}E$;
 गन्धर्व K_{82} , *** K_{10} • स्रवगेश्वरः] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}E$; स्रवगेश्वरः C_{45}^{ac} , ***** K_{10} , स्रवमेश्वरः
 K_{07} 142a विपुलश्च महासत्त्व] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; विपुलश्च समासत्त्व C_{45} , *****सत्त्व K_{10}
 142b आस्यतां] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; आस्यता C_{45} • °आसने] $C^{\Sigma}K_{82}$; °आसने: K_{07} , °शाशने
 $K_{10}E$ 142c साधु भो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; साधु हो C_{45} , *** K_{10} 142d विपुलं तपः] $K_{82}K_{10}E$
 ; विपुलं तपः C_{94} , विपुलतपः $C_{45}C_{02}K_{07}$ 143b °श्रिय] $C_{94}K_{10}K_{07}$; °प्रियः C_{45} , °श्रियः
 $C_{02}K_{82}E$ 143c तोषिताः] $C^{\Sigma}K_{10}K_{07}$; तोषिता $K_{82}E$ 144a रुद्राः] $C^{\Sigma}K_{82}$; रुद्रा $K_{10}K_{07}E$
 144b साध्याश्चिनौ] K_{10} ; साध्याश्चिन्यौ $C_{94}C_{45}K_{82}$, साध्याश्चिन्यौ $C_{02}K_{07}$, साध्या यक्षो E •
 मरुत्तथा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; मरुत्तथा C_{02} 144c भुङ्क्ते] $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}$; भुङ्क्ते K_{10} , भुङ्क्ते E •
 भोगान्यथोत्साहं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; भोगा यथोत्साहं K_{10} , भोगा यथेत्साह C_{02} 144d लोके]
 $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}E$; लोक K_{10} 145a °कोटीनां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °कोटीनि C_{02} , °कोटीना K_{10}
 145b तवार्थायोप°] $C_{94}K_{82}K_{07}E$; तवायोपि° C_{45} , तवार्थं याव° C_{02} , तवार्थायोप्र° K_{10} •
 °कल्पिता] $C_{94}C_{45}K_{82}$; °कल्पित° C_{02} , °कल्पित° $K_{10}K_{07}$, °कल्पितान् E 145c सहस्राणां] C_{94}
 $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; सहस्राणा C_{45} 145d अप्सरा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; अप्सरो C_{02} • °रूपिणी]
 $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}$; °रूपिणी E 146a तवार्थायो°] C_{94} ; तवार्थायो° $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$, तवार्थायो° C_{02}
 , तवार्थायो° E 146b °सर्पन्ति] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; °ष्यन्ति K_{07} • °भूषिताः] $C^{\Sigma}K_{10}K_{07}E$; °भूषितः
 K_{82} 146d परार्धानि] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; पराणि C_{45}^{ac} • °धन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{07}$; °धनाः E
 146f °पभुज्यताम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}E$; °पभुज्यताम् K_{10} 147b विपुलो] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; omitted in
 C_{45} , विपुले C_{02} 147c भयत्रस्त] E ; भयत्रस्त $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$, भयत्रस्त K_{07} 147d अश्रु°] $C^{\Sigma}K_{82}$
 $K_{10}E$; अश्रु° K_{07} • °पूर्णा°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{07}E$; °पूर्ण° K_{10} 148a शिरसा] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}^{pc}K_{07}E$; शिर
 K_{10}^{ac}

उवाच मधुरं वाक्यं ब्रह्मलोकपितामहम् ॥ १२:१४८ ॥

विपुल उवाच ।

भगवन्सर्वलोकेश सर्वलोकपितामह ।

स्वप्नभूतमिवाश्चर्यं पश्यामि त्रिदशेश्वर ।

स्मृतिभ्रंशश्च मे जातो बुद्धिर्जातान्धचेतना ॥ १२:१४९ ॥

तुभ्यं त्रैलोक्यबन्धो भव मम शरणं त्राहि संसारघोरात्

भीतो ऽहं गर्भवासाज्जरमरणभयात्त्राहि मां मोहबन्धात् ।

नित्यं रोगाधिवासमनियतवपुषं त्राहि मां कालपाशात्

तिर्यं चान्योन्यभक्षं बहुयुगशतशस्त्राहि मोहान्धकारात् ॥ १२:१५० ॥

श्रुत्वैवोवाच ब्रह्मा विपुलमति पुनर्मानयित्वा यथावत्

आहूतसम्प्रवान्ते भविष्यसि तव मे जन्मलोभो न भूयः ।

गर्भावासं न च त्वन्न च पुनर्मरणं क्लेशमायासपूर्णम्

छित्त्वा मोहान्धशत्रुं व्रजसि च परमं ब्रह्मभूयत्वमेषि ॥ १२:१५१ ॥

महेश्वर उवाच ।

ब्रह्मणा एवमुक्तस्तु विष्णुना प्रभविष्णुना ।

151d cf. Manu 1.98cd: स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते and Manu 12.102cd: इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते

148c मधुरं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; मधुरं C₄₅ 148d °लोकं] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; लोके E 149c स्वप्नभूतमिवा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; स्वप्नमितमिवा° C₀₂ 149f बुद्धिर्जातान्धचेतना] C^Σ ; बुद्धिर्जान्धचेतना K^{ac}₈₂ , बुद्धिर्जातन्धचेतना K^{pc}₈₂ , बुद्धि जातन्धचेतना K₁₀ , बुद्धि जातात्वचेतना K₀₇ , बुद्धिर्जातो ऽन्धचेतनः । मूढो ऽहं त्वां कथं स्तोमि ज्ञानातीतं परात्परम् ॥ E 150a तुभ्यं] C^ΣK₈₂K₀₇ ; तुभ्यंस् K₁₀ , नमस् E • त्रैलोक्य°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; त्रैलोक्य° C₄₅ • °बन्धो] C^ΣK₁₀K₀₇E ; °वन्तो K₈₂ • °घोरात्] C₄₅ ; °घोरम् C₉₄C₀₂K₁₀E , °घोरः K₈₂ , °घोरात्त K₀₇ 150b °साज्जर°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °सा जर° C₀₂ , °साज्जनु° E • °मरण°] C^ΣK₈₂K^{pc}₁₀K₀₇E ; °ण° K^{ac}₁₀ • °भयात्] E ; भयं C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ 150c नित्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; नित्य° C₄₅ (unmetr.) • रोगा°] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; °रागा° E • °वासमनियत°] C₉₄C₀₂K₁₀K₀₇E ; °वासमतियत° C₄₅ , °वासमनियत° K₈₂ • °वपुषं त्राहि मां] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °वपुषं त्राहि मां C₄₅ • कालपाशात्] C^ΣK^{pc}₈₂K₀₇E ; कापाशात् K^{ac}₈₂ , कालपाशान् K₁₀ 150d तिर्यं चान्योन्यभक्षं] C^ΣK₈₂K₀₇ ; तिर्यं चान्यान्यभक्षं K₁₀ , तिर्यञ्चान्योन्यभक्षं E • °शतशस्त्राहि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °सतस त्राहि C₀₂ 151a श्रुत्वैवोवाच] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; श्रुत्वैव वाच E • °मति] C₀₂E ; °मतिः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ (unmetr.) • मानयित्वा] C^ΣK₈₂K₁₀ ; माणयित्वा K₀₇ , मानयंवा E • यथावत्] C^ΣK^{pc}₈₂K₁₀K₀₇E ; वत् K^{ac}₈₂ 151b आहूत] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; आभूत E • सम्प्रवान्ते] C₀₂ ; सम्प्रवन्ते C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E , संप्रवन्ते K₀₇ • भविष्यसि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; भविष्य C₀₂ , अविपलि E • मे जन्मलोभो न] C^ΣK₈₂ ; मे जन्मलाभो न K₁₀K₀₇ , यजन्मलाभानु E • भूयः] C^ΣK₈₂K₁₀E ; भूय K₀₇ 151c °वासं न च त्वन्न] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ ; °वासन्न C₄₅ , °वासा न च त्वन्न C₀₂ , °वासानुबन्धं न E • पुनर्मरणं] C₀₂E ; पुनर्मरणं C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ (unmetr.) , पुनर्मण C₄₅ • °पूर्णम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °पूर्णं C₀₂ 151d °शत्रुं] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; °शत्रु C₄₅C₀₂ • परमं] C^ΣK₈₂K₀₇E ; परम K₁₀ 152b विष्णुना] C₉₄EK₈₂K₁₀K₀₇ ; omitted in C₄₅ , विष्णुनात् C₀₂

एवं भवतु भद्रं वो यथोवाच पितामहः ॥ १२:१५२ ॥
 इन्द्रेण रविणा चैव सोमेन च पुनः पुनः ।
 साध्यादित्यैर्मरुदृद्वैर्विश्वेभिर्वसवैस्तथा ॥ १२:१५३ ॥
 अहो तपःफलं दिव्यं विपुलस्य महात्मनः ।
 स्वशरीरं दिवं प्राप्तः श्रद्धयातिथिपूजया ॥ १२:१५४ ॥
 एवमादीन्यनेकानि विपुले परिकीर्तितम् ।
 ब्रह्माणं पुनरेवाह विष्णुर्विश्वजगत्प्रभुः ॥ १२:१५५ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे विपुलोपाख्यानो नामाध्यायो द्वादशमः ॥

152d °महः] C₉₄K₀₇E ; °मह C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀ 153a रविणा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; रविना C₀₂ ,
 शशिना E 153b सोमेन] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; सूर्येण E • पुनः पुनः] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; पुन पुनः
 C₄₅ (unmetr.), पुन च पुनः पुनः C₀₂ 153a °दित्यैर्म°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °दित्यै म° C₀₂
 153ab °रुदृद्वैर्विश्वेभिर्] E ; °रुदृद्वैर्विश्वेभिर् C₉₄K₈₂ , °रुदृद्वै विश्वेभिर् C₄₅ , °रुदृद्वै विश्वेभिर् C₀₂ ,
 °रुद्वै विश्वे* K₁₀ , °रुद्वैर्विश्वेभिर् K₀₇ 154c स्वशरीरं] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ ; शशरीरो C₄₅ , स्वशरीर C₀₂
 , सशरीरं E • प्राप्तः] C₄₅C₀₂ ; प्राप्तं C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E 154d °पूजया] C^ΣK₈₂K₁₀K₀₇ ; °पूजनात्
 E 155b °नेकानि] C^ΣK₈₂K₀₇E ; °नेनेकानि K₁₀ 155c ब्रह्माणं] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; ब्राह्मणः C₄₅ ,
 ब्रह्माणं C₀₂ 155d विष्णुर्वि°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; विष्णु वि° C₀₂ • °जगत्प्रभुः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 K₀₇E ; °जगत्प्रभु C₀₂ Colophon: वृषसार°] C^ΣK₈₂K₀₇E ; वृष° K₁₀ • °ख्यानो नामाध्यायो
 द्वादशमः] C^ΣK₈₂K₁₀ ; °ख्यान नामाध्यायो द्वादश K₀₇ , °ख्यानो नाम द्वादशो ऽध्यायः E